

ӘЛ-ФАРАБИ

ӘЛЕУМЕТТІК-ГУМАНИТАРЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕР ЖУРНАЛЫ

№ 1 (77) 2022 ж.

AL-FARABI

JOURNAL OF SOCIO- HUMANITARIAN STUDIES

ҚР БҒМ
ҒЫЛЫМ КОМИТЕТІ
ШЖҚ РМК «ФИЛОСОФИЯ,
САЯСАТТАНУ ЖӘНЕ
ДІНТАНУ ИНСТИТУТЫ»

Мерзімді баспасөз басылымдарын және (немесе) ақпарат агенттіктерін есепке алу туралы күәлік № 13403-Ж 22.02.2013 ж.

Журнал ҚР БҒМ Білім және ғылым саласындағы бақылау комитетінің философия және саяси ғылымдары бойынша негізгі ғылыми нәтижелерін жариялайтын ғылыми басылымдар тізіміне енгізілген. (Комитет бұйрығы 05.07.2013 ж. №1033; Комитет бұйрығы 20.08.2013 ж. № 1201).

2003 ж. шығарыла бастады
Жазылу көрсеткіші – 74671

МАЗМҰНЫ – СОДЕРЖАНИЕ

**ӘЛ-ФАРАБИ МҰРАСЫ: АУДАРМАЛАР МЕН ЗЕРТТЕУЛЕР –
НАСЛЕДИЕ АЛЬ-ФАРАБИ: ПЕРЕВОДЫ И ИССЛЕДОВАНИЯ**

Хаван А., Мустафаева А.

Әбу Насыр әл-Фарабидің «Рисала фи-с Сиаса» трактатының зерттелуі.....3

Сүлейменов П., Молдабек Е.

Философия тарихы аясында әл-Фарабидің логика ілімін зерделеудегі Аристотель қағидаларын талдауы.....17

**ФИЛОСОФИЯНЫҢ БАСТАУЫНАН ПОСТМОДЕРНГЕ ДЕЙІН –
ФИЛОСОФИЯ ОТ ИСТОКОВ ДО ПОСТМОДЕРНА**

Barlybaeva G., Nussipova G., Shaidulina D.

Abay's Philosophy and the Cultural Code of the Kazakhs.....34

Zolotareva A., Tuleubekov A.

The Death Phenomenon in Tolstoy's and Heidegger's Philosophy....49

**ТҰЛҒА. АДАМ ӨМІРІНІҢ ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫ
ЖӘНЕ РУХАНИЛЫҚ –
ЛИЧНОСТЬ. ДУХОВНОСТЬ И ЦЕННОСТИ
ЧЕЛОВЕЧЕСКОЙ ЖИЗНИ**

Казанцева Д.

Социально-философский анализ потенциала личности.....61

Нұрмұратов С., Құрманғалиева Ғ, Қарибаев О.

Мәдениет пен құндылықтардың гуманистік әлеуеті.....76

**САЯСАТ ЖӘНЕ ЖАҒАНДЫҚ ҮРДІСТЕР –
ПОЛИТИКА И ГЛОБАЛЬНЫЕ ПРОЦЕССЫ**

Бижанов А.

Устойчивое развитие государства и общества в контексте глобальных мировых процессов.....90

Редакцияның мекен-жайы: 050010, Алматы қ., Шевченко көшесі, 28,
ҚР БҒМ Ғылым комитетінің ШЖҚ РМК «Философия,
саясаттану және дінтану институты»
Тел.: +7 (727) 272-01-00, office@iph.kz
www.alfarabijournal.org

АЛ-ФАРАБИ

ЖУРНАЛ СОЦИОГУМАНИТАРНЫХ
ИССЛЕДОВАНИЙ

РГП на ПХВ «ИНСТИТУТ ФИЛОСОФИИ, ПОЛИТОЛОГИИ И РЕЛИГИОВЕДЕНИЯ»
КОМИТЕТА НАУКИ
МОН РК

Свидетельство о постановке
на учет периодического
издания и (или)
информационного агентства
№13403-Ж от 22.02.2013 г.

Журнал включен в перечень
научных изданий, рекомендуемых
Комитетом по контролю в сфере
образования и науки МОН РК для
публикации основных результатов
научной деятельности по философ-
ским и политическим наукам
(приказ Комитета от 05.07.2013 г.
№ 1033; приказ Комитета от
20.08.2013 г. № 1201).

Издается с 2003 г.

Подписной индекс – 74671

АЛ-ФАРАБИ

ӘЛЕУМЕТТІК-ГУМАНИТАРЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕР ЖУРНАЛЫ

№ 1 (77) 2022 г.

Чан Янгджу, Мионг Сун Ок
Может ли мирный договор гарантировать мир на Корейском полуострове? Его проблемы и ограничения.....102

Толипов Ф.
Эмансипация Центральной Азии: эклектика,
синтетика и органика регионализма.....115

ҚАЗАҚСТАН: ҚАЗІРГІ ЗАМАНЫҢ СЯСИ ШЫНДЫҒЫ – КАЗАХСТАН: ПОЛИТИЧЕСКИЕ РЕАЛИИ СОВРЕМЕННОСТИ

Шайкемелев М., Дунаев В., Курганская В.
Политическая культура казахстанцев: основные параметры,
особенности, тренды трансформации (по результатам
социологического исследования).....124

Aitymbetov N., Nyshanbaev N.
The Impact of the Digitalization Process on Democratic Political
Institutions and Public Administration: in the Example of the
Republic of Kazakhstan.....142

ӨТКЕН ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ ӘЛЕУМЕТТІК МӘДЕНИ ЖАҒДАЙДАҒЫ ДІН – РЕЛИГИЯ В СОЦИОКУЛЬТУРНЫХ КОНТЕКСТАХ ПРОШЛОГО И НАСТОЯЩЕГО

Шаповал Ю.
Борьба советской власти с мусульманским духовенством
в Северном Казахстане в 20–30-е годы XX века: от статуса
«лишенцев» до «участников контрреволюционных
организаций».....153

Nurmoldina I., Sikhimbayeva D.
The Revival of Islam in Public Sphere
of Sovereign Kazakhstan.....169

Mukhatayeva G., Antonio Alonso Marcos
The Radicalization of Islam in Kazakhstan:
a View from the Alonso Pyramid.....187

Біздің авторлар – Наши авторы.....198

Our authors.....200

Content.....202

Адрес редакции: 050010, город Алматы, ул. Шевченко, 28.
РГП на ПХВ «Институт философии, политологии и религиоведения»
Комитета науки МОН РК
Тел.: +7 (727) 272-01-00, office@iph.kz
www.alfarabijournal.org

ӘБУ НАСЫР ӘЛ-ФАРАБИДІҢ «РИСАЛА ФИ-С СИАСА» ТРАКТАТЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ*

¹Хаван Айдынгүл, ²Мустафаева Анар Абдикадиевна

¹aidyngulk@gmail.com, ²rummana@mail.ru

^{1,2}Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
(Алматы, Қазақстан)

¹*Khavan Aidyngul*, ²*Mustafaeva Anar*

¹aidyngulk@gmail.com, ²rummana@mail.ru

^{1,2}*Al-Farabi Kazakh National University*
(Almaty, Kazakhstan)

Аңдатпа. Қазақ елі өз тәуелсізін алып, тұғыры биіктеген тұсында халықтың рухани өмірінде оң өзгерістер орын алғаны белгілі. Тәуелсіздік аясында жүзеге асырылған «Мәдени мұра» (2003), «Халық – тарих толқынында» (2013), «Ұлы даланың жеті қыры» (2018) жобалары сондай-ақ, 2020 жылы ЮНЕСКО, ИСИСКО сынды халықаралық ұйымдардың қолдауымен аталып өткен Әбу Насыр әл-Фарабидің (870 – 950) 1150 жылдық мерейтойы аясында жүргізілген кешенді ғылыми зерттеулер көне қазақ даласында туып-өскенімен, өмірінің шығармашылық кезеңі шет елдерде өткен ойшылдардың шетел мұрағаттарында сан жылдар бойы жабулы жатқан жазба мұраларын оралтуға зор мүмкіндік туғызды.

«Фараби жылы» (2020 ж.) аясында ойшылдың әлем мұрағаттарында сақталған жазба мұраларын іздестіру, қолжазба нұсқаларын жинау, оқу, зерттеу бағытында қазақстандық ғалымдар кешенді ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізді. Ғалымның мұрасы мен ойларын сараптап, пайымдап, танып және танытып насихаттау барысында көптеген ғылыми-танымдық конференциялар мен симпозиумдар болып өтті. Қазақстан Республикасы тарихи тәуелсіздігін алғаннан кейін (1991 ж.) Әбу Насыр әл-Фараби есімі берілген Қазақ Ұлттық университеті (ҚазҰУ) әл-Фараби мұраларының қолжазбаларын әлем мұрағат қорларынан іздеп табу, жинақтау, зерттеу, аудару, ғылыми сипаттамасын беру жұмысын ұйымдастыруды міндеттеп алған болатын. Осы жоба аясында ғалымның «Рисала фи-с Сиаса» (Саясат жайлы трактат*) (رسالة في السياسة) атты еңбегінің түрлі атпен сақталған қолжазбалары әлем мұрағаттары мен сирек қорларынан табылып отыр. Мақалада «Рисала фи-с Сиасаның» ғылымда зерттелуінің тарихи хронологиялық реті көрсетіледі.

Түйін сөздер: Әл-Фараби мұрасы, «Рисала фи-с Сиаса», қолжазба, мұрағат, деректану.

ӘЛ-ФАРАБИ МҰРАСЫ: АУДАРМАЛАР МЕН ЗЕРТТЕУЛЕР

* Бұл зерттеу ҚР БҒМ ҒК тарапынан қаржыландырылған ЖТН АР08857715 жобасы аясында әзірленді.

Кіріспе

Қазақстан ғылымы соңғы жылдары ортағасырлық түркі текті ғалым, ойшыл Әбу Насыр әл-Фарабидің энциклопедиялық мұрасына аса қызығушылық танытып келеді. Бастауы ХХ ғасырдың ортасына тән (1958-60 жылдар) отандық фарабитанулық зерттеулердің бұл кезеңдегі жаңалығы еуропаорталықтық ойлау қалыбынан біртіндеп шығып, түркі-исламдық діни орталықтық көзқарасқа бет бұрғандығымен ерекшеленеді. Себебі ғалымның жазба мұрасы түркі халықтарының рухани мәдениетінің барлық саласында – әдебиетінде, тарихында, дүниетанымында, ойлау жүйесінде өзіндік із қалдырды.

Түркілік мәдениет гүлдендірген көне Отырар арабтар келгеннен кейін *Фараб* (فاراب) атанып, ортағасырлық араб-мұсылман өркениетіне өлшеусіз үлес қосқан «әл-Фараби» яғни «Фарабтық» ныспылы ғалымдарды өмірге әкелді. Белгілі ғалым, академик Әбсаттар Дербісәлінің тарихи-филологиялық зерттеулері бір ғана Отырар қаласының өзінен әртүрлі ғылым, білім, мәдениет пен дін салаларының өкілдері болған отыздан астам ғұламаның шыққанын көрсетіп отыр. Сол ойшылдардың ішіндегі бірегейі, ғылымның барлық саласын қамтып еңбек жазған ғалым Әбу Насыр әл-Фараби (h.ж.260/870 – h.ж.339/950) еді.

Әбу Насыр әл-Фараби артына бай жазба мұра қалдырды. Ғалымның шығармалары алдымен қолжазба күйінде әлемге таралып, баспа ісі өмірге келуімен бірге жарыққа шыққан еңбектері түрлі ғылым саласындағы зерттеулерге арқау болды. «Әбу Насырдың көптеген туындылары дүние жүзі кітапханаларында сақтаулы, бізге беймағлұм күйде. Демек, оларды іздестіру, жарыққа шығару, сөйтіп халықтың игілігіне айналдыру – болашақтың зор міндеттерінің бірі», – дейді ғалым Ә.Дербісәлі [1, 38 б.]. Бүгінгі таңда Әбу Насыр әл-Фарабидің шығармаларының қолжазбалары Тегеранда, Исфahanда, Иракта, Бейрутте, Хайдарабадта, Каирде, Стамбулда, Берлинде, Лейденде, Лондонда, Мадридте, Ташкентте және әлемнің басқа да елдерінде сақтаулы екені анықталып отыр.

Зерттеу әдіснамасы

Зерттеу мақалада соңғы жылдары Отандық фарабитану ғылымындағы түбегейлі өзгерістер негізге алынып (әл-Фараби мұрасын зерттеп-зерделеудің соны бағыттарын қалыптастыру, ғалым шығармаларының қолжазбаларын анықтау, табылған қолжазбаларды жинау, еңбектерін түпнұсқадан тікелей қайта аудару, ғалым тұжырымдарын жаңаша дәйектеу), тарихи-салыстыру, тарихи-типологиялық, хронологиялық, герменевтикалық, деректанулық, мәтінтанулық бағыттағы зерттеу әдістері қолданылды.

Әл-Фарабидің жазба мұрасының дереккөздердегі саны

Әбу Насыр әл-Фарабидің ғылыми өмірі мен жазба мұрасы туралы жазылған алғашқы дереккөздер ретінде ортағасырлық араб тілді библиографиялық еңбектер аталады. Бұл ойшылдың өзі көзі тірісінде-ақ, шығармалары ғалымдардың назарына ілініп, өз бағасын алып үлгергенін аңғартады. Дегенмен, арада ғасырлар өткеніне қарамастан, ғалымның жазба мұрасы мен оның санына қатысты ғалымдар арасында әлі де бірізді пікір байқалмай келеді.

Ортағасырлық араб тарихшысы Ибн ән-Надимнің (* – 384 h.ж./994) «Әл-фиһрист» (الفهرست) /Тізімдер/ атты библиографиялық еңбегінде Әбу Насыр әл-Фарабиің жеті еңбегі аталады. Жылнамашы әл-Құртуби (600 h.ж./1214 – 671 h.ж./1273) «Китаб табақатул умамына» (كتاب طبقات الأمم) /Ұлыстар кітабы/ ғалымның төрт еңбегінің ғана атын енгізген. Тарихшы Әбу-л Хасан әл-Қифти (568 h.ж./1172 – 646 h.ж./1248) «Ихбәр әл-улама би ахбар әл-хукама» (إخبار العلماء) /Ғалымдар тарихы/ атты еңбегінде әл-Фараби трактаттарының саны жетпіс төрт дейді. Әл-Байһақи (384 h.ж./1099 – 458 h.ж./1170) «Татимма суан әл-хикмә» (تتمة صوان الحكمة) /Даналық сөздерге толықтырма/ библиографиялық көрсеткішінде әл-Фарабидің он екі еңбегінің тізімін берсе, ибн Әби Усайбиъа (600 h.ж./1203 – 668 h.ж./1270) «Уйун әл-анбуафи табақату-л атибасында» (عيون الأنبياء في طبقات الأطباء) /Дәрігер топтары жайлы жаңалықтардың қайнар көзі/ Әбу Насыр әл-Фараби шығармаларының санын жүз он үшке жеткізген.

Неміс ғалымы Мориц Штейншнейдер (Moritz Steinschneider) (1816-1907) әл-Фарабиің жүз он жеті еңбегін анықтады. Ирандық ғалым Али Акбар Дэххудо (1978-1956) (Лугатнамә) жүз тоғыз десе, түрік ғалымы Ахмед Атеш (Ahmed Ateş) (1917-1966) библиографиясы («Fârâbî'nin Eserlerinin Bibliyografyası») жүз алпыс, тәжік ғалымы Б.Ғафуров (1908-1977) зерттеулері екі жүзге жеткізеді.

Ғалым Әбсаттар Дербісәлі «Түркиядағы жазба жәдігерліктеріміз» атты мақаласында Әбу Насыр әл-Фарабидің Түркия кітапханалары мен қолжазба қорларында сақтаулы тұрған жүзден астам еңбектерінің тізімін келтіріп, ойшылдың «...өмірі мен шығармаларына арналған әлемдік деңгейдегі бір ізді, біртұтас, толыққанды библиография әлі еш жерде, ешқандай елде жасалған емес» [2, 97 б.] деген еді.

Дегенмен, уақыт өткен сайын Отырар ойшылының әлем мұрағат қорларында жабулы күйінде, зерттеу нысанына ілінбей, жасырын жатқан еңбектерінің қолжазбалары табылып, ғалым шығармаларының қатарына қосылып келеді. Сондай еңбектерінің бірі ғылымға әуелі «Рисала фи-с Суаса» (رسالة في السياسة) /Саясат жайлы трактат/ деген атпен танылып (1901 ж.), кейін әлем мұрағат қорларынан түрлі атпен сақталған қолжазбалары табылған еңбегі.

«Рисала фи-с Сиасаның» өңделуі, жариялануы

Екінші ұстаз Әбу Насыр әл-Фарабидің бұл жазба мұрасын алғаш рет ғылыми айналымға енгізген ғалым Луис Шейхо (Luis Cheikho (1859-1927)). Толық аты-жөні – Луис Шейхо бин Юсуф, бин Абдул Масих бин Яқуб. Ғалым Л.Шейхо аталған трактат туралы алғаш рет 1897 жылы Парижде өткен «Халықаралық шығыстанушылар конгресінде» (Actes du Onzieme Congres International des Orientalistes) атап өтіп, еңбектің қолжазбасы Бейрут қаласындағы (Ливан) «Әл-мактаба әш-шарқийа» (المكتبة الشرقية) /Шығыс кітапханасы/ мұрағатында жинақ ретінде сақтаулы тұрғанын жеткізеді [3, 42-125 б.].

Ғалым Луис Шейхо Бейрут қаласында 1898 жылдан бастап жарыққа шыға бастаған «Әл-маширик» (Al-MACHRIQ «المشرق») журналының 2-санында (1899 ж.) бір ғылыми мақала жариялап, онда былай деп жазады: «... қолжазбаны құрастырып, жинаған белгілі заңгер, ғалым Жиржис Сафа... арабша *насх* жазуымен көшірілген... он сегізге жуық трактаттың мәтіні кездеседі... шамамен 360 беттік ескі жинақ... көшірілген уақыты көрсетілмеген, парақтарына қарап һижридің сегізінші, миладидің он төртінші ғасырының соңы деуге болады... жүзге тарта бетінде әртүрлі көне кітаптардан үзінді... әл-Фарабидің сүннет пен шарифат жайлы кітабынан үзінді кездеседі» [4, 1103-1105 б.].

Трактаттың қазіргі ғылымға сай ең алғашқы басылым нұсқасы ХХ ғасырдың басында «Әл-Маширик» (Al-MACHRIQ «المشرق») журналының екі нөмірінде (1901 ж. № 14, 15) жарық көрді. Қолжазбаны өңдеп, жариялаған аталған журналдың сол кездегі бас редакторы ғалым Луис Шейхо болатын. Ол еңбектің Ватикан Апостол (*Biblioteca Apostolica Vaticana*) және «Шығыс кітапханасы» (المكتبة الشرقية) (Бейрут) қорынан табылған қолжазбалары негізінде «Рисала Әби Наср әл-Фараби фи-с Сиаса» (رسالة أبي نصر الفارابي في السياسة) /Әбу Насыр әл-Фарабидің саясат жайлы трактаты/ деп атап, өңдеп шығарады. Трактаттың алғысөзінде: «Бейруттегі «Шығыс кітапханасында» кейбірі философиялық кейбірі әдеби трактаттарды қамтитын ескі жинақ бар екенін «Әл-машириқта» (басылым 3) айтып кеткен едік. Солардың ішінде Әбу Насыр әл-Фарабидің он үш беттен тұратын саясат жайында жазылған бір трактаты кездеседі... Ватикан кітапханасынан трактаттың екінші нұсқасын таптық... Ватикан нұсқасы «Кәлам Аби Наср әл-Фараби фи Уасайа...» (كلام أبي نصر الفارابي في وصايا) /Әбу Насыр әл-Фарабидің өсиет сөздері/ деп басталады...» [5, 648-653 б.], – деп жазады ғалым Л. Шейхо.

Кейін ливандық тарихшы ғалым Жиржис Сафа (*Jirjis Safa*) 1849-1933) «Әл-маширик» журналында (№ 4, 1913) жарық көрген «Таъриф баъд махтутат фи мактабати» (تعريف بعض مخطوطات مكتبتي) /Кітапханамдағы кейбір қолжазбалардың түсіндірмесі/ атты мақаласында «Рисала фи-с Сиасаның» қолжазбасы енген жинаққа сипаттама береді: «...қалың келген философиялық ескі қолжазбалар жиынтығы... ол туралы 1897 жылы шығыстанушылар

конгресінде ғалым Луис Шейхо егжей-тегжейлі сипаттап кеткен болатын... ұзындығы 23 см, көлемі 16 см. Бет саны 360, әр беттегі қатар саны 17. Кем дегенде, 500 жылдай бұрын жазылған ескі екенін парақтарына қарап айтуға болады... соңғы 50 дей бетінде жартысы бар, жартысы жоқ тоғыз мақаладан үзінді... алты парақ шарифат және саясат жайлы философиялық әдіспен жазылған трактаттан үзінді бар, авторы белгісіз, әл-Фарабидікі болуы керек...» [6, 168-178 б].

Жоғарыдағы ғалым Луис Шейхо айтып кеткен «...әл-Фарабидің сүннет пен шарифат жайлы кітабынан үзінді...» (قطعة من كتاب السنن و الشرائع للفارابي) мен ғалым Жиржис Сафаның «...алты парақ шарифат және саясат жайлы философиялық тұрғыдан жазылған трактаттан үзінді, авторы белгісіз, әл-Фарабидікі болуы керек...» (قطعة من رسالة في ستة اوراق لا يعلم صاحبها و هي تتضمن كلاما... دегені Әбу Насыр әл-Фарабидің біз зерттеп отырған «Рисала фи-с Сиаса» трактаты.

Әбу Насыр әл-Фарабидің ғылыми өмірі мен жазба мұрасы туралы жазылған алғашқы дереккөздер ретінде ортағасырлық араб тілді библиографиялық еңбектер басшылыққа алынады. Дегенмен, аталған көрсеткіштердің ішінде ойшылдың «Рисала фи-с Сиаса» трактаты тек әл-Байһақидің еңбегінің (*Татимма суан әл-хикмә*) соңында келген туған, қайтыс болған жылы белгісіз әл-Ғазнауи (*الغزنوي*) атты автордың «*Итмам әт-татимма*» («إتمام التمام») /Татимманың соңы/ делінген жазбасында Әбу Насыр әл-Фарабидің шығармаларының қатарында аталады [7, 77 б.]. Ал араб фарабитанушысы Мұхсин Мәһди (*محسن مهدي* (1924-2007) ғалым Луис Шейхо жарыққа шығарған «Рисала фи-с Сиасаның» негізгі атауы «*Жауамиъу ас-сиаса*» (*جوامع السياسة*) /Саясат қырлары/ екенін айтады [8, 35 б.].

Әбу Насыр әл-Фарабидің «*Жауамиъу ас-сиаса*» атты еңбегі бар екені туралы кейбір классикалық дереккөздерде жазылғанымен, трактаттың өзі әлі күнге дейін табылып, жарияланған емес. Тарихшы Хажі Халифа (*Katir Çelebi*) (1609-1657) «*Кашиф аз-зунун ған асами әл-кутуб уа-л фунун*» (*كشف الظنون عن أسامي الكتب و الفنون*) /Кітап аттары мен ғылым салалары туралы пікірлердің ашылуы/ атты библиографиялық еңбегінде: «...әл-Фараби мәшһүр ғалым, ойшыл... кітабының аты «*Китаб жауамиъ ас-сиаса*» (*كتاب جوامع السياسة*) [39-41, 9] б.] деп береді. Ибн Усайбиъа (1203-1270) өз еңбегінде «*Китаб жауамиъ ас-сиаса, мухтасар*» (*كتاب جوامع السياسة مختصر*) /Саясат қырлары кітабы, қысқаша/ [10, 356.] дейді. Ас-Сафадидің (1296-1363) библиографиялық көрсеткішінде «*Жамауиъу ас-сиаса*» (116, 11) (*جوامع السياسة*) б.] делінген. Дегенмен, біз зерттеп отырған «Рисала фи-с Сиаса» мен «*Жамауиъу ас-сиасаның*» бір еңбек екені нақтылауды қажет етеді.

Ғалымның «Рисала фи-с Сиаса» трактаты 1908 жылы Л.Шейхо құрастырған «*Мақала фалсафия қадима ли баъди машаһири фаласифати әл-араб муслимин уа насара*» (*مقالات فلسفية قديمة لبعض فلاسفة العرب مسلمين و نصارى*) (مقالات فلسفية قديمة لبعض فلاسفة العرب مسلمين و نصارى) /Кейбір мәшһүр араб философтарының (мұсылман, христиан) көне

философиялық шығармалары/ атты кітапқа еніп, екінші рет жарияланды [12, 18 б.]. Еңбек 1911 (Бейрут), 1985 (Каир) жылдары қайта басылым бетін көрді.

«*Рисала фи-с Сиасаның*» мәтіні Л.Шейхо басылымдарынан кейін 1952 жылы парсы текті, тарихшы ғалым ибн Мискауайһтің ابن مسكويه (Әбу Әли Ахмед бин Мухаммад бин Яқуб) (320 h.ж./929 – 421 h.ж./1030) «*Жауидан [жау-дан] хард*» (пар. خرد (جاويدان جاودان) /Мәңгілік даналық/ атты кітабының мазмұнында жарияланды. Бұл жолы еңбек «*Кәлам әби Наср әл-Фараби фи Уасайа йағұмму нафъуһа жамиъ ман йастағмилиуһа мин жамиъ табақати-н нас*» (كلام أبي نصر الفارابي في وصايا يعم نفعها جميع من يستعملها من جميع طبقات الناس) /Әбу Насыр әл-Фарабидің адам таптарының ішінен қолданғандардың бәрін табысқа жеткізетін өсиет сөздері/ деген атпен жарыққа шықты [13]. Кітапты құрастырып, баспаға ұсынған мысырлық ғалым Абду әр-Рахман Бәдәуи (1917-2002). Еңбектің қолжазбасы парсы, үнді, грек, араб және мұсылман ойшылдарының этикалық афоризмдері мен өсиеттерін, даналық сөздерін қамтыған жинақ ретінде сақталып жеткен.

Әбу Насыр әл-Фарабимен дәуірлес ғұмыр кешкен ибн Мискауайһтің аталған еңбегіндегі әл-Фарабиге тиесілі делінген «*Кәлам әби Наср әл-Фараби фи Уасайа...*» да ортағасырлық ешбір библиографиялық еңбекте аты аталмайды.

Алғаш рет 1951 жылы түрік ғалымы Ахмед Атеш (Ahmed Ateş) Belleten журналында (басылым 15, нөмір 57) жарияланған «Фараби еңбектерінің библиографиясы» (Fârâbî'nin Eserlerinin Bibliyografyası) атты мақаласында «*Кәлам әби Наср әл-Фараби фи Уасайаны*» әл-Фараби еңбектерінің тізіміне енгізіп, сақталған орны мен тіркелген нөмірін көрсетеді [14, 57 б.].

«*Рисала фи-с Сиаса*» ХХ ғасырдың соңын ала Л.Шейхо зерттеулері негізінде екі рет басылды. Біріншісі Фуад Абд әл-Мунъим (فؤاد عبد المنعم احمد) құрастырған «*Мажмуъ фи-с сиаса*» (مجموع في السياسة) /Саясат жайлы жинақ/ (1982) атты кітапқа енсе (әл-Мағриби, ибн Сина еңбектерімен бірге) [15], екіншісін 1991 жылы «*Усул уә қауанин сиасиа йағұмму нафъуһа жамиъа ман истағмалаһа*» (أصول و قوانين سياسية يعم نفعها جميع من إستعملها) Қолданғандардың барлығын табысқа жеткізетін саяси негіздер мен заңдар/ деген атпен Абдул Азиз ас-Сируан (عبد العزيز السيروان) жариялады [16]. Дегенмен, трактаттың «*Усул уә қауанин сиасиа...*» делінетін қолжазбасы кездеспейді. Сондықтан, бұл құрастырушылар тарапынан енгізілген атау деуге негіз бар.

Әбу Насыр әл-Фарабидің «*Рисала фи-с Сиаса*» еңбегі ХХІ ғасырдың басында да баспа бетін көрді. 2003 жылы Бейрут (Ливан) баспасынан шыққан «*Әс-сиаса әш-шаръиа. Мажмуъа расаил*» (السياسة الشرعية. مجموعة الرسائل) /Шариғат саясаты. Трактаттар жинағы/ атты кітапта «*Рисала фи-с сиаса аш-шаръиа ли Әби Наср әл-Фараби*» (رسالة في السياسة الشرعية لأبي نصر الفارابي) /Әбу Насыр әл-Фарабидің шариғат саясаты трактаты/ болып жарияланды. Жинаққа әл-Фараби (870-950), Деде халифа Камал ад-Дин (?– h.ж.973/1597), Әбул

Қасым әл-Мағриби (һ.ж.370/ – һ.ж.418/), ибн Сина (һ.ж./980 – һ.ж./1030) еңбектері енген. Кітаптың алғысөзінде трактаттың мәтіні 1901 жылы басылым көрген нұсқасы (Л.Шейхо. Рисала фи-с Сиаса ли Аби Наср әл-Фараби. «Әл-машириқ», №14, 15) негізінде жарияланып отырғаны ескертілген [17, 26 б.]. Сондықтан трактаттың «Рисала фи-с сиаса әш-шаръиа» атауы құрастырушылар тарапынан берілген деп нақты айта аламыз.

«Рисала фи-с Сиаса» түрік ғалымы Фатих Токташ (Fatih Toktaş) зерттеулері негізінде қайта жарық көрді. Ф.Токташ «Farabi ve Risale fi'-s Siyase» (2009 ж.) атты зерттеу мақаласында Топкапы сарайы Ахмед III (İstanbul, Топкары Sarayı Müzesi Kütüphanesi) мұрағатында «Рисала фи-с Сиасаның» тағы бір қолжазбасы («Risale fi'-s Siyase» 3185/4) сақтаулы деп жазып [175, 18] б., «Risale fi'-s Syase'nin tahkiki» (2011 ж.) еңбегінде қолжазбаны өңдеп, жариялайды [19, 39 б.]. Алайда, біздің зерттеуіміздің нәтижесінде Топкапы мұрағатындағы қолжазбаның «Әл-мақала фи-с Сиаса» (المقالة في السياسة)/Саясат жайлы шығарма/ деген атпен сақталғаны анықталды [20].

Әбу Насыр әл-Фарабидің «Рисала фи-с Сиаса» трактаты арнайы зерттеу нысанына алынбаса да, ғалымның жазба мұрасы ретінде ХХ ғасырдан бастап жарық көрген зерттеу еңбектерде аты аталып келеді. Ағылшын ғалымы Мортон Данлоп (Morton Dunlop) (1909-1987) әл-Фараби еңбектерінің қатарында «Risalah fi's Siyasa» деп көрсетеді [21, 7 б.]. Араб фарабитанушысы Осман Амин (عثمان أمين) зерттеуінде «Рисала фи-Сиаса» (رسالة في السياسة) дейді [22, 147 б.]. Ирактық ғалым Хусейн Али Махфуз (حسين محفوظ) «Китаб фи у-сайа йа'умму нафъуһа жами'а ман йаста'милуһа мин табақат ән-нас» (كتاب في وصايا يعم نفعها جميع من يستعملها من طبقات الناس/Адам таптарының ішінен қолданғандардың бәрін табысқа жеткізетін өсиеттер кітабы) деп жазады [23, 32 б.]. Ирактық ғалым Жағфар әл-Йасин (جعفر آل ياسين) өз зерттеуінде «Әс-сиаса әл-ахлақия» (السياسة الأخلاقية)/Ахлақ саясаты) деп береді [24, 45 б.]. Түрік ғалымдары зерттеулерінде «Risale fi's Siyase» болып кездеседі [25].

2020 жылы Әбу Насыр әл-Фарабидің 1150 жылдық мерейтойы дүниежүзінде аталып өткені белгілі. Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті (ҚазҰУ) ғалым мұраларын түпнұсқадан қазақ, орыс тілдеріне аудару жұмыстарын жүзеге асырып келеді. Осы жоба аясында ғалымның бірқатар трактаттары тұңғыш рет тікелей араб тілінен қазақ, орыс тілдеріне аударылып жарияланды. Солардың қатарында ғалымның «Рисала фи-с Сиаса» (رسالة في السياسة) /Саясат жайлы трактат/ еңбегі де аударылып (қазақша, орысша), ғылыми комментарийі қоса берілді [26]. Бұл басылымның жаңалығы – «Рисала фи-с Сиасаның» Египет Араб Республикасы «Араб қолжазбалар институты» мен Топкапы сарайы музей-кітапханасы (Түркия) сирек қорларында «Әл-Мау'иза» атымен сақталған нұсқасы тұңғыш рет өңделіп, текстологиясы жасалды.

«Рисала фи-с Сиаса» трактатының әлем дерекқорларындағы орны мен атауы

Әбу Насыр әл-Фарабидің «Рисала фи-с Сиаса» трактаты ғалымның өзге де жазба мұралары сияқты көптеген елдерге таралып, қолжазбалары түрлі мұрағат қорларда түрлі атпен сақталған. Мақаланы жазу барысында *Eastern library* (Бейрут), *Biblioteca Apostolica Vaticana* (Ватикан), *Leiden University Library*, *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi*, *Ayasofya, Süleymaniye Kütüphanesi* (Түркия) материалдары мен ЕАР Ұлттық кітапханасы (*Egyptian National Library Dar al-Kutub al-Misriya*) және Араб қолжазбалары институты (*The Institute of Arabic Manuscripts*) деректері мен сирекқорлары пайдаланылды.

Кесте – 1. «Рисала фи-с Сиаса» трактатының әлем мұрағат қорларынан табылған нұсқалары

№	сақтаулы тұрған елі мен кітапхана аты	қолжазбалық атауы	тіркеу №	көшірілген жылы	көшірушінің аты-жөні	парақ саны
1	Dar al-Kutub al-Misriya (ЕАР Каир)	«Кәлам әби Наср әл-Фараби фи Уасайа» (Әбу Насыр әл-Фарабидің өсиет сөздері)	4419	6 9 2 һижри	Ахмад ибн Саһрурди	16
2	Biblioteca Apostolica Vaticana (Ватикан)	«Кәлам әби Наср әл-Фараби фи Уасайа» (Әбу Насыр әл-Фарабидің өсиет сөздері)	408	7 4 1 һижри	Насрулла бин Махмуд ад-Дамғани	13
3	Süleymaniye Kütüphanesi Aşir Efendi (Түркия)	«Кәлам әби Наср әл-Фараби фи Уасайа» (Әбу Насыр әл-Фарабидің өсиет сөздері)	286	1 1 3 5 һижри	Юсуф бин Ахмад бин Юсуф ал-Хауит	11
4	Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Ahmed III (Түркия)	«Әл-Мауъиза» (Уағыз)	3195/5	879 һижри	Шамс ад-Дин ал-Құдси	16
5	Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Ahmed III (Түркия)	«Әл-мақала фи-с Сиаса» (Саясат жайлы шығарма)	3185/4	8 8 4 һижри	Белгісіз	23
6	Ayasofya (Түркия)	«Кәлам әби Наср әл-Фараби фи Уасайа» (Әбу Насыр әл-Фарабидің өсиет сөздері)	1747	Белгісіз	Белгісіз	15

7	Ayasofya (Түркия)	«Кәлам әби Наср әл-Фараби фи Уасайа» (Әбу Насыр әл-Фарабидің өсиет сөздері)	4855	8 ғ. Һижри	Белгісіз	2
8	The Institute of Arabic Manuscripts (ЕАР, Каир)	«Әл-Мауъиза» (Уағыз)	382	879 Һижри	Шамс ад-Дин ал-Күдси	16
9	Leiden University Library (Лейден)	«Кәлам әби Наср әл-Фараби фи Уасайа» (Әбу Насыр әл-Фарабидің өсиет сөздері)	381 (640)	Һ и ж р и 729	Әл-Хасан ибн Әли ат-Тайиб ас-Санжари	15
10	Eastern library (Бейрут)	«Рисала фи-с Сиаса» (Саясат жайлы трактат)	белгісіз	8 ғ. Һижри	Белгісіз	13

Қорытынды

Әбу Насыр әл-Фарабидің *фәлсафа мәданийя* немесе *амалийя* (азаматтық немесе практикалық философия) бағытында жазылған еңбектерінің қатарынан орын алатын «Рисала фи-с Сиаса» трактаты ХІХ ғасырдың соңын ала басталған әлемдік фарабитанулық зерттеулердің алғашқы кезеңінде-ақ, ғылыми айналымға еніп үлгергенімен (1901 ж.), әлі күнге дейін автордың өзі белгілеп кеткен атауы нақтыланбай келе жатқан еңбегі.

Әбу Насыр әл-Фарабидің шығармашылығында ғылымға бірнеше атпен танылып, ғылыми айналымға енген өзге де еңбектері бар. Ғалымның атақты «Әс-сиаса әл-маданийя» (السياسة المدنية) /Азаматтық саясат/ трактаты ғылымға «Мәбәди әл-мәужудат» (مبادئ الموجودات) /Болмыс бастамалары/ атымен де танымал. Бұдан өзге «Рисала фи-л мабади» (رسالة في المبادئ) /Болмыс жайлы трактат/, «Рисала фи қауам әл-ажсам» (رسالة في قوام الأجسام) /Дене болмыстары жайлы трактат/ атаулары да ұшырасады [27, 36 б.]. Ибн Әби Усайбиға (1203-1270) «Уйуну-л анба...» сында «...оның «Китаб ас-сиаса ал-маданийя» (كتاب السياسة المدنية) деген еңбегі бар, ол «Мәбәди әл-маужудат» (مبادئ الموجودات) деп те аталады» дейді [28, 233 б.].

Осы қатарға ғалымның «Тахсил ас-сағада» (تحصيل السعادة) /Бақытқа жету жайында/ және «Танбиһ ала сабил ас-сағада» (تنبيه على سبيل السعادة) /Бақытқа жол сілтеу/ атты екі трактатын жатқызуға болады. Алғашқысы «Фадаил инсаниа» (فضائل الإنسانية) /Адами ізгіліктер/ және «Нәйл ас-сағадат» (السعادات) /Бақыттарға қол жеткізу/ деп те айтылады [26, 36 б.].

Ал «Танбиһ ала сабил ас-сағаданың» «Танбиһ ала асбаб ас-сағада» (تنبيه أسباب السعادة) /Бақыттың себептерінен ояну/, «Рисала ас-сағада» (رسالة السعادة) /Бақыт трактаты/ аталатын нұсқалары да кездеседі [26, 73 б.]. Сондай-ақ, ғалымның «Мин әл-асила ламия уа ажуиба жамиға» (مِنَ الْأَسْئَلَةِ اللَّامِعَةِ وَ الْجَوَابِ الْجَمِيَّةِ)

(الأجوبة الجامعة) /Жарқыраған сұрақтар мен толымды жауаптар/ трактаты әл-Қифтидің «Ихбар әл-уламасында» «Әл-фусул әл-мунтазаға мин ал-ахбар» (الفصول المنتزعة من الأخبار) /Хабарлардан үзінді бөлімдер/ деп беріледі [29, 118 б.].

Дегенмен, кез-келген автордың өзінің еңбегіне түрлі ат беруі мүмкін емес. Туынды атауы көшірушілер тарапынан өзгеріске ұшырауы немесе көшіріп отырған адамның қолына еңбектің толық нұсқасы түспеуі мүмкін. Болмаса шығарманың автор қолтаңбасымен жазылған мұқабасы жоғалып, не жазулары көрінбей қалуы мүмкін. Аталған жағдайларға байланысты көшіруші немесе зерттеуші шығарманы мазмұнына сай келетін атаумен атап, көшіріп, өңдеп, жарыққа шығаруы да ықтимал. Сондықтан еңбектің автор жазған атауын нақтылау өте маңызды. Әйтсе де, Әбу Насыр әл-Фараби мұраларын зерттеудегі бір қиындық – шығармаларының авторлық қолжазбалары ғалымның ғылыми өмірі өткен араб елдерінің өзінде сақталмағандығы.

«*Рисала фи-с Сиасаның*» қолжазба нұсқаларының бірнешеуінде өзгеріске ұшырамаған сөз «*ас-сиаса*» (السياسة) /саясат/. Автор бұл туындысында адам баласының өмір-тіршілігінде өз мінез-құлқын түзету, нәпсісін тәрбиелеу, өзін-өзі басқару, басшымен, отбасымен, дос-жарандарымен, дұшпандарымен дұрыс қарым-қатынас орнату, қоғамда өз орнын табу үшін өзіндік саясаты болуы керек, әр жағдайға қатысты саясат ұстануы тиіс дегенді сол дәуірдегі «*сиаса*» яғни «саясат» анықтамасымен танытады.

Ал, трактаттың ең көне нұсқасы саналатын «*Кәлам әби Наср әл-Фараби фи Уасайа...*» қолжазбалық атауындағы «*уасайа*» (وَصَايَا) сөзі – араб тіліндегі «*уасиа*» (وَصِيَّةٌ) /өсиет, өсиет ету/ сөзінің көпше түрі болса, «*Әл-Мауъиза*» нұсқасындағы «*мауъиза*» (مَوْعِظَةٌ) – «*уаъаза*» (وَعِظٌ) /уағыздау, уағыз айту, насихат беру, өсиет айту/ етістігінен жасалып, қазақ тіліндегі «уағыз», «насихат», «өсиет» ұғымдарын береді.

Олай болса, трактаттың қолжазбалық атауларының ешқайсысы кітаптың мазмұнына қайшы емес деуге болады. Себебі еңбектің атауын құраушы негізгі элементтер «саясат», «уағыз», «өсиет» сөздері мағыналық жағынан бірін-бірі толықтырып, автор туындысының жанрына қатысты негізгі ойтұжырымдарды беріп тұр деуге болады. Жалпы айтқанда, Әбу Насыр әл-Фарабидің «*Рисала фи-с Сиаса*» трактаты адам баласының өмір тіршілігінде әркез саясат ұстанымдарына иек артуы тиіс екенін ұғындыратын насихат беру, уағыз айту, өсиет ету сарынында жазылған еңбек.

Әдебиеттер тізімі

1 Дербісәлі Ә. Исламның жауһарлары мен жәдігерліктері. Тарихи-филологиялық зерттеулер. – Алматы: Жазушы, 2008. – 488 б.

2 Дербісәлі Ә. Қазақ даласының жұлдыздары. Тарихи-филологиялық зерттеулер. – Алматы: Рауан, 1995. – 200 б.

- 3 Cheikho, Luis. Notice sur un ancien manuscrit arabe. Actes du Onzième Congrès International des Orientalistes. – Paris, 1897. – P. 42–125.
- 4 Cheikho, Luis. Fi Duh ua haqiatihî. // Al-Mashryq. Revue Qatholique Bimensuelle. Beyrouth, (3) 16, 1897. – P. 1105-1113.
- 5 Al Farabi. Risala fi-s siyasa. // Al-Mashryq. Revue Qatholique Bimensuelle (ed: Cheikho Luis). Beyrouth, (14) 100, 1901. – P. 648-653.
- 6 Safa Zhirjis. Ta'rif bagd mahtutat fi maktabati. // Al-Mashryq. Revue Qatholique Bimensuelle (ed: Cheikho Luis). – Beyrouth, 1913. – 178 p.
- 7 Huseyin Ali Mahfuz. Al Farabi fi murahzagati-l arabya. – Bagdad, 1975. – 536 p.
- 8 Mahdi Muhsin. Al-Farabi's Kitabu-l Beirut milla ua nusuh uhra. [The book of religions and other texts]. – Beirut: Daru-l mashryq, 1991. – 147 p.
- 9 Halyfa Hazhy. Kashf az-zunun an asamy al-kutub ya-l funun. [Disclosing Opinions on Book Titles and Branches of Science]. – Cairo: Daru ihya turas al-arabi, 1957. – 631 p.
- 10 Ibn Abi Usaibia. Uyun al-anbia fi tabaqati-l atiba [Source of news about groups of doctors]. Beirut: Darul fykr [House of thought]. – Cairo: Daru ihya turas al-arabi, 1957. – 560 p.
- 11 As Safady. Al-Wafi bi-l bi-l Uafayat. [The Complete Collection of Biographies of Deceased Persons or The History of AsSafadi]. – Damask: Sharkya, 1931. – 480 p.
- 12 Cheikho Luis. Makala falsafya qadya li bagd falasyfatyl arab myslymyn ua nasara. [An old philosophical article by some famous Arab philosophers, Muslims and Christian]. Beyrouth, 1911. – 491 p.
- 13 Mishauayih Ibn Yaqub. Zhauidan [zhaudan] khard. [Eternal Wisdom]. (Ed: Abdu ar-Rahman Badaui). – Cairo: Maktabatu-l misrya, 1952. – 690 p.
- 14 Ahmed Aref. Fârâbî'nin Eserlerinin Bibliyografyası [Bibliography of Farabi's works [Bibliography of Farabi's works]. Belleten. – Ankara, C. XV. (57) 120. 1951. – P. 15-18.
- 15 Fuâd Abdülmünim Ahmed. Mukaddime. [Introduction]. (Mecmu' fi's-siyâse, Risâle fi's-siyâse), Müessesese Sebâbi'l-Câmi'iyye, 2. Baskı, Iskenderiye 1982. – 230 p.
- 16 Abdülaziz es-Sirvân. Ehemmiyyetü'l-kitâb. [Significance of the book]. (Fârâbî, Usûl ve kavânîn siyâsiyye ye'ummu nef'uhâ cemî'a men iste'melehâ), – Dârü'l-Celîl, Sam 1991. – 122 p.
- 17 Al Farabi. As-Siyasa ash-Shargya Li Abi Nasr Al-Farabi. As-Siyasa ash-Shargya. Mazhmuga rasayl. [Sharia policy]. Treatise Collection. – Beirut, 2003. – 210 p.
- 18 Fatih Toktaş. Farabi ve Risale fi'-s Syase. [A treatise on politics]. [A treatise on politics]. //Dokuz Eylül üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, – İzmir, 2009. (29) – P.175-216.
- 19 Fatih Toktaş. Risale fi'-s Syase'nin tahkiki. [Studying a Treatise on Politics]. //Dokuz Eylül üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, İzmir, 2011, (33) – P. 39-151.
- 20 Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Ahmed III қолжазбасы (3185/4).
- 21 M.Dunlop Introduction. The Fusul al-Madani of al-Farabi. Cambridge University Press. Cambridge, 1961. – 270 p.
- 22 عثمان أمين. التعليقات على إحصاء العلوم. القاهرة 1961. 147 p.
- 23 حسين علي محفوظ. الفارابي في المراجع العربية. بغداد 1975. – 322 p.
- 24 جعفر آل ياسين. الفارابي في حدوده و رسومه. عالم الكتب 1985. – 212 p.
- 25 Bayraktar Bayraklı. Farabi'de Devlet felsefesi, Doğuş Yayın ve Dağıtım. – Istanbul, 1983. – 171 p.
- 26 İbrahim Ağah Çubukçu. Türk Filozofu Farabi'nin Din felsefesi. // Ankara üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, S. XIV Ankara, 1966. – P. 70-110.

- 27 Ali Durusoy. Klassiker Niçin Okunmalı. Klassik Yayınları. – İstanbul, 2007. – 216 p.
28 Әбу Насыр әл-Фараби. Саясат жайлы трактат. (ауд. – Хаван А.) – Алматы: Қазақ университеті, 2020. – 169 б.
29 Shams ad-Din, Ahmad. Al-farabi. Hayatuhu, Asarugu, falsafatuhu. [Abu Nasr al-Farabi. his life, influence and philosophy]. – Beirut: Scientific Books House, 1990. – 108 p.
30 Ibn Abi Usaibia. Uyun al-anbia fi tabaqati-l atiba. [Source of news about groups of doctors]. Beirut: Darul fykr, 1957. – 360 p.
31 إخبار العلماء بأخبار الحكماء. أبو الحسن القفطي. Abul-Hassan Al-Qafti. [Tell the scholars the best of the wise]. – Cairo: Dar-ul kutub, 1903. – 360 p.

Transliteration

- 1 Derbisali Absattar. Islammin zhauharlary men zhadigerliktery. [Masterpieces and Relics of Islam]. – Almaty: Zhazushy, 2008. – 488 b.
2 Derbisali Absattar. Kazak dalasynyn zhuldyzdary [Stars of the Kazakh Steppe]. Historical and philological research. – Almaty: Rauan, 1995. – 200 b.
3 Cheikho, Luis. Notice sur un ancien manuscrit arabe. Actes du Onzieme Congres International des Orientalistes. Paris, 1897. – P. 42–125.
4 Cheikho, Luis. Fi Duh ua haqiatih. // Al-Mashryq. Revue Qatholique Bimensuelle. Beyrouth, (3) 16, 1897. – P. 1105-1113.
5 Al Farabi. Risala fi-s siyasa. // Al-Mashryq. Revue Qatholique Bimensuelle (ed: Cheikho Luis). Beyrouth, (14) 100, 1901. – P. 648-653.
6 Safa Zhirjis. Ta'rif bagd mahtutat fi maktabati. // Al-Mashryq. Revue Qatholique Bimensuelle (ed: Cheikho Luis). – Beyrouth, 1913. – P.168-178.
7 Huseyin Ali Mahfuz. Al Farabi fi murahzagati-l arabya. – Bagdad, 1975. – 536 p.
8 Mahdi Muhsin. Al-Farabi's Kitabu-l Beirut milla ua nusuh uhra. [The book of religions and other texts]. – Beirut: Darul mashryq, 1991. – 147 p.
9 Halyfa Hazhy. Kashf az-zunun an asamy al-kutub ya-l funun. [Disclosing Opinions on Book Titles and Branches of Science]. – Cairo: Darul ihya turas al-arabi, 1957. – 631 p.
10 Ibn Abi Usaibia. Uyun al-anbia fi tabaqati-l atiba [Source of News About Groups of Doctors]. Beirut: Darul fykr [House of thought]. – Cairo: Darul ihya turas al-arabi, 1957. – 560 p.
11 As Safady. Al-Wafi bi-l bi-l Uafayat. [The Complete Collection of Biographies of Deceased Persons or The History of AsSafadi]. – Damask: Sharkya, 1931. – 480 p.
12 Cheikho Luis. Makala falsafya qadya li bagd falasyfatyl arab myslymyn ua nasara. [An old Philosophical Article by Some Famous Arab Philosophers, Muslims and Christian]. Beyrouth, 1911. – 491 p.
13 Mishauayih Ibn Yaqub. Zhauidan [zhauandan] khard. [Eternal Wisdom]. (Ed: Abdu ar-Rahman Badaui). – Cairo: Maktabatu-l misrya, 1952. – 690 p.
14 Ahmed Aref. Fârâbî'nin Eserlerinin Bibliyografyası [Bibliography of Farabi's works [Bibliography of Farabi's works]. Belleten. – Ankara, C. XV. (57) 120. 1951. – P. 15-18.
15 Fuâd Abdülmünim Ahmed. Mukaddime. [Introduction]. (Mecmu' fi's-siyâse, Risâle fi's-siyâse), Müessese Sebâbi'l-Câmi'iyye, 2. Baskı, Iskenderiye 1982. – 230 p.
16 Abdülaziz es-Sirvân. Ehemmiyyetü'l-kitâb. [Significance of the book]. (Fârâbî, Usûl ve kavânîn siyâsiyye ye'ummu nef'uhâ cem'â men iste'melâh), – Dârü'l-Celîl, Sam 1991. – 122 p.
17 Al Farabi. As-Siyasa ash-Shargya Li Abi Nasr Al-Farabi. As-Siyasa ash-Shargya. Mazhmuga rasayl. [Sharia policy]. Treatise Collection. – Beirut, 2003. – 210 p.
18 Fatih Toktaş. Farabi ve Risale fi's Syase. [A treatise on politics]. [A treatise on politics]. // Dokuz Eylül üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, – İzmir, 2009. (29) – P.175-216.

- 19 Fatih Toktaş. Risale fi'-s Syase'nin tahkiki. [Studying a Treatise on Politics]. //Dokuz Eylül üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, İzmir, 2011, (33) – P. 39-151.
- 20 Al-Farabi. Makala fi-s Syase. [Article on Politics].The Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Ahmed III manuscript (3185/4).
- 21 M. Dunlop Introduction. The Fusul al-Madani of al-Farabi. Cambridge University Press. Cambridge, 1961. – 270 p.
- 22 «تره اقللا، مول عللا ءاصلح | يل ع تناقيل عمتلا. نيمأ نامثع» Osman Amin [Comments about science statistics].Cairo, 1961. 147 p.
- 23 عثمان أمين. التعليقات على إحصاء العلوم. القاهرة. Osman Amin [Comments about science statistics]. – Cairo, 1961. 147 p.
- 23 حسين علي محفوظ. الفارابي في المراجع العربية. بغداد Husseini Ali Mahfouz. [Al-Farabi in Arabic references]. – Baghdad, 1975. – 322 p.
- 24 جعفر آل ياسين. الفارابي في حدوده و رسومه. عالم الكتب Jaafar Al Yasin. [Al-Farabi in his limitations and fees]. The world of books. 1985. – 212 p.
- 25 Bayraktar Bayraklı. Farabi'de Devlet felsefesi, Doğuş Yayın ve Dağıtım. – Istanbul, 1983. – 171 p.
- 26 Ibrahim Ağah Çubukçu. Türk Filozofu Farabi'nin Din felsefesi. // Ankara üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, S. XIV Ankara, 1966. – P. 70-110.
- 27 Ali Durusoy. Klassikler Niçin Okunmalı. Klassik Yayınları. – İstanbul, 2007. – 216 p.
- 28 Әбу Насыр әл-Фараби. Саясат жайлы трактат. (ауд. – Хаван А.) – Алматы: Қазақ университеті, 2020. – 169 б.
- 29 Shams ad-Din, Ahmad. Al-farabi. Hayatuhu, Asarugu, falsafatuhu. [Abu Nasr al-Farabi. his life, influence and philosophy]. – Beirut: Scientific Books House, 1990. – 108 p.
- 30 Ibn Abi Usaibia. Uyun al-anbia fi tabaqati-l atiba. [Source of news about groups of doctors]. Beirut: Darul fykr, 1957. – 360 p.
- 31 أبو الحسن القفطي. إخبار العلماء بأخبار الحكماء Abul-Hassan Al-Qafti. [Tell the scholars the best of the wise]. – Cairo: Dar-ul kutub, 1903. – 360 p.

Хаван А., Мустафаева А.А.

Изучение трактата Абу Насра аль-Фараби «Рисала фи-с Сиаса»

Аннотация. Со времен обретения независимости казахским народом в духовной жизни народа произошли большие перемены. Такие проекты, как: «Культурное наследие» (2011 г.), «Народ – в потоке истории» (2015 г.), «Семь граней Великой степи» (2018 г.), реализованные в рамках независимости, а также в 2020 г. при поддержке международных организаций, таких как ЮНЕСКО, ИСИСКО было проведено мероприятие по случаю 1150-летия со дня рождения Абу Насра аль-Фараби (260/870 г.х. - 339/950 г.х.). Благодаря таким организованным мероприятиям появилась прекрасная возможность восстановить письменное наследие ученых и мыслителей. Несмотря на то что, многие восточные ученые, в том числе и Абу Наср аль-Фараби, родились и выросли в древних казахских степях, но большую часть своей жизни провели за пределами казахских степей. В зарубежных библиотеках и архивах были сохранены редчайшие рукописи Абу Насра аль-Фараби. Это дало возможность исследовать и вернуть научные труды и рукописи в свои родные края.

В рамках «Года Фараби» (2020) казахстанские ученые провели комплексные исследования в области поиска письменного наследия мыслителя, сохранившегося в мировых архивах, сбора рукописей, чтения, исследований. Были проведены многочисленные научные конференции и симпозиумы для анализа, интерпретации, признания и популяризации наследия и идей ученого. После обретения Республикой Казахстан историче-

ской независимости (1991 год) Казахский национальный университет (КазНУ) имени аль-Фараби организовал поиски, сбор, изучение, перевод и научное описание рукописей аль-Фараби в мировых архивах. В рамках этого проекта в мировых архивах и редких коллекциях были обнаружены рукописи труда ученого «*Рисала фи-с Сиаса*» («Трактат о политике») под разными названиями. В статье представлен историко-хронологический порядок научного исследования произведения казахского мыслителя Абу Насра аль-Фараби «*Рисала фи-с Сиаса*» (Трактат о политике).

Ключевые слова: наследие аль-Фараби, «*Рисала фи-с Сиаса*», рукопись, архив, источниковедение.

Khavan A., Mustafaeva A.

Studying of Abu Nasr al-Farabi's Treatise "Risala fi-s Siyasa"

Annotation. Since the time of gaining independence by the Kazakh people, great changes have taken place in the spiritual life of the people. Projects such as: "Cultural Heritage" (2003), "People in the Stream of History" (2013), "Seven Edges of the Great Steppe" (2018), implemented within the framework of independence, as well as in 2020. with the support of international organizations such as UNESCO, ISISCO, an event was held on the occasion of the 1150th anniversary of the birth of Abu Nasr al-Farabi ((260/870 AH - 339/950 AH)). Thanks to such organized events, there was a great opportunity to restore the written heritage of scientists and thinkers. Despite the fact that many eastern scientists, including Abu Nasr al-Farabi, were born and raised in the ancient Kazakh steppes, they spent most of their lives outside the Kazakh steppes. The rarest manuscripts of al-Farabi were preserved in foreign libraries and archives. This made it possible to investigate and return scientific works and manuscripts to their native lands.

As part of the "Year of Farabi" (2020), Kazakh scientists conducted comprehensive research in the field of searching for the written heritage of the thinker, preserved in world archives, collecting manuscripts, reading, and researching. Numerous scientific conferences and symposiums have been held to analyze, interpret, recognize and popularize the heritage and ideas of the scientist. After the Republic of Kazakhstan gained historical independence (1991), the Kazakh National University (KazNU) named after Abu Nasr al-Farabi organized the search, collection, study, translation and scientific description of al-Farabi's manuscripts in the world archives. As part of this project, manuscripts of the work of the scholar *Risala fi-s Siasa* (Treatise on Politics) under various titles were found in the world's archives and rare collections. The article presents the historical and chronological order of the scientific study of the work of the Kazakh thinker Abu Nasr al-Farabi (260/870 AH - 339/950 AH) «*Risala fi-s Siyasa*» (Treatise on Politics). The article presents the historical and chronological order of the scientific study of the work of the Kazakh thinker Abu Nasr al-Farabi «*Risala fi-s Siyasa*» (Treatise on Politics).

Key words: heritage of Al-Farabi, «*Risala fi-s Siyasa*», manuscript, archive, source study.

ФИЛОСОФИЯ ТАРИХЫ АЯСЫНДА ӘЛ-ФАРАБИДІҢ ЛОГИКА ІЛІМІН ЗЕРДЕЛЕУДЕГІ АРИСТОТЕЛЬ ҚАҒИДАЛАРЫН ТАЛДАУЫ*

¹Сулейменов Пірімбек Мұхамбетұлы, ²Молдабек Ескер Бегалыұлы

¹*spirimbek.@mail.ru*, ²*yesker.moldabek@gmail.com*

^{1,2}Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті
(Алматы, Қазақстан)

¹*Suleimenov Pirimbek*, ²*Moldabek Yesker*

¹*spirimbek.@mail.ru*, ²*yesker.moldabek@gmail.com*

^{1,2}*Al-Farabi Kazakh National University*
(Almaty, Kazakhstan)

Аңдатпа. Әбу Насыр әл-Фарабидің энциклопедист-ғалым болуына ол өмір сүрген дәуірдің ықпалы орсан зор болды. Сондай-ақ оның рухани әлеміне антикалық философиялық дәстүрді бойына сіңіруі үлкен әсер етті. Анығырақ айтсақ, Аристотель философиясы мен логикасы әл-Фараби ойларының теориялық қайнар көзі болды. Сонымен қатар, әл-Фарабидің логика ілімін зерделеудегі Аристотель қағидаларын талдап оны әрі қарай дамытуы мақаланың негізгі өзегі болып табылады. Әл-Фарабидің әлемде Аристотельден кейінгі «екінші ұстаз», «мұсылмандық шығыста бірінші ұстаз» атануы тікелей оның логика ғылымын игеріп, оны жетілдіре түсуімен байланысты. Ойшылдың сөзін қарапайым тілмен айтқанда «логика» адамды жақсыны жаманнан, шындықты өтіріктен, ақиқатты жалғаннан түбегейлі ажырата білуге бағыттайтын тура жолға жетелейтінін тұжырымдайды. Бұл, өз кезегінде, адамның қателіктерге бой алдырмауына, ұрынбауына септігін тигізеді. Әл-Фараби Аристотельдің «логика» ілімін танып, оны қоғамға өз мәнерінде түсіндіре білудің әлеуметтік мәдени негіздеріне ғылыми тұрғыдан жан-жақты талдау жасайды. Әл-Фарабидің «логика» ілімінің теориялық негіздерін және оның маңыздылығын зерделеу барысында, мәтіндерге герменевтикалық және компаративистік, стилистикалық зерттеу әдістері қолданылды.

Түйін сөздер: Әл-Фараби, Аристотель, өркениет, грек философиясы, антикалық, трактаттар, фәлсафа, ғылым, Платон, логика т.б.

Кіріспе

Қоғам мен мемлекеттегі алуан түрлі жағдайларды қамтитын Әбу Насыр әл-Фараби (870-950) мұрасы ең алдымен адамзатқа арналған. Өйткені ол саналы ғұмырында қалың жұртшылыққа қызмет етуге ат салысты. Еңбектерін

---

* Бұл мақала ҚР БҒМ ҒК-нің қаржыландыру аясында әзірленді (Грант №АР08857715 «Әл-Фараби трактаттарындағы теолонгвистикалық дискурс (Усул ғылм ат-табиға), «Китабул-Хуруф» еңбектері негізінде»).

жекелеген тұлғаға, адамның игілігіне, елге, жерге, күллі әлем мен ғаламға арнап, көпшілік ортада қызу талас-тартысқа түскен немесе қордаланған мәселелерді шешуге ұмтылды. Сондықтан да болар оның ғылыми ізденістері әлі күнге дейін өзінің өзектілігін жоғалтпай келеді.

Бізге жеткен оның мұрасы философия, музыка, математика, логика, астрономия, филология және жаратылыстану ғылымдарының сан салаларын қамтиды. Ғалымның өз заманында айтқан әрбір ойы немесе келтірген пікірі, талдаған сараптаулары қазіргі қоғам дамуының кейбір қордаланған мәселелеріне дөп тиіп жатады. Уақыт озса да, Әбу Насыр әл-Фараби мұрасы ортайған емес, қайта жылдар өткен сайын толысып келеді. Бұл оның еңбектерінің қайнар бастаулары гуманизмде жатқандығын аңғартады.

Қандайда бір халықтың өткенін таразылап, болашағына бағдар жасап, отыруы бұл табиғи заңдылық. Тарихи тұлғалардың рухани құндылықтарын зерттеу насихаттау біз үшін парыз. Шығыстың ұлы ойшылы, философ, ғалым Әбу Насыр әл-Фарабидің рухани мұрасы әлемдік ғылым мен өркениеттің дамуына өлшеусіз үлес қосқаны белгілі.

Өзінің еңбектерінде Әбу Насыр әл-Фараби өз заманындағы адамгершілік, ізгілік пен достық, пәлсафалық ойлар, өнер мен мемлекеттік құрылымдар туралы келелі пікірлерін ортаға салды. Әсіресе «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары жайлы трактат», «Логикалық трактат», «Азаматтық саясат», «Мемлекеттік қайраткерлердің нақыл сөздері» атты еңбектерінде адам мен қоғам, басшы мен бағынушы, сынды категорияларды негіздеп, философтардың ізденістерімен қабыстырады да, қоғамдық құрылымның өзіндік теориясын жасап шығарады.

Әбу Насыр әл-Фарабидің философия саласы бойынша грек ойшылы Аристотельдің «Категориялар», «Метафизика», «Герменевтика», «Риторика», «Поэтика», бірінші және екінші «Аналитика», «Топика», «Софистика» және т.б. көптеген еңбектеріне түсініктемелер жазғандығы белгілі. Ғұлама ғалым осы іс-әрекеті арқылы Батыс пен Шығыстың ой маржандарын тізбелеп қана қоймай, оларды өзара ұштастыра білді, батысты шығысқа таныстырды, өз заманындағы сүбелі пікірлерді талдады. Оның осындай келелі ізденістерін қабылдаған ғылыми жұртшылық кейіннен оны «Екінші ұстаз» ретінде мойындап, ғылымға сіңірген еңбегін жоғары бағалаған болатын.

Әл-Фарабидің қоғамдық-философиялық, ғылыми-танымдық көзқарасы ортағасырлық философиялық және ғылыми ойлардың Таяу және Орта Шығыстан бастау алған арабтық Шығыс мәдениетінің нақты тарихи дәуірде пайда болуы мен оның дамуының жемісі деп қарауға болады. Оның өмір сүрген дәуірін қараған сәтте түрлі мәдени дәстүрге мән бере отырып, оның өзара байланыстырушы тетіктерін басты назарға алу керек [1, 34 б.].

Әл-Фарабидің әлемде Аристотельден кейінгі «екінші ұстаз», «ислам философиясының атасы» атануы тікелей оның логика ғылымын игеріп, оны

жетілдіре түсуімен байланысты. Қазақ даласынан шыққан әйгілі, ғұлама философ Әбу Насыр әл-Фарабидің соңғы уақыттар бірнеше шығармаларының түп нұсқадан төл тілімізге аударылуы ғалымның негізгі ой-түйіндеріне дендеп кіруге мүмкіндік беріп отыр. Мақаланың зерттеу нысаны ұлы ойшыл әл-Фарабидің логика ілімін зерделеудегі Аристотель қағидаларын талдауы болса, ал *зерттеу* пәні ретінде әл-Фарабидің логика ғылымын одан әрі бірнеше тармақтарға бөліп жіктеуі болып отыр. Зерттеуіміздің *мақсаты* болған, әл-Фарабидің еңбектері мен әл-Фарабиді зерттеген ғалымдардың еңбектерінде «логиканы» зерделеу үшін келесі *міндеттер* қойылды:

Әл-Фарабидің бізге жеткен еңбектерінің ішінде, «логика» ілімін зерделеу; компаративистикалық талдау негізінде шетелдік және қазақстандақ ғалымдардың зерттеулеріндегі тақырыпқа байланысты жазған ғылыми көзқарастарын көрсету; «логиканы» ойшылдың философиясындағы орталық түсінік екенін айқындау.

Зерттеу әдіснамасы

Бұл мақалада философияның екі алыбы Аристотель мен әл-Фарабидің «логика» ілімін танып, оны қоғамға өз мәнерінде түсіндіре білудің әлеуметтік негіздеріне ғылыми тұрғыдан жан-жақты талдау жасалынады. Аристотель мен әл-Фарабидің «логика» ілімінің және оның теориялық маңыздылығын талдау барысында ғылыми бағыт негізінде салыстырмалы ғылыми-теориялық зерттеу әдістері қолданылады. Сонымен қатар зерттеу барысында алыс, жақын шетелдік және қазақстандық зерттеуші ғалымдардың еңбектеріндегі зерттеу жұмысына байланысты жазған ой пікірлерін негізгі дереккөз ретінде ұсынылады. Мәтіндерге герменевтикалық және компаративистік, стилистикалық зерттеу әдістері арқылы талдау жасалынады.

Әл-Фарабидің логика іліміндегі Аристотель қағидалары

Әл-Фарабидің еңбектерінің ішінде, ең маңыздыларының бірі «логика» ілімі. Әл-Фарабидің логика ілімін зерделеудегі Аристотель қағидаларын компаративистикалық талдау негізінде шетелдік және қазақстандақ ғалымдардың зерттеулеріндегі тақырыпқа байланысты жазған ғылыми көзқарастарын көрсетіп, «логиканы» ойшылдың философиясындағы орталық түсінік екенін айқындау.

Аристотель мен әл-Фарабидің «логика» ілімінің және оның теориялық маңыздылығын талдау барысында ғылыми бағыт негізінде салыстырмалы ғылыми-теориялық зерттеу әдістері қолданылады. Аристотель мен әл-Фарабидің логикалық көзқарастарын талдау үшін алдымен Аристотель жөнінде біраз ақпарат берген жөн.

Аристотель б.ж.с.д. 384 жылы Грекияның Стагир қаласында туылған. Әкесі Никомах Македония патшасының тәуібі және досы болған. Алғашқы білімін философия мен медицина бойынша әкесінен алған. 17 жасында Платонның Академиясына барып, сонда Платон және басқа да ұстаздардан 20 жыл бойы білім алады. Оның біліміне риза болған Платон Аристотельге Академияның «ақылы» деген атақ берген. Аристотель толыса келіп ұстазы Платонның қағидаларына шұба келтіріп, жаңа қағидалар ұсынады. Белгілі бір шындыққа жетудің басқа да жолы бар екенін айтқан Аристотель Платонға қарсы шықты деген өсек тарап кеткен. Бұл дұрыс емес. Платонның негізгі қағидаларына келіспеген Аристотель: «Маған Платон да, шындық та қымбат. Алайда адамгершіліктің қасиетті парызы шындықты жоғары ұстауға мәжбүр етіп тұр», осыдан «Платон маған дос, бірақ шындық одан да қымбат» деген қанатты сөз шыққан [2, 18 б.].

Аристотель Платон мектебінің түлегі болғандықтан, онда теориялық ғылымдарға ерекше мән берген. Платон дүниенің түп негізі рухани нәрсе, яғни идея десе, Аристотель ілімінде дүниенің көзі заттық нәрсе, яғни материя дейді. Идеалистік және материалистік көзқарас осыдан барып туындайды.

Өзінен бұрынғы грек ғылымының жетістіктерін қорыта келіп, Аристотель логика ғылымын негіздейді. Ол алғаш рет адамның ойлау, пайымдау әрекеттерінің заңдылықтарын зерттеуді қолға алады. Аристотельдің логикасы «адамның ойлау жүйесінің логикалық формасын диалектикалық зерттеудегі алғашқы тарихи формасы болды» – деп атап көрсетеді антикалық философияны зерттеуші Д.В. Джохадзе [3, 147 б.]. Аристотельдің логикалық теорияларын «Категориялар», «Аналитикалар», «Топика» және басқа да шығармаларында көреміз.

Логика (грекше *logos*): 1) дұрыс, яғни логикалық ойлау қабілеті; 2) бірдейлік, ұқсастық және оны теріске шығару ілімі, дәйектілік, қисынға сәйкестік және танымның әдістері туралы ілім.

Бұл логикаға жалпылық тұрғысынан берілген анықтама. Оның тарихы тереңде және әр кезеңдегі дамуы, оның мектептері мен бағыттары, алдыңғы философтардың бұл саладағы көзқарасы өз алдына үлкен мәселе. Жалпы «логика» сөзін алғаш рет стоиктер енгізді (стоицизм мектебі 500 жылдай өмір сүрген, негізін қалаушы Зенон) және ғылым ретінде логиканың негізін салушы, «логиканың атасы» – Аристотель [4, 54 б.].

Аристотельдің Фараби ілімдеріне жасаған ықпалы жөнінде айтпас бұрын, ең алдымен мына екі факторды есте сақтау керек: біріншісі, екі ойшылдың арасын мың жылдан астам уақыт бөліп жатса, екіншіден, осы уақыт аралығында Аристотель шығармалары перепатиктердің, стоиктердің, скептиктер мен несториан-христиандардың «қолынан өтті». Әл-Фарабидің Аристотель мұраларын ауызша түрде жеткізу дәстүрінен алғанын айтады, оның ұстаздары Юхан бин Хайлан мен Әбу Бишр Матта ибн Жүніс сол

дәстүрдің өкілдері болатын. Бұл дәстүр Александр Афродизийскиден, Темистия, Порфирия, Аммония, Филипона, Симплициядан сириялық мектеп арқылы Фарабиге келеді [5, 77 б.].

Аристотель дүниені материалистік тұрғыдан түсіндіруші болғандықтан, ортағасырлық кейбір діни ағымдардың салдарынан оның құнды материалистік идеялары бұрмаланып, тіптен грек идеалистерінің еңбектерін Аристотельге телушілік орын алған. Аристотель еңбектерін талдап зерттеу барысында, әл-Фараби ондай жаңсақ пікірлерден тазартып, өз қалпына келтіруге тырысты. Ойшылдың көзқарастарында да неоплатонизмнің, ислам суфизмнің біраз әсері байқалғанымен ол бұл міндетті тамаша атқарып шықты. Әл-Фарабидің Шығыс және Батыс үшін де, тарих және болашақ үшін де жасаған ғылыми ерліктерінің бірі осы болып саналады [2, 40 б.].

Әл-Фараби Аристотель еңбектерін барлық қырынан зерттей отырып, өзі де жаратылыстану ғылымдарымен көп айналысқан. Ол ғылым күшін барынша насихаттап, адам ақыл-ойының дүние танудағы құдіретін дәріптейді. Ғылым мен дүние тануды теологиялық жағынан түсіндіруге тырысқан заманда білім мен өнерді паш етудің өзі, Фарабидің білім мен мәдениет тарихындағы кесек үлестерінің бірі. Ол ғылымның философиялық-логикалық іргетасын дұрыстап қайта қалап шықты, ғылымдағы оқу және оқыту ретін белгіледі, әр қайсысының пәнін анықтап, мазмұнын ажыратып беруге тырысты.

Н. Решердің пайымдауы бойынша, әл-Фараби араб тілді ғалымдар арасындағы логикалық зерттеу жұмыстарын жүргізген алғашқы ғалым болып саналады. Оның «Аристотельдің Бірінші Аналитикасына қысқаша түсіндірме» атты трактаты «Бірінші Аналитикадағы» мәселелерге қатысты алғашқы зерттеу жұмысы болып табылады [6, 23 б.].

Әл-Фараби философия саласы бойынша грек ойшылы Аристотельдің «Категориялар», «Метафизика», «Герменевтика», «Риторика», «Поэтика», бірінші және екінші «Аналитика», «Топикасы» және т.б көптеген еңбектеріне түсініктемелер жазды [7, 147 б.].

Ұлы ойшыл Аристотель шығармаларын түсінідіруші ғана емес, сонымен қатар өз тарапынан бірнеше қайталанбас ғылыми туындылар жазған ғалым. Оның 48-ге жуық логикаға қатысты трактаттарының жартысы ғана біздің заманымызға жетті.

Ойшылдың «Ғылымдардың жіктелуі туралы» трактатының екінші тарауында логика ғылымына мынадай анықтама жасайды:

«Логика өнері ақылды жетілдіруге бағытталған қағидаттар жиынтығын береді. Ол қатеге ұрыну мүмкіндігі бар ақыл нысандарын танудың барлық жағдайларында адамды дұрыс жолға, ақиқатқа бағдарлайды. Ақыл белгілі бір нысандар жөнінде қателесуден, мүлт кетуден және адасудан сақтап, қорғайтын қағидаларды үйретеді. Нысанды ақылмен тану барысында әлдебір

адамның сол жөнінде қателеспегендігіне кепілдік берілмейтін жағдайда, соларды тексеруге болатын қағидаттарды ұсынады» [8, 13 б.].

Әл-Фараби шығармаларында логикалық-гносеологиялық мәселелер алғашқы орында тұратынын атап өткен жөн. Оның логикалық теорияларының элементтері барлық шығармаларында кездеседі. Әл-Фарабидің тікелей логикалық еңбектері «Логикаға кіріспе», «Кіріспе», «Категориялар», «Диалектика», «Силлогизм», «Софистика», «Поэзия өнері жөніндегі трактат», және т. б. болып табылады.

Әл-Фарабидің рухани жетекшісі Аристотель. Бірақ ол «терең ойшыл» шәкірт болды, ол өз ұстазын қайталаған жоқ, «қабылдаған ілімдерін» сыни көзбен қарап шығармашылық шабытпен игере білді. [9, 4 б.]. Әл-Фараби мұраларында Аристотель идеялары кеңінен және тереңдетілген түрде көрініс тапты. Аристотель шығармаларына түсініктеме бере отырып, әл-Фараби оның теоретикалық ойларын өзінің логикалық жүйесіне бастапқы саты ретінде қолданды [10, 12 б.]. Ол логика заңдары мен ережелерін адамның ойлау жүйесінде саналы түрде қолданылуын атап өтеді.

Логика саласында әл-Фарабидің көтерген маңызды мәселелерінің бірі исламдық дүниетаным ортада ерекше мәнге ие болған жалған мен ақиқатты дәлелдеу мәселесі болып табылады. Грек философиясында, нақты айтқанда Аристотельде логика мәселелердің кең ауқымын: «субъект пен предикат, қарсы уәжге дәлел келтіру, пайымдаулар, өтірік пен шындықты дәлелдеудің арақатынасы» және тағы басқа да гносеологияның «әдістері» болса, ал әл-Фараби уақытында логика гносеологиялық мәселелердегі ауқымды мәселелерді шешуде ой мен нақты өмірді үйлестіретін әдіс те болды. Ойлаудың тәсілдерін зерттеумен айналысатын ғылым ретінде әл-Фараби жүйелеген логика да, Аристотельдің логикасы сияқты, тек аналитикалық қана болып қоймай, идеяны үнемі объективті шындықпен ажырамас бірлікте дәлелдеп келді.

Әл-Фараби: «Логиканың мақсаты – өз бойымыздағыны мақұлдағымыз келетін және басқалар жөнінде көзімізді жеткізгіміз келетін, сондай-ақ біз жөнінде басқалар көздерін жеткізгісі келетін жағдайлардың бәрінде бұл ғылымның бағасының зор екендігі анық көрінеді» дейді [11, 14 б.]. Бір нәрсені зерттегенде қандай жағдайда ақиқатты табуға, қателеспеуге кәміл сенімді бола аламыз деген сұрақты қойып, ой-пікірлерін түйіндейді. Ойшыл, егер логиканы білмесек, адамның дұрыс айтып тұрғанына неліктен сенетімізді, пікірінің қалайша, қай жағынан дұрыс екенін, оның дәлелдерінің қалай растай алатынын, немесе егер адам қате пікірде болса, қалайша, қай жағынан қателескенін, нендей қате екенін және оның дәлелдері қалайша пікірлерінің дұрыстығына көз жеткізе алмайтынын біле алмаймыз деп ашық көрсетеді.

Логиканың қағидаларын жақсы білу, өздерін білімді санайтын адамдардың деңгейлерін анықтау жолында таптырмас құрал. Логика

ғылымынан сауатымыз болмаған жағдайда жоғарыдығы адамдарды сынап көре алмаймыз. Нәтижеде олардың бәрін білімді деп қабылдаймыз, немесе керісінше бәрін айыптаймыз, яки болмаса олардың ішінен бірін ғана жоғары санаймыз. Бізге осындай жағдайда логикалық дәлел жетіспей жатады. Өзімізше біреуді жақсы адам деп жүргенде, ол оңбаған, өтірікші болып шықпауына кепіл жоқ. Өтірік сөйлейтін адамға көмектесіп, өзімізді мазақ етіп жүрген адамды білместікпен қолдап жүруіміз мүмкін. Сол сияқты біз кіналап, қашқақтап жүрген адамымыз керісінше, жақсы болып шығуы мүмкін. Міне, логиканы білмеудің зияны мен пайдасы осында. Кім өз сенімі мен пікірінде тек болжамға, яғни өзіне сенімсіз адамның пікірімен шектеуді қаламаса, оған айғақ іздейтін логикаға көшу қажет. Ал кімде өз пікірінде болжамға арқа сүйеуді қалайтын болса, онда солай қала берсін» – дейді ойшыл [8, 17 б.].

Дүниені ғылыми көзқараспен тану үшін әл-Фараби ең алдымен субстанция мен акциденцияны тану арқылы болатынын өзінің «Ғылымдардың шығуы туралы» атты трактатында айтып өтеді. Субстанция – заттың, нәрсенің өзгермейтін мәні, мазмұны, ол қозғалыста, бірлікте, оны ақылмен тануға болады. Мұнда субстанция материя ұғымына келетін болса, ал акциденция субстанцияның түрліше көрінісі. Ол жөнінде әл-Фараби: «Субстанцияны тек ақыл ғана қабылдайды, акциденция сол екеуінің арасына дәнекер болады. Ақыл бояу түсінің ар жағында бір боялған нәрсенің барын, дыбыстың ар жағында сол дыбысты шығарып тұран бір нәрсе барын біледі. Мәселе қалған сезімдер жөнінде де осылай». «Бірінші материя» мен «Бірінші форманың» қарым-қатынасы жөнінде әл-Фарабиде мынадай негізгі мәселелерді атап өткен жөн. Ол тек аристотельдік сипаттаманың сыртқы жағын ғана қабылдайды, бірақ форма мен материяны бөлінбес бірлік ретінде қарастырады: материя формасыз бола алмайды, сондай-ақ форма да материясыз болмайды. Егер Аристотель басымдылықты формаға берсе, әл-Фараби материяның маңыздылығын көрсетеді. Ол барлық уақытта материяның орын-ын атап отырады: форма барлық уақытта материяны қажет етеді, ол «тек материяда ғана өміршең бола алады» – дейді. Фарабидің пайымдауынша материя өзгерісінде шексіз өздігінен жоқ бола алмайды, ал форма белгілі дене түрлерінде шектеулі [9, 58-59 бб.].

Әл-Фараби мен Аристотельдің логика іліміне қатысты өзара көзқарастарының үндестігі – дедуктивті ой тұжырымы ретіндегі силлогизм туралы ілімі метафизикалық сипатта болуында еді. Мысалы силлогизмде «барлық адамдар ажалды, Сократ – адам, демек ол ажалды, қорытынды – логиканың формальды заңынан шығатын орынды дедукция: Аристотель оның эмпирияға сәйкестігін негіздейді. Осылайша Аристотель танымның реалистік теориясын жасады және ол үшін логика ақиқатты танитын және оны өз ішінде тұжырымдамалар түрінде шығаратын ойлаудың формаларын талдау болып табылады» [12, 20 б.].

Аристотель негізін қалап, әл-Фараби одан әрі дамытқан силлогистика ғылымы – жүйелі ілімнің принциптерін жасап шығаруда үлкен мәнге ие дедуктивті ой тұжырымының классикалық теориясы болып саналады. Әл-Фарабидің «Силлогизм» атты трактаты силлогизмнің мағынасын ашатын 18 бөліктен тұрады. Ойшыл өз еңбегінде пайымдауға кесімді мән береді, демек, бейтолерантты анықтаумен байланысты қандайда бір ұғымдық мағынаны бекітетін пайымдау. Ғалымның түсінігінде жалпы мен жеке диалектикасы мөлшерлік және сапалық көрсеткіштер арқылы жүзеге асады.

Еңбектің 5-бөлімінде жеке ой тұжырымдары мәнінің ақиқат және жалғандығын анықтай келіп Фараби былай дейді: «олардың екеуі бірдей ақиқат та, жалған да бола алмайды, өйткені егер біреуі ақиқат болса, екіншісі – жалған, ал олардың біреуі, қайсысы болса да, жалған болса, екіншісі – ақиқат. Мұндай (жағдай) барлық жағдайлар мен материяларда, олардың қажетті (аподиктикалық), мүмкін емес немесе мүмкін (проблематикалық) ретінде, (тіпті) бір-біріне қарама-қайшы келетін ой тұжырымдарының екі түрінде де сақталады»[13, 251 б.].

Жалпы әмбебап ой тұжырымдар мәселесінде трансцендентті түсініктерге қатысты әл-Фараби платондық, толық алғанда ортағасырлық дүниетанымға тән позицияны ұстанады. Алдымен Аристотель, кейінірек әл-Фараби платонизм өкілдерінің дедукцияны теориялық емес, үстірт анықтағанын сынға алғаныменен, олардың біраз қағидаларын мойындайды.

Мұсылман философиялық жүйесінде дедуктивті тәсілді ақиқатты силлогизм арқылы дәлелдеу тәсілі ретінде қолданғанда адамның сыртқы әлеммен байланыс фактісі ғана анықталған жоқ, сондай-ақ Құдайдың жаратқан әлеммен адамның феноменальды байланысы айқындалды. Кейін бұл логикалық зерттемелер Жаңа заман дәуірінде кеңінен қолданылды, дедукция мәселелерінде Рене Декарт, Лейбниц, И. Кант және басқа да ғалымдардың еңбектері арналды, оларда дедуктивті тәсіл мағынасы ой тұжырым шығару болатын формальды логиканың тәсілі ретінде ғана емес, әлемді тану әдісі ретінде түсінілді.

Әл-Фарабидің «Логикаға кіріспе», «Аналитика», «Логикада қолданатын сөз орамдары», «Логика бойынша кіріспе бөлімдер» атты трактаттары логикалық ілім, әдіс, дәлелдеу, силлогизм, дедукция жөніндегі мәселелердің мәнін ашуға бағытталған.

«Софистика» атты трактатында Аристотель софистика өкілдері белгілі бір мақсат ұстауда және олар бесеу деп көрсетеді: «теріске шығару, жалғандық, жалпы қабылдағандармен үйлеспеушілік, тілдегі қателіктер және сұхбаттасты бос сөзге мәжбүрлеу, яғни бір нәрсені қайталай беру немесе (софистер) бұл мақсатты істе болмаса да көзбен көрерліктей жасайды. Бәрінен бұрын олар теріске шығаратынды көзбен көрерлік нәрседей етуге тырысады; екінші – сұхбатшы жалған айтып отырғанын көрсетуді; үшінші – оның

жалпы қабылдағандармен келіспейтіндігіне әкелуі; төртінші – оны тілде қателіктер жасауға, яғни өзінің уәждерімен айтушыны басқа елдің адамынша қате сөйлеуге, ақыры оны бір нәрсені қайталай беруге мәжбүрлеу» [14, 537 б.]. Осылайша Аристотель өз еңбектерінде софистикалық көзқарастарды қатты сынға алған болатын.

Әл-Фараби Аристотельдің софистикаға қатысты пікірін қолдағанымен, софистиканың соншама танымал болуының себебін түсінуді, оның рационалды мәнін егер бар болса неде екенін анықтауды ұсынады. Ғалымның «Софистика» атты трактаты логиканы жаңылыс пен толық түсінбеушілік және оларды қалай шешуге, қайшылықтарын, ойлаудың формасы мен тәсілі жөнінде баяндайды. Сондай-ақ әл-Фараби софистиканың шығу тегін қарастыра отырып, софистік қорытындыларды теріске шығаратын тәсіл мен амалдарды логикалық негіздеуді ұйғарды. Өз еңбегінде ол софистер ұстанымын, әсіресе Протагорды сынады. «Адам – барлық заттың өлшемі» адам танымы релятивтігінің герменевтикасына зор мүмкіндік берді және мұны көптеген софистер қолданды.

Әл-Фараби софистиканың мәнін анықтау барысында осы жалған дәлелдеудің жалған әдістерін ашу деп санайды, өйткені олар зат туралы бұрмаланған ұғым мен бұрмаланған ойлау әдісіне әкеледі деді: «Енді біз ізденуші ізденіп отырған затына қатысты қателерді жіберетін жерін, сананы дұрыс жолдан тайдырып жалған ақиқат түрінде көрсетуге және адамды танығысы келген затқа қатысты адастыруға арналған әдістер туралы айтайық. Бұл амалдар бізге белгілі болғанда, бізге айтылған заттарды қарастырғанда, олардың әсерінен қалай құтылуға болатынын, не біз өзіміз дәлелдеп отырғанға қатысты, не басқамен дәлелденіп отырғанға құпия болмайды» [11, 365 б.].

Кез келген ақиқатты немесе қағиданы дәлелдеуді софистер паралогизмнен шығарды, себебі ол логикалық тұжырымдау кезінде түрлі ауытқулармен байланысты. Паралогизм немесе логикалық қателер логикалық пайымдау кезінде түрлі қиындықтардан, екіұштылықтан туындап отырады. Біле тұра жасалған логикалық қателер – бұл паралогизм емес, софизм болып табылады. Аристотель паралогизмді ең алғашқы болып жүйелеп анықтады. Әл-Фараби логикалық қателерді түзету мен жүйелеуді жалғастырып, софизмді жоққа шығарудың амалы мен тәсілін өз заманының түрлі ілімінде кеңінен пайдаланды. Өзінің «Мұттакәлімдер пайдаланатын кіші силлогизм» трактатында логикалық ілімді толығырақ ашып және оның гносеологиядағы мүмкіндіктерін көрсетеді. Ойшыл танымдық теориясын қалыптастыруда математикалық дәлелдеулерге жүгінеді. Сезімдік және рационалдық танымның әмбебап түсініктерінің бар болуын дәлелдеудегі қиындықтарды сезе отырып, әл-Фараби математика мен геометриядағы «шеңбер», «үшбұрыш» деген ұғымдарды жалпыға ортақ ұғымдар деп, бірақ эмпирикалық тәжірибеде «жалпы үшбұрышпен», «жалпыға ортақ квадратпен» біз ешқашан

кездеспейміз деген мысалдармен адамның жеңіл әрі ұғынықты қабылдауына мүмкіндік берді.

***Әл-Фараби мен Аристотельдің логика іліміне қатысты
көзқарастарының өзара үндестігі***

Әл-Фараби «Категориялар» атты өз еңбегінде категориялардың мәнін, қажеттілігін және жалпыға ортақтылығын көрсетеді. Аристотельдің «Категориялар» атты кітабының түсіндірмесі болып табылатын әл-Фарабидің еңбегі логика-метафизикалық мәселелердің негізінде жазылған. Стагириттің ілімін жалғастыра отырып, әл-Фараби логика өмірден алшақ жатқан ғылым емес деп тұжырымдайды. Объективті заттардың мәнін категориялар арқылы түсіне отырып, сол арқылы танымдық әрекеттің үш бірдей әдісі іске асырылады: затты ойлау, ойлаудың заңдарын үйрену және сол арқылы әлемді тану. Осындай жүйеде құрылған Әбу Насыр әл-Фараби логикасы метафизиканың міндеттерімен айқындалған.

Аристотель, одан кейін әл-Фараби қарастырған он категория қазіргі заманғы философиялық сөздіктен алшақ болар: «Категория – шынайы болмыс пен танымның маңызды да заңды байланыстары мен қатынастарын көрсететін жалпы іргелі ұғым» [15, 254 б.], бірақ ең бірінші универсальды түсінік пен оны тану әдісімен Аристотель айналысты. Оның жалпы мәндік деп анықталған он категориясы танымдық іс-әрекет үрдісінде әлем мен адам қатынасындағы байланыстырушы буын болып табылады. Оның «категория» мәселесін анықтауда кейбір зерттеуші философтардың пікірінше жеткілікті дәрежеде болмады деген пікір бар. Мәселен, Б. Рассел Аристотельде «категорияға тек жалғыз ғана анықтама береді – бұл ешбір күрделіні білдірмейді» десе [16, 239 б.], В. Асмус: «Категорияның қатынас пен байланыс туралы, логикалық және лингвистикалық мәселелерінің жете қарастырылмауынан Аристотель тапқан категориялар бірде болмыс пен таным, бірде тіл категориясы болып шығады» дейді [17, 352 б.].

Сондай-ақ категорияның санына байланысты В. Асмус Аристотельдің «Категориялардан» басқа да трактаттарына сүйене отырып, олар оннан алтыға дейін, кейде төртке дейін өзгертетінін айтады: «алайда олар «Категорияларда» ғана он, ал басқа шығармаларда сегіз немесе алты, тіпті төртеуін ғана ағайды. Құрамы жағынан да Аристотель қорытынды нәтиже бермейді: «Метафизикада» орын категориясынан кейін категория ретінде бұрын еш жерде көрсетілмеген әрекет категориясы көрсетіледі» дейді [17, 352 б.]. Аристотельді сынға алмас бұрын мұнда төрт факторды айтып өту керек: бірінші, Аристотель еңбектері хронологиялық жағынан белгілі бір қалыпқа келтірілмеген, екіншіден, оның трактаттары біздің заманымызға толық жетті деп айта алмаймыз, үшіншіден, Стагириттің еңбектері аударма барысында не-

месе белгілі бір саяси көзқарастың себебінен өзгерістерге ұшырауы мүмкін. Төртінші фактор – антикалық заманда ғылым салалары жіктелмегендіктен (ол тек орта ғасырда әл-Фарабиден басталды) категориялардың мағынасы философия немесе филология ғылымдарымен астасып жатуы сол заманның ғылымына сай көрініс деп қарау керек. Сондықтан тек қолда бар еңбектердің негізінде ғылыми тұжырым жасау қателікке бой алдыруы мүмкін.

Өз кезегінде әл-Фараби де категорияны 10-ға бөледі, олар: субстанция (мән), мөлшер, сапа, қатынас, уақыт, орын, жағдай, күй, әрекет және әрекет өзгерісі. Категорияны Аристотель секілді болмысты анықтайтын жалпы қасиеттер деп түсінген әл-Фараби: «әр аралық тек оны қалыптастыратын ажыратқыш және оны бөлетін ажыратқыш белгіге ие. Жоғарғы тектердің барлығы он» – дейді [11, 158 б.].

Логикада категорияның пайда болуының заңдылығы – барлығының бастауы мән мен субстанция. Оның субстанцияға берген анықтамасы субстанция туралы онтологиялық мәселенің туындауына әкеп соғады. «Субстанция – жалпы өз мәнінен тыс қандай да бір таратушы туралы ешбір білім бермейді. Осындай қасиеті бар зат екі түрлі болып келеді: біреуі бұл өз таратушыларының мәні туралы ілім беретін субстанцияның әмбебабы; екіншісі қандай да бір таратушының мәні туралы ешбір ілім, өз мәнінен тыс ешнәрсе бермейтін бұл субстанция индивиді » [11, 356 б.].

«Мөлшер» жөнінде әл-Фараби «бүтіні оның бөлігімен өлшенетіннің бәрін мөлшер деп түсінді, оған мысалы, сан, сызық, дене беті, уақыт, сөз және сөйлем» секілділер жатады. Оның жасаған кез келген заттың мөлшері жөніндегі анықтамасы ғылыми таным үрдісінде өте зор маңызға ие болды.

«Сапа» туралы ол: «сапа негізі – ол сол арқылы индивидтер туралы қандай екенін айтуға болатын форма; кез келген индивидке қатысты: ол қандай деген сұраққа жауап беретін нәрсе. Сапа ең жоғарғы тек ретінде төрт аралық түрге бөлінеді: 1) қасиет пен күй; 2) табиғи қасиеттер деп аталатын нәрсе; 3) ырықсыз сапа және ырықсыз күй; 4) мөлшерге тән сапа» [11, 174 б.]. Ойшыл «сапаны» төрт түр бойынша жүйелей отырып, кез келген заттың мәні сапалы-мөлшерлік бірлікте деп анықтама береді.

«Қатынас» категориясы – «бұл екі зат арасындағы оларды сол арқылы салыстыра отырып белгілеуге болатын байланыс...Қатынас ұғымын беретін заттар барлық басқа текке бағынады. Олар мөлшер категориясына, мысалы, алты және үш, алты – бұл екі рет алынған үш, ал үш – алтының жартысы. Олар субстанция категориясына да қатысты – мысалы, Зейд және Амр, әкелікті және ұлдықты көрсетуші немесе осы қатынасты көрсетушілер, осымен қатар олардың біреуі қожайын, ал екіншісі құл...». Аристотельдің заттың бар болуының төрт себебі туралы ілімін негізге ала отырып, әл-Фараби «қатынас» категориясының мәнін талдайды. Ол қатынастың заттар мен құбылыстар арасындағы байланыс көзі екенін айтады. Басқа да категориялардың мәнін

ашуда әл-Фараби оларды диалектикалық бірлікте анықтайды. Аристотель секілді әл-Фараби де «категория» деп ақыл-ой түсінігінің формасы немесе түсінік матрицасы деп қана емес: категориялар экстрментальді әлемдегі болмыстың шынайы формасы, логика мен метафизика (оның зерттеуінің ең басты тақырыбы субстанция болып табылады) арасын қосатын көпір деп түсіндіреді [18, 112 б.].

Шығыс перипатетизімінің логикалық, теориялық-танымдық және әдіснамалық мәселелеріне арналған әл-Фарабидің «Диалектика» атты трактаты табиғатты, жалпыға ортақ категориялық формаларды зерттеу, яғни жалпылықты білуге жетелейді.

Әл-Фараби оны қабылдады және әрі қарай дамытты. Ойшыл теориялық білімді ғылым, ал практикалық білімді өнер, яғни кәсіп деп атағандықтан логиканы практикалық ғылымдардың санатына жатқызады. Ойшылдың сөзін қарапайым тілмен айтқанда – логика адамды жақсыны жаманнан, шындықты өтіріктен, ақиқатты жалғаннан түбегейлі ажырата білуге бағыттайтын тура жолға жетелейтінін тұжырымдайды. Бұл, өз кезегінде, адамның қателіктерге бой алдырмауына, ұрынбауына септігін тигізеді.

Кейбір ғылым саласының логикалық ойлау қабілетін дамытатындығы жөнінде философ: «Пайымдар мен диалектикалық айтыстарды меңгерген немесе математика ғылымын білетін адам мысалы, геометрия мен арифметикада жаттыққан адам логика қағидаларын үйренуді қажет етпейді. Өйткені бұл ғылымдар адамға әрбір сөзді, айғақты, пікірді тексеруге мүмкіндік береді. Барлық ғылымда қателеспей, ақиқатқа, шынайы танымға жетелейді» деп өз пікірін тұжырымдайды. Алайда бұл логиканың орынын осы ғылымдар алмастырады деген жаңсақ пікірге алып келмеуі керек.

«Осылайша «математика логиканың орынын басады» деушілерге айтарым: олар «Пайымдар мен диалектикалық айтысты меңгергендер үшін грамматиканы үйренудің қажеті жоқ, өйткені бұл ғылымдар онсыз да өлең мен сөздерді жаттауға дағдыланған, тілді жетілдірген, адамға әрбір сөздің дұрыс немесе бұрыс айтылғанын тексеретін мүмкіндік береді. Сондықтан да диалектикалық айтыс грамматиканың қызметін атқарады» дейтіндерге ұқсайды. Бұл мәселеде адам грамматиканы ұстану қажет болса, жоғарыдағы жағдайда логиканы жетік меңгеруі тиіс» дейді ғалым.

Әл-Фараби логика ғылымының мәні мен пайдасы жөнінде айта отырып, адам болмысында ақылға сәйкес келетін табиғи логикалық түсініктер бар екенін айтады. Мысалы, «тұтас нәрсе өзінің бөлшегінен үлкен», «көк түс ақ түстен өзгешелеу», «4 саны жұп келеді» деген секілді айқын нәрселер бар. Ал айқын емес кейбір ойлар қате пікірлерге алып келуі мүмкін. Сондықтан да оны дәлелдеу қажет болады. Ондайда өзіндік ережелер мен заңдылықтар керек болады. Сондай заңдылықтар арқылы ой түрлі қателіктерден сақтандырылады. Мұнда логика заңдарын тілдегі грамматика ғылымына теңеуге болады. Егер

тілдің грамматикасы сақталмаса ойдың күрделі мазмұны ала-құла, негізсіз, ережесіз сөз жиынтықтарынан құралатын еді. Сондықтан да қоғамда ой қабілетін теориядан практикаға ауыстыра алатын тұлғаларды қоғам қашан да қажетсінеді. Логикалық ойлау жүйесі болмаған адаммен қандай да бір тақырып бойынша сөз қозғап, талқылап, одан қорытынды шығару қиынға соғады – дейді [11, 158 б.].

Аристотель логика жөнінде өз ойларын замандастарына дұрыс жеткізе білуде сол заманның сөз оралымдары мен жайттарды мысал ретінде айтты. Мың жыл бұрынғы грек қоғамының ондай мысалдарын өз заманының араб қоғамына сол күйдегі аудармасымен ғана беру негізгі ойды толық бере алмайтын еді, сондықтан да негізгі ойды жеткізуде әл-Фараби өз заманының мысалдары арқылы оқырманды негізгі оймен тоғыта алды. Бұл жөнінде ойшыл: «Әуелі силлогизмді, дедукцияны және білуіміз керек болған беймәлім нәрселердің қалай анықталатынын түсіндіруіміз қажет: силлогизмнің қанша түрі бар, олардың әрбірі қалай байланысады, олар не нәрселерден құралады, онда қандай ережелер сақталады, бұл жерде Аристотель сол логика өнерінде қолданған заттардың нақ өздері туралы айтады. Олардың көпшілігінде араб тілі иелеріне белгілі сөздерден құралған арнайы қалыптасқан сөздердің болуы лазым және осы заңдылықтарды түсіндіру үшін біздің замандастарымызға түсінікті мысалдар болуы керек. Аристотель өз кітабында сол заттарды дәлелдегенде оларға өз тілінде қарапайым сөздерден құралған сөйлемшелерді қолданды және өз замандастарына белгілі, әрі кең қолданыста болған мысалдарды келтірді. Егер осы тілдің иелерінде сөйлемшені құрастыру өзге елдердің салтында болмаса және сол дәуірде белгілі мысалдар басқа дәуірде белгілі болмағанда, онда Аристотель сол заттарды түсіндіру үшін қолданған мысалдары бұлыңғыр болып, біздің заманның адамдарына түсініксіз болар еді. Тіпті біздің дәуірдің көп адамы өздерінің логика туралы кітаптарын пайдасыз санап, ысырып тастауға жақын болар еді» – дейді [19, 32 б.].

Қорытынды

Әл-Фараби аристотельдік логиканың ізбасары болып, оның аподейктикадағы шектеуінен асып, логика ғылымын кеңейтті, стоиктер мен эпикурейліктердің мұраларын сыни көзбен игерді және олардың рационалды ілімдерін дамытты. Логикада жаңа ғылыми терминдерді айналымға кіргізіп, қорытындылары мен принциптерін жүйеледі. Егер Аристотель талқылауды дәлелдеу (аподиктикалық), диалектикалық және софистикалық (эвристикалық) деп бөлсе, әл-Фараби талқылау әдістерінің санын беске жеткізіп, оған риторикалық және поэтикалық әдістерді қосқан.

Әбу Насыр әл-Фарабидің логикасы – өз бойына тарихи-материалдық дүниелерді қорыта келе, жалпы заңдылыққа айналған қазіргі заманның

логикасының негізі болып саналады. Әл-Фарабидің логика саласына енгізген тың жаңалығы – ежелгі гректердің логикалық жүйесін ислам қағидаларымен ұштастыра білуі. Оның логикалық трактарттары батыс елдерінде Аристотель шығармаларымен қоса танылып, дін мен философияның үндестігін тауып, «екінші ұстаз» және «Ислам логикасының атасы» атанды.

Шамамен біржарым мың жылға созылған зерттеу еңбектерінің арқасында логика ғылымы орта ғасырларда негізгі пәндердің бірі ретінде білім беру жүйесіне енді. Әбу Насыр әл-Фараби қалаған логика жүйесі бірнеше ғасырлар бойында халифаттың барлық білім ордаларында логиканы үйретудің оқу құралы болып келді. Ибн Рушд, ибн Сина, ибн Туфайл, ибн Халдун, әл-Ғазали, ибн Араби секілді ұлы ойшылдар оның трактаттарын оқып үйренген. Қазіргі кезде де оның «Логикасы» ойлау өнерін үйренгісі келетіндер үшін нағыз керекті оқу құралы болып табылады.

Әл-Фараби философиясы – Аристотель хикметі мен Платон философиясының жаңа мектебі түріндегі ислами мазмұн мен формаға айналған түрі. Фарабитанушы-ғалымдардың пікірінше, ол логика, жаратылыста – Аристотель, этика, саясатта – Платон, метафизикада – Плотиннің көзқарас-танымынан нәр алған. Тағы бір айта кететін жайт: әл-Фараби басқа ойшылдарға қарағанда Платон мен Аристотельдің көзқарастарының өзара жақын екенін, жалпы болмысты тани білудің бір ғана жолы болмайтынын баса айтып өтеді [20, 9 б.].

Жалпы философияның бұл екі алыбы жөнінде әл-Фараби: «Платон мен Аристотель – философияны жасаған екі данышпан. Олар философияның бастамасы мен негізін қалап, оның кейбір салаларын соңына жеткізіп тамамдады. Дара мен жалпыда, ұсақ және маңызды мәселелерде осы екеуіне сілтеме жасалады» деп қорытындылайды [21, 123 б.].

Әл-Фарабидің логикаға қосқан үлесі туралы оның алдындағы ғалымдарға сүйене отырып, араб тіліндегі сөздікті соншалықты дамытқандығын айтуға болады – Аристотельде кездесетін терминдердің барлығына баламасын тапқан. «Ол аудармашылардың мәтіндерінен сәтсіз таңдалған терминдерді алып, оларды біріктірді, аудармашыларда кездеспейтін, бірақ кейінгі философтардың күнделікті өміріне енген неологизмдер жасады, шетелдік терминдерден бас тартты, өйткені араб тілінің ерекшелігі шетелдік сөздерді оқу мүмкін емес етеді. Сонымен қатар, ол «Органонның» барлық кітаптарына түсініктемелер жазды, Аристотельдің негізгі логикалық тұжырымдамаларына анықтама берді, оларды өз заманының ғылыми ойымен игеруге қол жетімді етті». Техас технологиялық университетінің философия бөлімінің басшысы профессор Марк Вебб әл-Фараби жөнінде: «Әл-Фараби Еуропа үшін классикалық философияның сақтаушысы ретінде де маңызға ие. Рим империясы Еуропа герман тайпаларының шабуылына ұшыраған уақытта, Аристотельдің көптеген жұмыстары жойылып кетті. Әл-Фараби,

басқа замандастары секілді Аристотельдің мәтіндерін араб тіліне аударып, кең көлемді түсініктемелер жазды. Өз уақыты туғанда антикалық элиндік ұлы даналық әл-Фарабимен басқа ортағасыр ислам ойшылдарының арқасында Еуропаға қайта оралды. Нәтижесінде ортағасырлық христиан философиясы, қасиетті Фома Аквинатты қоса алғанда, христиандық философияның дамуына көмегін тигізген Аристотельдің мәтіндеріне қол жеткізді. Олай болса, әл-Фарабиді ортағасырлық христиан және ислам философиясының әкесі деп айта аламыз» деп ойшылдың еңбегіне өз бағасын берді [22, 12 б.]. Аристотель мен әл-Фараби аяқталған логикалық жүйені құрған жоқ, олар «нүктені» қажет ететін логикалық жүйе емес, ары қарай дамытуды қажет ететін жүйені құрды.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Фарабитану. – Алматы: Қазақ университеті, 2019. – 139 б.
- 2 Көбесов.А. Әл-Фараби: монография. – Алматы: Қазақстан, 1971.– 171 б.
- 3 Джохадзе Д.В. Основные этапы развития античной философии. – М: Наука, 1977. – 295 с.
- 4 Нұрышева Г., Төлентаева К. Әл-Фараби: таным тағылымы. – Алматы: Қазақ университеті, 2020. – 212 б.
- 5 Касымжанов А.Х. Логика и теория познания аль-Фараби. //В кн.Аль-Фараби. Логические трактаты. – Алматы: Наука, 1975. – 672 с.
- 6 Resher N. Al-Farabi' sshort commentary on Aristotle's Prior Analytics. – Pittsburg: Print length, 1963. – 132 p.
- 7 Suleimenov P. The Philosophical Basis of Al-Farabi's Concept of "Virtuous City", Acta Baltica Historiae et Philosophiae Scientiarum, Printed in Estonia. – 2019. – 167 p.
- 8 Әл-Фараби. Ғылымдардың жіктелуі туралы. Аударған Сандыбаев Ж.С. – Алматы: Қазақ университеті, 2020. – 64 б.
- 9 О логическом учении ал-Фараби: Монография. – Алматы: Наука, 1982. – 200 с.
- 10 Гафуров Б.Г., Касымжанов А.Х. Аль-Фараби в истории культуры. – Алматы: Қазақ университеті, 2019. – 198 с.
- 11 Аль-Фараби. Социально-этические трактаты.–Алматы: Наука, 1973.– 398 с.
- 12 Ф. Коплстон. История философии. Древняя Греция и Древний Рим. Т.2. – М: ЗАО Центрполиграф, 2003.– 319 с.
- 13 Аль-Фараби. Логические трактаты. – Алматы: Наука, 1975. – 672 с.
- 14 Аристотель. Сочинения в 4-х томах, том 2. – М: Мысль, 1978. – 687 с.
- 15 Философский энциклопедический словарь. – М., 1989. – 840 с.
- 16 Рассел Б. История западной философии.–Ростов на Дону:Феникс, 2002.– 540 с.
- 17 Асмус В.Ф. Античная философия. – М: Высшая школа, 1976. – 544 с.
- 18 Әбу Насыр әл-Фараби. Он томдық шығармалар жинағы [Мәтін]: жинақ / Әбу Насыр әл-Фараби. 3-т. – Астана: «Лотос-Астана», 2007, – 365 б.
- 19 Әл-Фараби. Теология және кіші силлогизм трактаттары // Аударған Ж.Сандыбаев. – Алматы: Қазақ университеті, 2021. – 70 б.
- 20 Әл-Фараби. Қос данышпан Платон мен Аристотель көзқарастарының ортақтығы туралы // Аударған Сандыбаев Ж.С. – Алматы: Қазақ университеті, 2020. – 52 б.

21 Әбу Насыр әл-Фарабидің ақыл-ой пікірлері мен нақыл сөздері: жинақ // [жалпы ред. басқ. Ғ.М. Мұтанов; құраст.: Ж. С. Сандыбаев, Ы. М. Палтөре]. – Алматы: Қазақ университеті, 2020. – 233 б.

22 Алтаев Ж. Әл-Фараби өркениеттер сұхбатында [Мәтін] : көптомдық шығармалар жинағы // Ж. Алтаев; Әл-Фараби атын. ҚазҰУ.7-т. – Алматы: Қазақ университеті, 2017. – 322 б.

Transliteration

1 Farabitanu. [Philosophical Treatises] – Алматы: Qazaq University, 2019. – 139 b.

2 Kobesov A. Al-Farabi: monografiya . – Алматы:Qazaqstan, 1971.– 171 b.

3 Djohadze, D. Osnovnye etapy razvitiya antichnoy filosofii [The Main Stages of the Development of Ancient Philosophy].– M.: Nauka, 1977. – 295 s.

4 Nurisheva G., Tolentaeva K. Al-Farabi: tanym tagilimy [lessons of Knowledge]. – Алматы: Qazaq University, 2020. – 212 b.

5 Kasimjanov A.H. Logika i teoriya poznaniya al-Farabi \ V kn. Al-Farabi. Logicheskiye traktaty [Logic and Theory of Knowledge of Al-Farabi – In the book of Al-Farabi. Logical treatises]. – Алматы: Nauka, 1975. – 672 s.

6 Resher N. Al-Farabi’s short commentary on Aristotle’s Prior Analytics. Pittsburg: Print length , 1963. – 132 p.

7 Suleimenov P. The Philosophical Basis of Al-Farabi’s Concept of “Virtuous City”, Acta Baltica Historiae et Philosophiae Scientiarum, Printed in Estonia. 2019. – 167 p.

8 Al-Farabi. Gilimdardin jikteli turali [On the Classification of Sciences]. – Алматы:Qazaq Universiteti, 2020. – 64 b.

9 O ogicheskom ucheniy al-Farabi [On the Logical Teaching of Al-Farabi]: monografiya. – Алматы: Nauka, 1982. – 200 s.

10 Gafurov B.G., Kassymzhanov A. Kh. Al-Farabi v istoriy kulturi [Al-Farabi in the History of Culture]. – Алматы: Qazaq Universiteti, 2019. – 198 s.

11 Al-Farabi. Sotsialno-eticheskiye traktaty [Socio-Ethical Treatises] – Алматы: Nauka, 1973. – 398 s.

12 Koplston F. Istoriya filosofii. Drevniyaya Gretsiya I Drevnii Rim [History of Philosophy. Ancient Greece and Ancient Rome]. T.2. – M.: ZAO Centrpoligrqaf, 2003.– 319 s.

13 Al-Farabi. Logicheskiye traktaty [Logical Treatises]. – Алматы: Nauka, 1975. – 672 s.

14 Aristotel. Sochinenye v 4 tomah [Works in 4 Volumes]. – M.: Mysl, 1978. – 687 s.

15 Filosofskii ensiklopedicheskii slovar [Philosophical Encyclopedic Dictionary] – M.: Nauka, 1989. – 870 s.

16 Rassel B. Istoriya zapadnoy filosofii [History of Western Philosophy]. – Rostov na Donu: Fenix, 2002. – 540 s.

17 Asmus V.F. Antichnaya filosofiya [Ancient Philosophy]. – M.:Vishaya shkola, 1976. – 544 s.

18 Abu Nasir al-Farabi. On tom dik shigarmalar jinagi [Works in 10 Volumes]. 3-t. – Astana: «Lotos-Astana», 2007. – 365 b.

19 Al-Farabi. Teologiya jane kishi sillogizm traktattary [Treatises of Theology and Small Syllogism]. – Алматы: Qazaq Universiteti. 2021. – 70 b.

20 Al-Farabi. Qos danishpan Platon men Aristotel kozqarastitinin ortaq tigi turali [On the Common Views of Plato and Aristotle]. – Алматы: Qazaq Universiteti. 2020. – 52 b.

21 Abu Nasir al-Farabidin aqil-oi pikirleri men naqil sozderi [Abu Nasir al-Farabi’s Intellectual Opinions and Proverbs]. – Алматы: Qazaq Universiteti, 2020. – 233 b.

22 Altayev Zh. Al-Farabi orkeniyetter suhbattastiginda [Al-Farabi in the Dialogue of Civilizations]. – Almaty: Qazaq Universiteti, 2017. – 322 b.

Сулейменов П.М., Молдабек Е.Б.

Аль-Фараби: анализ принципов Аристотеля в изучении логики в контексте науки истории и философии

Аннотация. Становлению аль-Фараби ученым-энциклопедистом и формированию его научного мировоззрения способствовало эпоха, в которой он жил. Формирование духовного мира аль-Фараби также напрямую связано с усвоением античной философской традиции, точнее, философия и логика Аристотеля были теоретическими источниками идей аль-Фараби. Основное внимание в статье уделяется анализу аль-Фараби принципов Аристотеля в изучении логики и ее дальнейшем развитии. Репутация аль-Фараби как «Второго учителя» в мире после Аристотеля, «Первого учителя на Востоке», напрямую связано с его мастерством и совершенствованием науки логики. Проще говоря, «логика» мыслителя состоит в том, что она направляет человека на правильный путь, ведущий к способности радикально отличать добро от зла, правду от лжи. Это, в свою очередь, помогает человеку избегать ошибок. При изучении теоретических основ учения аль-Фараби о «логике» и ее важности в текстах использовались методы герменевтического и сравнительно-стилистического исследования.

Ключевые слова: аль-Фараби, Аристотель, цивилизация, греческая философия, античный, трактаты, философия, наука, Платон, логика и т.д.

Suleimenov P., Moldabek Y.

Al-Farabi : Analysis of Aristotle’s Principles in the Study of Logic in the Context of the Science of History and Philosophy

Abstract. The era in which he lived contributed to the formation of Abu Nasir al-Farabi as an encyclopedic scientist and the formation of his scientific worldview. Also, in the formation of the spiritual world, Al-Farabi is directly related to the assimilation of the ancient philosophical tradition. More precisely, the philosophy and logic of Aristotle were the theoretical sources of al-Farabi’s ideas. In addition, the main focus of the article is on al-Farabi’s analysis of Aristotle’s principles in the study of logic and its further development. Al-Farabi’s reputation as the “second teacher” in the world after Aristotle, “the first teacher in the East” is directly related to his skill and improvement of the science of logic. Simply put, the “logic” of the thinker is that it leads a person on the right path, leading to the ability to radically distinguish good from evil, truth from false. This, in turn, helps the person avoid mistakes. Al-Farabi accepting the “logic” of Aristotle, conducts a comprehensive scientific analysis of socio-cultural foundations, allowing society to interpret it in its own way. When studying the theoretical foundations of al-Farabi’s doctrine of “logic” and its importance in the texts, the methods of hermeneutic and comparative stylistic research were used.

Key words: Al-Farabi, civilization, Greek philosophy, Aristotle, treatises, philosophy, science, Plato, logic, etc.

ABAY'S PHILOSOPHY AND THE CULTURAL CODE OF THE KAZAKHS*

¹*Barlybaeva Gaukhar*, ²*Nussipova Gulnara*, ³*Shaidulina Darya*

¹*gbarlybaeva@mail.ru*, ²*gulnara.nussipova@iph.kz*, ³*tonythefizz@hotmail.com*

^{1,2,3}*Institute of Philosophy, Political Science and Religious Studies of the RK MES CS
(Almaty, Kazakhstan)*

¹*Барлыбаева Гаухар Гинаядовна*, ²*Нусипова Гульнара Игенбаевна*,

³*Шайдулина Дарья Рустамовна*

¹*gbarlybaeva@mail.ru*, ²*gulnara.nussipova@iph.kz*, ³*tonythefizz@hotmail.com*

^{1,2,3}*Институт философии, политологии и религиоведения КН МОН РК
(Алматы, Казахстан)*

PHILOSOPHY FROM THE ORIGINS TO POSTMODERN

Abstract. The article discusses the philosophical heritage of Abay, in whose ethical teaching Kazakh philosophy reaches its most mature stage. It is noted that the thinker was able to embody in his creations the thoughts and aspirations of the Kazakhs, their concepts of being, morality and ethics. All the work of the Kazakh philosopher is full of deep reflections on a whole, universal, harmonious and moral person, and his main goal was to teach what to do and what not to do in order to become a Person, to acquaint people with the true essence of good and evil. Abay is one of those philosophers and poets who form a person's soul, the soul of the Kazakh people, and therefore, their national identity, the formation of which proceeded in the conditions of nomadic lifestyle accompanied by interactions with other cultures. He tries to reveal a unique character of the Kazakhs' world, i.e. their cultural code. Abay's philosophical views, permeated with the ideas of moral improvement, kindness, mercy, justice and tolerance, perform as the basis of the Kazakh national worldview, which forms the Kazakhs' cultural code.

Key words: philosophy, the Kazakhs, heritage, Abay, cultural code, person, idea, goodness, identity.

Introduction

The philosophical ideas put forward by Abay not only have not remain in the time that had given rise to them, but many of these ideas can fruitfully interact with the approaches that have developed today in world philosophical thought. A distinctive feature of the Kazakh thinker's philosophy is its focus on the problem of human existence, the spiritual search for the meaningful foundations of human life. Abay, who is a symbolic figure of Kazakh philosophical thought, is the herald of a new worldview, a new understanding of person and

---

* This research is funded by the Science Committee of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan (Grant No. AP08856067)

his place in the world. The Kazakh thinker possessed the gift of writing poetically and philosophically about things that cannot but touch every new generation. The modern impression and relevance of Abay's ideas indicate that Abay is a mirror of his era and that it is impossible, without peering into this mirror, to neither learn nor understand the history, traditions, ideological aspirations, the past and future of the Kazakh people.

The revival of genuine interest in the philosophical heritage of Abay strengthens the people's national consciousness, i.e. their national identity. The appeal to the key ideas of the thinker and their philosophical rethinking is an important factor in the preservation of the cultural code of the Kazakhs, since "reading Abay, one can form a clear, versatile and exact idea of the socio-economic, legal, family and social, as well as cultural, historical, moral condition of Kazakh society" [1, p. 268].

The heritage of the Kazakh poet-philosopher is verily a kind of encyclopedia of people's life, and therefore it is quite natural that it so much has been written about it, that each generation, relying on the experience of its predecessors, studies this kind of encyclopedia. More than ever the very structure of his judgments, aimed at the eternal things, the search for the meaning of life, the elevation of human dignity, is valuable today.

The philosophical heritage of Abay helps us to return again to the origins of our culture, our perception of the world and imparts the ability, so lacking today, to see the world not only next to us and around us, but also in its unexplored heights and depths. It can be said about Abay that it was a unique spiritual world, the Abay universe, in the center of which there is a person.

Methodology

In this article, the authors set the tasks of researching and disclosing Abay's concept of the whole person and expanding views on the philosopher's humanistic ideas. Dialectical methodology, which makes it possible to grasp the subject of research in all its integrity and internal interrelationships, which is a productive method in the studying of Abay's philosophy, helps the authors to identify the key stages in the development and rethinking of the key problems and tasks of the thinker's philosophical doctrine and outline logical and historical path of its development. The method of textual analysis allows discovering the conceptual content of the philosopher's works and making their adequate interpretation. These approaches promote knowledge movement to new results and determines the direction of future prospects.

The Concept of the Whole Person in the Philosophical Teaching of Abay

Abay's creative heritage is full of deep philosophical ideas: he reflects on the problem of man, which in the East is the main philosophical question, develops the

doctrine of moral qualities, puts forward the humanistic principles of moral improvement of man and studies aesthetic problems. Abay's inner attraction towards fundamental universal values - truth, beauty and goodness shows that man is above all for him. For Abay, person was the meaning and limit of any philosophizing, because he believed that man is the focus of the world, the peak of creation, the basis and root of society. Abay was looking for ways to renew man and trying to bring good to him, in whose strength and capabilities he endlessly believed.

Abay sincerely wished to see a man as a highly spiritual, moral, enlightened, hardworking being and constantly asked questions: "What to do? How to get a person out of a hopeless and impoverished life? How to convince him not to be lazy, not to indulge in idleness and do-nothing? How to teach him to work? How to become competitive?". These Abay's questions, addressed to the people of his day, are extremely relevant today.

According to Abay, a person should be virtuous not because he is afraid of God's punishment, but because he is responsible for his actions to his conscience, reason and people. Abay believed that a truly virtuous person is one who does good without expecting reward in return, who strives for good regardless of what awaits him as a result of good deeds he has done – pleasure or suffering. Virtuous actions are actions that are useful to society, people and consistent with a common interest.

Abai formulated the concept of the whole person not only as a being who has developed his moral qualities to the maximum, but also as a harmonious combination of natural and spiritual origins in a living being. According to the philosophical view of Abai, a person from birth is a creature in which a fusion of biological and cultural elements occurs. In Abai's Seventh Word of Edification it is said that "A child is born, inheriting two principles. The first of these requires eating, drinking and sleeping. This is the need of flesh, without this a body cannot be a shelter for a soul, will not grow and get stronger. Another principle is an aspiring for knowledge". It is this that allows a person to stand out from the natural world and distinguishes him from animals, whose life is a manifestation of an exclusively biological one. Physiological component of human nature, according to Abai, makes a person take care of his bodily being - the container of mind, that is, the spiritual principle. These two components are not opposed to each other, but complement each other. The biological side is not lower in relation to the spiritual and intellectual world of a human being; it, performing fundamentally different tasks, takes its important place in a structure of a personality. However, at the same time, Abai is convinced, a person should strive for the constant development of spiritual component, for which a leading role in a person's life should be fixed. Only such a choice is capable of transforming a human being into a personality, leading to the formation of the whole person, in contrast to which the priority of biological leaves or reduces the human being to animal level. The choice of a person to satisfy exclusively biological needs without attention to spiritual ones Abai assesses as a disastrous path, criminal neglect of the intellectual abilities given to a person by nature, which allowed him to stand out from the natural world. At the same time a

person's will for knowledge achievement should not be mercenary, its only purposes should be knowledge itself and respect of the truth: "acquiring knowledge, do not set yourself a task of getting through it any benefit. To pursue science, you first need to love it, to have an aspiration for it. If you value knowledge as the highest good, each discovery of new truths will bring peace and satisfaction to your soul".

The philosopher saw in the formation of an integral, spiritual and intellectual personality the main goal of human existence, the realization of which is facilitated by a moral and honest way of life, intellectual development. The life and work of Abay were in search, understanding and explanation of ways to achieve this goal. Summarizing his thoughts the philosopher appeal to the people with the phrase: "In order to achieve the intended goal and be true to your duty, you should have in your nature constancy, determination, strong will, capable of preserving cold reason and purity of conscience. Everything should serve the deal of reason and honor".

At the center of Abay's spiritual search is a radical renewal of the world and man, the search for new values and orienting points that can awaken person's creative forces, morally elevate him and encourage him to communicate with other cultural worlds. Academician of the RK NAS Zh.M. Abdildin entirely rightly emphasizes that "Abay's works are fundamentally different from everything that existed in our traditional culture. He substantiated new thinking and worldview, developed other ethical and aesthetic values, proved the need of a new principle of life, being and new ideals for the Kazakhs ... In his works, the objects of criticism are primarily Kazakhs, Kazakh society, although this circumstance is a peculiar and special form through which he raises universal human problems, the fundamental questions of humanity, the ideas of goodness and beauty" [2, p. 353].

The essence of person, his ethical and aesthetic shape, the purpose and meaning of his life, the world of his feelings and intellect deeply excited the thinker. Abay's ethical ideal is closely intertwined with the aesthetic one. Moral improvement, according to the thinker, is a unity of ethical and aesthetic, it has a certain aesthetic value. M.S. Orynbekov quite rightly notes: "Reading Abay's poetry and prose shows the fusion of his ethical and aesthetic positions. Beauty and goodness are deeply related to him, therefore a kind person is beautiful. Abay himself was such a person, he absorbed the spirituality and culture of his day, developing them" [3, p. 129]. All the work of the Kazakh philosopher is saturated with deep reflections on the whole person and his main goal was to teach what to do and what not to do in order to become a Person, to acquaint people with the true essence of good and evil.

The main ethical principle put forward by Abay in his works is the call "Adam bol!" ("Be a person!"), which, in fact, became the leitmotif of the entire work of the poet-philosopher. The ethical meaning of Abay's humanistic call consists in a high assessment of the role and purpose of a person in life. In his understanding, a person should be the embodiment of reason and humanity, hard work and education, friendship and love. The sun and the moon are decoration of the heavens, forests and berries are decoration of mountains, and the decoration of the earth is a man.

Abay considered the greatest happiness for a person to alleviate suffering and hardships of the people. He saw the highest purpose of man in bringing maximum benefit to people. “Working only for himself is like an animal that takes care of his belly. The Supreme loves the one who works for the good of mankind” the Kazakh philosopher said [4, p. 75].

In the philosophical concept of the Kazakh thinker, the concept of work occupies a special place and without exaggeration, we can say that he has almost no work, where he does not speak about the importance of labor in human life and activities. Abay considered labor activity to be the basis of spiritual transformation of a human into a person. The thinker was deeply convinced that work ennobles a person’s soul and lazy people who did not know work more often have bad tendencies.

An interesting judgment about this aspect of Abay’s philosophical teaching is expressed by Zh.M. Abdildin: “Abay ... introduced a new understanding of the labor category into Kazakh society. Of course, the Kazakhs understood and had an idea of work before Abay. However, in their view, labor was a common form of activity along with such forms as eating, drinking, etc. In their traditional culture, when it came to labor, its negative side was more emphasized. It was considered as something that takes away man’s peace, joy and happiness. In contrast to this idea, Abay discovered and introduced into the Kazakh consciousness a fundamentally new interpretation of labor. According to the philosopher, labor is not just a function, but a fundamental principle of human existence. Therefore, it has tremendous importance in the development of society, formation of personality” [5, p. 90].

Abay deeply revealed the double meaning of labor. On the one hand, labor is of colossal importance in the formation of a man’s personality, since true knowledge is achieved only through labor, and, according to Abay’s deep conviction, comprehension of science, possession of genuine knowledge are the essence of the most intense and hard work. On the other hand, the Kazakh thinker understood labor as the employment of a person, means for living, the most important condition for independent existence. Due to this, a person who relies on his own work, according to Abay, is undoubtedly a meritorious person.

The idea of enlightening his people runs through all the works of the thinker. For Abay, knowledge is a goal in itself, not a tool to achieve any benefits, it is the fundamental basis of human development. Knowledge, the Kazakh enlightener believed, enlightens a person’s soul, enriches his spiritual culture. In Abay’s view, the superiority of morality, knowledge, pure labor over wealth and power lies in the fact that if power and wealth are limited, temporary values of human life, then knowledge, labor, love and mercy are eternal values that uplift a person. According to the views of the thinker, only with genuine education, real knowledge, a person can be advanced, holistic and true. Abay’s understanding of the phenomenon of knowledge became new in the Steppe: the philosopher lifted it to the top of all possible benefits, defined science and process of cognition as the main personality-forming phenomena, and not only as an instrument for achieving material wealth.

Abay brought the principle of knowledge as the basis of human existence into the Steppe, linked it with the principle of development: he wanted his people not only to get rid of laziness and ignorance, but also to take possession of the world culture treasures. Exalting reason, he formulated new value guidelines, a new understanding of the meaning of life, human happiness. But the main credo of a person, according to Abay, is humanity, compassion, friendship, love. Feelings make it possible to separate good from evil, to be guided by a virtuous principle. From such a ratio of knowledge, reason and feelings, it follows that knowledge and feeling, faith and the integrity of human essence are connected.

Abay as a Spokesman of the Kazakh People's Spirit

The spiritual orientation of the national philosophical consciousness of the Kazakhs is preserved throughout the entire long period of its development and, first of all, in the creative heritage of such an iconic figure of Kazakh culture as Abay. He became a symbol of the spirituality of the Kazakh people. Abay was deeply convinced that without a person's spiritual growth, any activity in this world loses its meaning.

Spirituality, in our opinion, is the central problem of Abay's philosophy. He defines spirituality as the basis that humanizes a person, and the condition that gives social development a humanized orientation. The category of spirituality in Abay's philosophy is substantiated by the thinker as a universal measure of humanity and culture in an individual, it acquires the character of universality due to its all-mankind significance. The Kazakh philosopher believed that it is spirituality that can return a person's self-confidence, only spirituality is able to eliminate social apathy and hopelessness of the masses, it is spiritual forces that can turn individual and public consciousness towards moral values and the personality towards creative activity and advancing the public good.

In Abay's striving for knowledge of various teachings and worldviews, for the unity of science, philosophy and religion in search for the truth, justification of morality and spirituality as the highest laws of human existence, of course, a special style of philosophical consciousness presents. In the philosophy of the thinker, there is a worldview that is characterized by a holistic consideration of the problem of man and being, a unique teaching with its distinctive versatility and depth. It should be especially noted that Abay's philosophical reflection on the subject of spirituality is consonant with modern philosophical paradigms that seek to outline the humanistic contour of human existence and axiological dimension of his world outlook.

It is known that the spirit is that which animates the humane in a person, generates and awakens in him a conscientious mind, intuition, reverence for the world and a human attitude towards another person. Spirit, in our opinion, can be defined as the beginning that unites a human being together, guides his mind, emo-

tional-volitional sphere to the realization of human essence. Therefore, a spiritual person is a whole person, since he is a harmonious unity in the general orientation of mental and practical activity, emotions and feelings, artistic perception of reality and religiosity towards the realization of human in himself, realization of himself as a person. In individual spiritual development spirit is primary in relation to soul, since its awakening marks the beginning of a person's development in spirit, his spiritual evolution.

We suppose that from no source other than the Kazakh epic, it is impossible to learn with the same vitality and simplicity the Kazakh spirit, Kazakh history and the principle of what the people were at their starting point. There is no doubt that the spirit of the people, their history, ability to think philosophically in a poetic form, was learned by Abay from the Kazakh epic. Among the diverse monuments of the richest oral tradition, the epic occupies a very special place. The ancient artistic skill, polished by numerous generations of nameless talents, the centuries-old life experience of the people, captured in epic works, historical reliability of the narration allows to identify the epic as oral history, told in a poetic form and expressing the very essence of the people, i.e. their spirit.

Abay's ideological searches were aimed at cognizing the complex, contradictory world and its deepest manifestations. The thinker strove to understand the inner meaning of the era he was experiencing, its spiritual and social orientation. In his ethical reflections, Abay concentratedly expressed the main tendencies of philosophical searches of the society of his time, revealed all the wealth of the spiritual world of person, his religious searches, hopes and sufferings. In our opinion, his principled position, views, beliefs and actions are valuable, as well as significant today, in the conditions of people's search for worldview guidelines and gaining acceptable prospects for spiritual development.

Abay Kunanbayev was an example of a genuine and deep understanding of other cultural traditions, a benevolent and interested appeal to the culture of Russia and the West, as well as recognition of the importance of the country's location at the junction of east and west winds. Abay, whose ethical doctrine is the quintessence of Kazakh philosophical thought and in whose creative heritage a qualitatively new level of philosophical understanding of reality was implemented, for the first time in the people's history the thinker realized and embodied the synthesis of the ideas of East and West, thereby expressing the innermost desires, thoughts and mindsets of the Kazakhs. Through all his works, imbued with the spirit of tolerance, the idea of intercultural dialogue runs like a red thread.

Chingiz Aitmatov entirely rightly emphasized that Abay is now experiencing the third era, following the era of Russian autocracy, in which his physical life took place, it was the era of the October Revolution and Soviet totalitarianism. The thinker now lives with us in the conditions of gaining independence and modernizing historical consciousness. In each of these eras, the potential resources of Abay's heritage were revealed in a new meaning and a new dimension.

There was a period when Abay appeared as a protective hypostasis for Kazakh culture and Kazakh language, a bastion, an agent of preserving national identity in the face of the impending process of linguistic assimilation and one-sided acculturation. But even then, no one dared to raise a hand against Abay, and this fact served to preserve the Kazakh word and national identity.

In modern conditions, Abay, who absorbed the great ideas of enlightenment and creatively transformed the Eastern, Russian and Western culture in its world significance, presents to us in a different hypostasis. Abay protects us from national isolationism and blindness of national egoism. Abay, like no other, as a purely national and at the same time a world order phenomenon, impressively and visibly stands at the crossroads of Eurasian cultures, matching and combining the origins and experience of the East and West.

It is important to emphasize that Abay put in the first place personal characteristics of a man, not his social position, and called for evaluating a person by his nature and work, and not status. Indeed, the Kazakh poet and philosopher put forward humanistic ideas throughout his life. He called for respecting a person not by his origin, position occupied in society, nobility and wealth, but by what a person brings to people, what his spiritual world is. "Spiritual qualities", the thinker asserted, "are the main things in human life. A living soul and a responsive heart should lead a person, then his work is comprehended, and prosperity is germane" [4, p. 17].

Abay is in many ways an ethnic-forming figure. His role is especially noticeable in the formation of national spiritual unity. Therefore, in our opinion, there is nothing surprising in the fact that Abay wants to make his brainchild as perfect as possible. This, perhaps, is the greatest value of his legacy, which is in demand everywhere and always. Reading Abay, spiritually consulting with him, we recognize ourselves: who we are, who we were and what we should be. Abay makes us think, doubt, repent. Identifying the main obstacles to human development, the philosopher also indicates a weapon against them: "There are three things that can humiliate the entire human race, which should be avoided, these are: ignorance, laziness, atrocity. Ignorance is a lack of knowledge, without which nothing can be achieved; lack of knowledge equates man with cattle. Laziness is the worst enemy of art; mediocrity, lack of will, shamelessness, and poverty are products of laziness. Atrocity is the enemy of humanity; causing harm to others, a person moves away from people, becoming like a wild beast. The antidote to these vices is philanthropy, a desire for general prosperity, fortitude, justice, deep comprehensive knowledge". Abay does not let us calm down. He was needed in the 19th century, is even more needed in the 21st and will be needed in the future.

On the subject of the ethical principles of the great Kazakh thinker, Zh. Aymaytov wrote: "Acquire skill, study, work, be educated, be a moderate, Abay persistently repeated. He cared about the people's fate, believed that it was necessary to work in the name of mankind, he called to love a person as a own one"

[6, p. 3]. Zh. Aymaulytov also supposed that “the subtlety of a sage, benevolence, justice, love of truth” were essential to Abay, that all his life he tried to guide those who stumbled on the true path” [6, p. 4]. In our opinion, the basic commandments of Abay Kunanbayev’s ethics, the permeating idea of which was a humanistic approach to man, are very precisely defined here.

The pulse and rhythm of Abay’s philosophical thought is determined by one fundamental question - these are the origins of the people’s life and fate, the possibility of their involvement in universal human values and progress. Throughout his life, the Kazakh thinker devotedly and selflessly fought for the triumph of reason and humanism ideas. In the creative heritage of Abay, humanistic concept, rationalistic assessment of the meaning of human existence and assertion of the human right to a full and happy life on earth are opened up.

If we understand philosophy in its original sense, exactly, as love for wisdom, self-knowledge and comprehension of life, expressed in universal mental forms, and not only as a special kind of rational-logical knowledge, then Abay, whose spiritual heritage is the quintessence of Kazakh philosophy, can rightfully be called a thinker who raised Kazakh philosophical thought to an unprecedented height. The idea of service, the idea of the priority of national and people’s over the personal leitmotif runs through all of his work. Abay was able to embody and express the spirit of the Kazakh people in his works.

The Cultural Code of the Nation: Essence and Features

The national culture of each nation is individual and distinctive, which is reflected through the national cultural code. The national cultural code is a unique phenomenon of ethnicity, it is formed by national world picture, national worldview based on society history, its stereotypes, traditions, morals, assessments scale, cultural values. In addition, national code is also a summation of a system of knowledge about a people, a national language and rules for using it.

The cultural code of a nation is a complex and multifaceted concept. The term “code” itself appeared in culture in the light of information theory in the second half of the twentieth century, when culture began to be viewed as the “collective intelligence” of society, generating, storing and transmitting social information. This information is realized through multiple cultural texts, which are created with using a variety of signs and sign systems [7, p. 51]. In turn, signs and sign systems contain codes that allow to penetrate into the world of cultural meanings – codes of culture.

The national code is a kind of key to understanding the culture of a particular nation. National world picture captures the unique features of national mentality, inherited by a people from their ancestors. Moreover, it forms the core of national-cultural mentality, which is a synthesis of psychological and worldview attitudes that form value-semantic space of society. National cultural code is preserved in a

people's way of life and is actualized in any of the areas of their social and spiritual life [8, p. 650].

An interesting fact: belonging to a people is determined not by biological heredity, but by conscious familiarization with a people's cultural values and historical relics. According to the researchers, a child does not belong to any ethnic group, he is non-ethnic. Sometimes the children of the same parents join different ethnic groups. Sometimes parents and children belong to different ethnic groups. Awareness of their involvement in a people, their fate awakens a whole range of feelings: desire to work, to fight for their happiness, freedom, independence and prosperity. Such moods and feelings can become mass and play a big role in the formation of cultural code of a people living in the country and formation of their national identity.

The concept of "identity" (from Lat. *identicus* - identical, completely coinciding) means a sense of belonging to a structure, social group, a person's awareness that he is a part of this structure and occupies a certain position in it. Identity helps a person to find his social niche in order to feel a sense of stability, security and safety, and also helps to fulfill a need to establish connections, communicate and create.

Since the middle of the twentieth century, the word "identity" has become extremely popular in the scientific literature. The term "identity" entered scientific vocabulary due to the work of Harvard University professor Eric Erickson, psychologist. It is common to distinguish different types of identity: national, cultural, religious and other types. The correct interpretation of national identity is given by K.S. Hajiyev, who believes that national identity is largely a product of national history and culture, and is conditioned by historical traditions that have formed over many generations, national myths, symbols, and stereotypes of behavior [9, p. 5).

It should also be noted that national identity theme is closely related to the development of theories about nationalism. One of the theorists on this topic, Ernest Gellner, believes that nationalism is a political principle, that states political and national units should be the same. At the same time, a nation is a product of human inclinations and beliefs, and an individual's belonging to it can be confirmed by recognition from its other representative. From this, we can conclude that national and cultural identities have more in common with each other than national and ethnic ones.

We would like to note that the term "identity", which has become one of the key concepts of social sciences, has substantially supplanted, and in some places completely replaced such familiar terms like "self-awareness" and "self-determination". We suppose, answering the question: "What is national identity?" it can be surely asserted that national identity is national self-consciousness, national self-determination, a people's soul, national originality and national mentality. In addition, the cultural code of a nation is, in fact, a national image of the world,

national world picture, national worldview. In our opinion, some kind of loss of confidence in traditional conceptuality and traditional terminology just took place.

***Abay's Philosophical Heritage as a Factor
of National Cultural Code Preservation***

The most deeply and multifaceted cultural code of the Kazakh people is manifested in its philosophical heritage. The peculiarity of geopolitical position of Kazakhstan between the East and the West, the ancient traditions of interaction with Indo-Iranian, Chinese, Byzantine, Arab, Turkic, Mongolian, Slavic civilizations, specificity of cattle-breeding and agricultural management with a predominance of nomadism, very complex ethnopolitical history - all these factors determined the riches and originality of the Kazakh people's spiritual culture, their philosophical worldview. This is evidenced by the written and oral monuments of ethical, aesthetic, historical-political, legal, religious-mythological, mystical-philosophical thought that have survived to this day.

The philosophy of Abay, in which the essence of national character and the people's mentality is well expressed, is open to other cultural influences and traditions. The Kazakh sage's philosophical worldview was not indifferent to the phenomena occurring in the world, it reflected them from the angle of ethical and aesthetic perception, which made it possible to take a broader look at the problems and propose his own ways of developing events and resolving existing contradictions. Remaining sensitive and responsive to social concerns and worries, Abay's philosophy, at the same time, is always above pragmatic interests, class or estate ambitions.

One of the notable features of Kazakh spiritual culture is close interweaving and mutual fruitful influence of different types of creativity: philosophy, literature, music, political and religious thought. Thus, Kazakh literature often acted as a way of existence of Kazakh philosophy, and the ideas of thinkers were interpreted in a peculiar way by Kazakh biys, orators (sheshen), singers-improvisers. There was a process of mutual enrichment of different types of creativity.

If spirituality as a special reality fully rises for the first time in the sphere of morality, being a moral law, then spirituality gets its highest embodiment in art, poetry and philosophy. It is obvious that Abay's poetry is a special type of philosophizing itself, saturated with serious reflections on spiritual existence of the people. Therefore, in our opinion, it would be correct to study the Kazakh thinker's poetic creative work by means of philosophical thinking, trying to reveal philosophical content contained in it. Abay's poetic philosophizing is a fusion of mind and heart, Sufi mysticism and a rational-logical worldview, philosophical essays and lyrics, this internally unified knowledge is born in the "feeling" of logical meanings at the intersection of two truths – poetic and scientific, which thereby cease to exist separately, but are united into a certain value setting that determines

free and responsible creative choice of an individual. At the same time, it was moral responsibility that always primarily determined the nature and purpose of Abay's philosophical heritage, in which, in our opinion, the national cultural code found its vivid embodiment.

Necessity and urgency of the philosophy of Abay, who lived at the turn of the 19th and 20th centuries, is explained by the fact that our border era - the beginning of the 21st century, in aspects of economic, political and spiritual tensional situations, may well be comparable to the time when the thinker lived and worked. His ideas and recommendations in a number of points are applicable to the present day.

The subject of particular interest and relevance, in our opinion, in Abay's teachings is also his concept of a whole person and understanding of the individual as a unity of biological and spiritual principles. A modern person, facing the challenges of his time, can find in this philosophy a means that will help to find his own personal and national identity, understand his own nature and make a spiritual and moral choice of his life path.

Abay's philosophical views, permeated with the idea of moral improvement, ideas of goodness, conscientiousness, mercy, justice and tolerance, appear as the basis of Kazakh national worldview, which, in our opinion, forms the national cultural code. We believe that Abay's work is of interest not only in what it was and how it is possible to explain it, but in something more, that is of lasting importance for a revival of spiritual culture of the people, as well as for preservation and strengthening of their national code.

Conclusion

In the conditions of sovereign state development, an ideologically important moment is a retrospective look at the history of Kazakh people's thought, which follows from the formation of the independent state and desire for independent spiritual existence and development. In the era of globalization that has embraced the whole world, in the conditions of search for national identity and self-identity, appeal to the philosophical work of Abay is of lasting importance for the current state of Kazakhstani society, which is in need for a new vision and interpretation of the world of Kazakh philosophical culture as a culture that dialogues with the global context.

With Kazakhstan's acquisition of state independence, an ideologically important moment appeared – it is a rethinking of the traditional value-semantic guidelines and the people's spiritual heritage as a common cultural basis on which the process of formation of national identity takes place [10, p. 105]. Almost thirty years of independent development have shown that without spiritual culture, without high life values, progress only along the path of material well-being is unlikely to be successful, since pragmatism and success often cultivate values that are far from spirituality.

In our opinion, Kazakh thinkers and Abay, in particular, at a sufficiently high philosophical level formulated the most complex existential questions that are important not only and not so much in the context of the national tradition, but go far beyond its framework, replenishing the treasury of world philosophical thought.

An important feature of Kazakh philosophy is a holistic perception of the world, as well as in many ways an emotional philosophical and artistic comprehension of reality, which in most cases not only is not second to rational comprehension, but is more productive and surpasses it in some parameters. Philosophical and artistic familiarization of the world, which comprehends reality in a spiritual and practical way and makes its way to objective truth with its own special means, in its own way expresses and evaluates a wide range of philosophical and ethical problems that have to be solved today in the conditions of people's search for worldview and spiritual guidelines. The ideas of patriotism, struggle for independence, a deep awareness of the need for cohesion of the people are also very peculiar to Kazakh philosophical thought, which is surprisingly consonant with the ideas and mindsets of the modern period of independent Kazakhstan's development.

The revival of genuine interest in one's own philosophical origins strengthens national identity and unity of a people, which are state-forming values. Abay's idea that a nation should mobilize, consolidate and develop its internal mechanisms of self-sufficiency, competitiveness and national power is deeply consonant with the idea of "Mangilik El", which has now become the national idea of modern Kazakhstani society.

In our opinion, an appeal to the philosophy of Abay is especially necessary today because its moral component is increasingly recognized as the core of the national worldview constituent of consciousness, the most important factor in the revival of national culture. Our time, which has abruptly turned over consciousness at rethinking of the Kazakh people's spiritual heritage, their past and present, destroyed the stereotypes and dogmas in which we have been captive for many years, makes the study of spiritual culture of Kazakhstan significant and important. The revival of genuine interest in own philosophical origins, rooted in ancient times, contributes to the people's self-awareness growth, formation of their national identity, as well as to preservation and strengthening of the Kazakh people's cultural code.

It is noteworthy that Abay's philosophy acquires its specific national nature not in answers, because there is one scientific answer for all peoples and languages, but in the very formulation of the questions, in the selection of these questions. Ethical coloring and aesthetic richness of Abay's philosophical thought allows us to name it ethics, expressed in aesthetic form. It is clear that the basis of the Kazakh thinker's philosophical heritage, permeated with high moral pathos, is the recognition of a human person not as a means of achieving any goals, but as the highest goal of social development. Perhaps this is the main moral lesson that we can learn from Abay in the face of today's problems.

Abay's creative work, permeated with the high universal human idea of moral perfecting and ideas of goodness and mercy, appears as the basis for spiritual reviv-

al and modernization of independent Kazakhstan. Each era offers its own answer to the “eternal questions” of life, but there are no “eternal answers” to them. Philosophers must look for them themselves every time. Abay’s philosophical heritage preserves this intellectual spiritual experience, but not as a museum relic, but as the basis of today’s thought, as such a past, without which it is impossible to deeply and thoroughly comprehend the present and learn lessons for the future.

In the philosophy of the steppe sage, Kazakh life was reflected as in a mirror. In his deep reflections, the thinker set serious problems, and his ethical ideas penetrated into the souls of people and developed their spirituality and morality. Today Abay charges us with his energy, inspires us with his vision and ability to solve fateful, vital problems and contradictions, instills in us confidence in our capabilities and potential, and, undoubtedly, actively contributes to the preservation and strengthening of the national cultural code.

List of references

- 1 Ауэзов М.О. Мысли разных лет. По литературным тропам. – Алма-Ата: Казгослитиздат, 1961. – 542 с.
- 2 Абдильдин Ж.М. Собр.соч. в пяти томах. Том V. – Алматы: Өнер, 2001. – 455 с.
- 3 Орынбеков М.С. Философские воззрения Абая. – Алматы: Білім, 1995. – 136 с.
- 4 Абай. Слова назидания. – Алма-Ата: Жазушы, 1970. – 128 с.
- 5 Абдильдин Ж.М. «Абай как великий мыслитель и гуманист». Абай. Наследники. На перепутье... – Алматы: Агентство «Аль-Халел», 1995. – 88-95 с.
- 6 Аймауытов Ж. «Журнал туралы» // «Абай» журналы, 1918. 1: 3-4. – 3-5 с.
- 7 Лотман Ю.М. Внутри мыслящих миров. – СПб.: Азбука, Азбука-Аттикус, 2014. – 448 с.
- 8 Худoley Н.В. «Национальный код культуры и его актуализация в пословицах, поговорках и классических литературных текстах» // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Вопросы образования: языки и специальность, 2017. 4: 643-653. – 643-653 с.
- 9 Гаджиев К.С. «Национальная идентичность: концептуальный аспект» // Вопросы философии, 2011. 10: 3-16. – 3-16 с.
- 10 Нысанбаев А. Независимость. Демократия. Гуманизм. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2011. – 377 с.

Transliteration

- 1 Auezov M.O. Mysli raznyh let. Po literaturnym tropam [Thoughts From Different Years. On Literary Paths] – Alma-Ata: Kazgoslitizdat, 1961. – 542 p.
- 2 Abdil'din ZH.M. Sobr.soch. v pyati tomah [Collected Works in Five Volumes]. Tom V. – Almaty: Өнер, 2001. – 455 p.
- 3 Orynbekov M.S. Filosofskie vozzreniya Abaya [Philosophical Views of Abay]. – Almaty: Bilim, 1995. – 136 p.
- 4 Abaj. Slova nazidaniya [Words of Edification]. – Alma-Ata: ZHazushy, 1970. – 128 p.
- 5 Abdil'din ZH.M. «Abaj kak velikij myslitel' i gumanist». Abaj. Nasledniki. Na pereput'e... [“Abay as a Great Thinker and Humanist.” Abay. Heirs. At the Crossroads ...] – Almaty: Agentstvo «Al'-Halel», 1995. – 88-95 pp.

6 Ajmauytov ZH. Zhurnal turaly [Journal Turaly] // «Abaj» zhurnaly, 1918. 1: 3-5.

7 Lotman YU.M. Vnutri myslyashchih mirov [Inside Thinking Worlds]. – SPb.: Azbuka, Azbuka-Attikus, 2014. – 448 p.

8 Hudolej N.V. Nacional'nyj kod kul'tury i ego aktualizaciya v poslovicah, pogovorkah i klassicheskijh literaturnyh tekstah [The National Code of Culture and its Actualization in Proverbs, Sayings and Classical Literary Texts] // Vestnik Rossijskogo universiteta družby narodov. Seriya: Voprosy obrazovaniya: yazyki i special'nost', 2017. 4: 643-653.

9 Gadzhiev K.S. Nacional'naya identichnost': konceptual'nyj aspekt [National Identity: Conceptual Aspect] // Voprosy filosofii, 2011. 10: 3-16.

10 Nysanbaev A. Nezavisimost'. Demokratiya. Gumanizm [Independence. Democracy. Humanism] – Almaty: Қазақ enciklopediyasy, 2011. – 377 p.

**Барлыбаева Г.Г., Нусипова Г.И., Шайдулина Д.Р.
Абай философиясы және қазақтардың мәдени коды**

Аңдатпа. Мақалада Абайдың философиялық мұрасы, оның этикалық ілімінде қазақ философиясы өзінің ең кемел кезеңіне жеткен. Ойшылдың өз туындыларында қазақтың ой-пікірлері мен ұмтылыстарын, олардың болмыс, адамгершілік, этика туралы ұғымдарын өрнектей білгендігі атап көрсетіледі. Қазақ философының бүкіл шығармашылығы толық, әмбебап, үйлесімді және адамгершілікті тұлға туралы терең ойларға қанық және оның басты мақсаты адамдарды жақсылық пен жамандықтың шынайы мәні Адам болу үшін не істеу керек, нені істемеу керектігіне үйрету. Адамның жан дүниесін, қазақ халқының жан дүниесін, демек, ұлттық болмысын қалыптастыратын философ-ақындардың бірі – Абай. Ол қазақ дүниесінің қайталанбас бейнесін, яғни олардың мәдени кодын ашуға тырысады. Абайдың адамгершілік кемелдену, ізгілік, мейірімділік, әділдік және төзімділік идеяларымен сусындаған философиялық көзқарастары қазақтың ұлттық дүниетанымының негізі болып табылатын қазақтың мәдени кодын құрайды.

Түйін сөздер: философия, қазақтар, мұра, Абай, мәдени код, адам, идея, ізгілік, болмыс.

**Барлыбаева Г.Г., Нусипова Г.И., Шайдулина Д.Р.
Философия Абая и культурный код казахов**

Аннотация. В статье обсуждается философское наследие Абая, в этическом учении которого казахская философия достигает своей наиболее зрелой стадии. Отмечается, что мыслитель смог воплотить в своих творениях думы и чаяния казахов, их понятия о бытии, морали, этике. Все творчество казахского философа насыщено глубокими размышлениями о целостном, универсальном, гармоничном и нравственном человеке, а главной его целью было научить, что надо делать и чего делать не надо, чтобы стать Человеком, ознакомить людей с истинной сущностью добра и зла. Абай относится к числу таких философов и поэтов, которые формируют душу человека, душу казахского народа, а значит, его национальную идентичность. Он пытается раскрыть уникальный образ мира казахов, т.е. их культурный код. Философские воззрения Абая, пронизанные идеями нравственного совершенствования, добра, милосердия, справедливости и толерантности, служат основой казахского национального мировоззрения, которое и формирует культурный код казахов.

Ключевые слова: философия, казахи, наследие, Абай, культурный код, человек, идея, добро, идентичность.

THE DEATH PHENOMENON IN TOLSTOY'S AND HEIDEGGER'S PHILOSOPHY

¹*Zolotareva Anastassiya*, ²*Tuleubekov Assyl*

¹*woozycocoanut@gmail.com*, ²*a.tuleubekov1982@gmail.com*

^{1,2} *Al-Farabi Kazakh National University*
(*Almaty, Kazakhstan*)

¹*Золотарева Анастасия Вячеславовна*, ²*Тулеубеков Асыл Серикович*

¹*woozycocoanut@gmail.com*, ²*a.tuleubekov1982@gmail.com*

^{1,2} *Казахский национальный университет им. аль-Фараби*
(*Алматы, Казахстан*)

Abstract. In this article the authors define the key features and approaches to understanding the phenomenon of death from ancient philosophy to existentialism. Using modern approaches and methods of research, the key problems of the death phenomenon are defined in the context of philosophical analysis. The authors state that with the change of generations and cultural epochs the answers to the questions about this mysterious phenomenon change quite rapidly. These answers though are hypothetical and demonstrate the incompleteness. Deepening into historic and philosophical excursus regarding development of philosophical thought, the authors pay special attention to M. Heidegger's analysis of Leo Tolstoy's novel "The Death of Ivan Ilyich". Both Tolstoy and Heidegger claim that only at the "moment" or "sense" of death phenomenon, existence is able to expose its true appearance, as before dying the individual no longer turns to the world of things, as he turns to himself. This study sums up not only to the obvious conclusion that any human being is mortal, but also that life has no predetermined meaning and, therefore, must not be wasted.

Key words: death, ancient philosophy, existential philosophy, death phenomenon, history of philosophy, thanatology.

Introduction

Death phenomenon is a rather ambiguous object of analysis because it is a subject that does not exist in our personal experience. However, we tend to perceive death as a social phenomenon. We can neither recall nor perceive death, turning it into our own experience, because in this context we can no longer say anything of the results of this experience. Death, as something inadmissible to direct discretion, cannot lead us to knowledge about it.

Thus, we deduce two main aspects that, at least, do not allow for the possibility of studying the phenomenon of death. The first one is the absence of a subject representation. The second one is the existence of a great deal of doubt concerning

the knowledge acquisition about death, which in many respects is a relative subject from the point of view of research. Many people believe that the phenomenon of death is neither a natural nor even a spiritual subject, and as a consequence of this factor, the sciences of nature and the sciences of spirit have not, in principle, paid the necessary attention to this phenomenon. Science helps to study only the “external” process of dying, but at the same time it cannot give us a description of death itself from within the “dying” consciousness, because we receive only indirect information about death in the theoretical sense. The question then arises: can death, as a certain objectless representation, be an object of scientific analysis at all?

Methodology

The study mainly used the comparativist method. Through the study and the comparison of philosophical concepts it is possible to make certain conclusions not only about the development of philosophical thought, but also about the *development of ideas about death*. In addition to all this, the hermeneutical method can also be highlighted in this article, because after conducting a comparative analysis, we are engaged in the interpretation of the collected material. In the context of this article, we consider *how we can understand the phenomenon of death*. Moreover, it can be seen that this article would not be finished without using the methods of dialectics. It is due to the fact that the phenomenon of death is fully disclosed for our research only through the concept of “life”. The principle of contradiction is extremely helpful when it comes to ideas about death investigation, considering the death as *something opposite to life*.

Death Phenomenon in Western Philosophy

At the beginning of our philosophical journey, we would like to refer to Czech philosopher B. Bolzano, who considered a subjectless representation on the example of “nothing”. “We cannot think of nothingness, the orientation of thought will have its matter, but the subject will remain empty” [3]. Thus, it is only possible to think death on the condition that this act of thinking has no content and no subject matter that relates to the phenomenon of death itself. In fact, only laws of nature are usually taken into consideration, ignoring at the same time the whole individual-transcendental component, or on the contrary, disregarding scientific facts, people kneel before the great mystery called death. However, we should also highlight the fact that such a contradiction between the two sides increases the possibility of circumventing the problem, which in turn generates a kind of reticence, euphemisms and conventions that maintain the unspoken attitude toward death for our own peace of mind. The unjustified and unspoken exception made only for us can be considered as a kind of privilege that “covers” us from the inevitability

of our own death. On this basis, it can be argued that *death* for us is depicted as something that *happens only to others*. Moreover, people tend to stay away from anything related to death as the younger generation has always been known to stay away even from thinking about death. As an example, we might also remember the funeral processions that followed the streets, represented by a decorated hearse and the spiritual music playing by orchestras in the background some time ago. Now, even the smallest attribute of the entire procession (for example, the funeral ribbon) has disappeared from the special transport, which, of course, perfectly masks the transport in the endless cars stream. When it comes to the psychological side of this phenomenon, it is also worth mentioning the existence of the “wall riddle”. Imagine that you are on your way somewhere and suddenly come up against a wall. What are you going to do, considering the fact that whether you are heading to any side (to the right or to the left) or even up, the wall continues? Usually, the one who told this riddle, having listened to your attempts to find the right answer, states that such a question is a kind of test revealing your attitude toward death. The symbol of death, as you can probably guess, is the wall itself.

As it was mentioned earlier, the talks of death are avoided and the verb “to die” is usually replaced by a “softer expression” such as “take the breath away” or “to go to a better world”. Similar taboos can be found not only in Russian, but also in English – “to take the ferry”, German – “heimgehen” (“to go home”), French – “casser sa pipe” (“to break your pipe”) and many other languages. The famous English philosopher Francis Bacon once stated that people are afraid of death just as small children are afraid of the dark and just as this innate fear in children is strengthened by fairy tales and stories, we can find the same analogy with the fear of death. The Sumerian-Babylonian epic of Gilgamesh is an excellent example, where we can see the fear of the something that is inevitable. According to the plot of the epic, the main character named Gilgamesh, mourning the death of his friend Enkidu, did not lose hope that Enkidu would come back to life. However, realizing that his friend would not return, Gilgamesh buries him and has not known peace since then. The protagonist realizes that his body will also turn to dust and clay. That the same fate awaits him. At this point Gilgamesh realizes that *he is afraid of death*.

The ancient Latin saying “memento mori” (“remember you must die” or “remember about the death”) has a right to occupy the significant place in human life, since the embedded “death taboo” can present this phenomenon as a hopeless collapse rather than the natural finale of each person’s life. The problem of death is quite a topical philosophical issue. The perception of this mysterious phenomenon, as well as the connection between the living and the dead and, of course, the afterlife, is a topic for discussion which could significantly deepen our understanding of the reality we confront every day. Death as a “problematic phenomenon” dates back long before the areas of knowledge it now encompasses. Philosophical

reflection on the individuals' attitude to such a phenomenon can be seen as one of the basic questions of philosophy throughout the history of its development. The history of philosophy and culture are considered to present various solutions to the problem of the fear of death and an attitude to death in general, which, in fact, concerns one of the fundamental questions about the human essence. As generations and cultural eras change, so do *the answers to the questions about this phenomenon*. These answers are still hypothetical and *demonstrate their incompleteness*. This, in turn, encourages the next generation of people who care to unravel the hidden mystery of death. It is also important to note Alexander Lavrin's statement that death is constantly present in our everyday life, that people are literally affined with it as they invite her to their table and put it to sleep in the next room [6, p.5]. However, it is necessary to highlight the fact that people still treat death as an uninvited guest, which they themselves are forced to tolerate, proceeding from the fact that it has a "high rank". Death to which individual, one way or another, is condemned by general biological laws, nevertheless, is experienced by everybody individually. A significant part of people is forced to come to terms with their fate and, understanding the "scale of something inevitable", they do not take any action against the "wall" standing in front of them. While another part (even if it is not quite a large one) is ready to make any attempt to kick the uninvited guest out of the house, even if it can be unsuccessful.

The attitude toward death changes throughout different historical epochs, which, in turn, represents an index of civilization development. It is known that Socrates gave the first point of reference of death for ancient philosophers. Death, according to Socrates, represents dilemma: either to die while becoming nothing, or to experience some kind of soul change, which means the soul moving to another place. If we become nothing, it will automatically mean that the one who died will no longer feel anything. If we feel nothing, then according to Socrates, it can be depicted as *a dream* where you do not even see anything and from this point of view death is a surprising acquisition. According to the second definition of death, would it be correct to assume that the place where the souls are relocated to is inhabited by all the dead? If there really is such a place, Socrates claimed that he was willing to die several times in order to have conversations there. In ancient philosophy it can be observed that the comprehension of the secret phenomenon of death as a natural-philosophical explanation of its nature takes place as well as the justification of the individual's ethical attitude to the greatest fear of death itself. The conceptualization of the problem of one's attitude to this phenomenon in the philosophical teaching of Socrates is the "start of one of the main problems" in Western European philosophy and culture. Karl Marx once stated that Socrates appears as the personification of philosophy itself, and this statement presents not only the life evaluation of the outstanding philosopher, but also the "evaluation" of his death. It can also be highlighted that Socrates deliberately refused to avoid

the death penalty even though his students had prepared a plan to escape the imprisonment, which he soon rejected. Moreover, he also defines death as a mystery, reasoning that perhaps it is a kind of passage into non-existence, and if we consider the immortality of the soul, it is likely that death is no longer seen as evil but should be seen as something good. The proud statement “I am not afraid of death!” means only that death is not feared by the one who is engaged in the search for the truth. Death appears as the liberation of the immortal soul from the “prison” that we usually call “body”. In fact, by practicing philosophy, our souls are elevated, and this is the liberation while we are alive.

It is known that the antiquity philosophy period was famous for the fact that it performed the role of sciences, because the process of cognition was not split into specialized disciplines. Antique philosophy shows the attitude to death determined by some factors, among which the nature, in other words, the nature of death was depicted extremely bright. For instance, the Plato's statements in the dialogue “Timaeus”. Nikolai Berdyaev once stated that “the problem of the crucifixion of the righteous in Greek culture was posed in the fate of Socrates and served as a spiritual impetus in Plato's philosophy. The death of Socrates forced Plato to turn away from the world in which such a righteous man could be subjected to undeserved execution, and to seek another world of goodness and beauty where the unjust death of a righteous man is impossible” [2, p.72]. Plato stated that death, as a natural phenomenon, is always accompanied by pleasure rather than suffering. Plato could not argue the fact that the body dies, but the issue of soul duration remains unexplored. It can also be mentioned that followers of Plato's doctrine had two arguments about soul immortality. The first argument is the fact that the knowledge or consciousness is the recollection of soul experience before it was embodied in the material body of man. The second argument is presented in the image of the soul as a kind of harmony that has existed since time immemorial.

Regardless of certain philosophical beliefs, the Greece and Rome cultures elevated death to a certain absolute. Obviously, death is something “good” if it happened to a hero. Caesar, who was under the knives of the conspirators, did not worry about his salvation, but he worried about a dignified posture in the moment of death. While Nero, in the moment of threat to his life forgot about the honor of the emperor, which led to further ridicule of his contemporaries. We should also highlight the fact that Epicurus had a significant influence on the death issue. It is known that in a letter to his friend Menekei he stated that death, in fact, is nothing for us, because all the good and the bad things are known by sensations, and death is considered to be an absence of these sensations. From this point of view, death has nothing to do with us, because “*when we are alive, death is not yet there, and when death comes, we are no longer there*”.

The nineteenth century is characterized by a specific understanding of death phenomenon especially when we refer to the works of Arthur Schopenhauer. The

issue of the death “authenticity”, which was claimed as the non-existence of the eternal will, in turn, replaced the main question of the truth authenticity in traditional Western culture. This happened because life is now considered as the ultimate embodiment of non-truth.

Nietzsche, who was a follower of Arthur Schopenhauer’s ideas, explores the idea of death in a rather concise form in his works. As we know, Nietzsche replaces the will to life with the will to power, thus trying to overcome the fear of the “wall” that deprives us of the noise of life behind it. Death appears as a catalyst for action rather than as an amorphous entity. It forces people to strain and use all their life force. In his essay called “The Gay Science” Nietzsche stated that life is like a labyrinth of intertwined streets, where the thirst for life triumphs. However, behind each person he saw their “dark companion”. Nietzsche claimed that death is the only thing common to all who are alive, and that people are far from understanding that they are all “brothers in death”. In turn, Lev Shestov, criticizing Nietzsche for his response to the death of Socrates, argued about the problem of the naturalness of death. Shestov stated that the death of the ancient Greek philosopher is an example of a “head-on encounter” with the phenomenon of death. Opening soul to supernatural becomes an impossible task, since natural is easier to endure and perceive. The agony of death makes people forget even self-evident truths and pass into a new reality, which until that moment seemed to be inhabited by ghosts. Shestov often noted the phrase of the ancient philosopher Plato such as “philosophy is a “preparation for death”, but it also can be said that death is kind of a “preparation for philosophy”. Death and its energy, which represents chaos, saturates life, which represents order.

It is also worth mentioning that the terminology used by Heidegger, Camus, Sartre and Jaspers was built based on semantic structures that worked “for themselves. However, some twentieth-century philosophers, such as Sartre, did not call for humility before the “dark companion,” but rather for struggle and resistance against it. Such a distinction is appropriate because there is a fundamental difference in approaches to the method of knowledge. Due to this factor, philosophers can be roughly divided into two groups: those who explored the image of being itself (for example, Heidegger and Hegel) and those who explored a certain attitude to this image of being (for example, Schopenhauer, Sartre and Nietzsche).

The Death Phenomenon in Heidegger’s and Tolstoy’s Philosophy

The death negotiation, mentioned above in Heidegger’s school of thought, is possible to realize through social or emotional theorizing. The philosophical teaching of the twentieth century is famous for the fact that the concept of death is closely intertwined with the term “time”. The aforementioned expression “Memento mori” (“remember about death”), which has been discussed not only by

philosophers and writers, has not lost its relevance even in the music industry. If the fact that our life is finite was remembered, it would take a different direction, and our actions might not have bad intentions at all. However, time can be considered as a psychological category rather than as a physical one. This leads us to the conclusion that one of the main properties of time becomes paradoxical as long as it contains an infinite number of finite segments, of which Zeno previously told us in his aporias “Achilles and the Turtle” and “The Arrow”, where any motion and time itself were divided into an infinite number of segments. We find a somewhat similar comparison in the teachings of Marcus Aurelius, who held the view that long-term and short-term life are equal. Marcus Aurelius argued that the “present” is equal for both long and short periods of life, hence, losses are equal as well and as a result everything is reduced to a certain moment. Due to the factor that we cannot be deprived of something coming and something past, we cannot be deprived of something we do not have.

The German philosopher Martin Heidegger, who “borrowed some concepts” from Kierkegaard (for example, the widely used “fear concept”), managed to create a more schematic conception of the death phenomenon. Death is shown as a reality that is quite significant on a par with such phenomena as “fear”, “the conscience appeal” and “determination”. It is also worth noting that the attitude to such a phenomenon as death determines the overall picture of his philosophy.

According to Heidegger, what really exists, i.e., being, is *Dasein*, where the key aspect is the self-awareness through existence *here and now*. It can be said that the main task in Martin Heidegger’s philosophical school of thought is to reveal a certain structural integrity of some *Dasein* existential *modus operandi*. Such integrity can be discovered “by looking at one initial unified phenomenon already lying in the whole, so that it ontologically funds each structural moment in its structural possibility” [11, p. 94]. The fear phenomenon (“*Der Angst*”) is presented as a single initial phenomenon, but Heidegger did not identify the phenomenon of fear with fear itself. According to Heidegger and the existentialists, a certain fundamental state of fear can be in the awareness or thought of one’s mortality. Moreover, the fear phenomenon raises the issue of the integrity of *Dasein* being, showing death as its “pure” possibility.

It is also worth mentioning that the development of the death concept in Martin Heidegger’s philosophy is significantly influenced by Tolstoy’s artistic philosophy, especially by the peculiar representation of the death itself. As you can probably guess, the German philosopher, studying the phenomenon of death began with read of the narrative about Ivan Ilyich. However, it is necessary to distinguish the difference in the thanatological writer and philosopher’s viewpoint, considering that Tolstoy’s attention is still directed to life, even though he describes “the step-by-step death approach”. We can say that in Tolstoy’s piece of work life itself in fact, rises above the pathos of the death. The death appears in his work not as a

protagonist but an antagonist, while Heidegger discourses of life from the death perspective, focusing on the ontological loneliness of the individual in general. In his work “Being and Time” Heidegger recounts that the individual exists as an immersed in the being of presence, that is Dasein, the individual is some kind of “abandoned in this state” [11, p.94]. For this reason, it is possible to say that the individual is no longer perceived there as a person, but as a tool, since it does not act itself. Moreover, it is ruled by someone. According to Heidegger’s school of thought, the individual is able to reevaluate his existence and make the transition from non-genuine being to genuine one only by “looking straight in the eyes of death”. This borderline situation opens the way to being. In Tolstoy’s work the individual essentially defines being from the horizon of the death phenomenon by confronting it. Moreover, the surrounding everyday life gradually disappears and new profound principles of being are being revealed.

Both Tolstoy and Heidegger submit that existence reveals its true appearance by the death phenomenon, seeing that in front of death the individual no longer applies to the material things, but to himself. Both authors narrate about the attitude to the death phenomenon. Ivan Ilyich (the main character of “The Death of Ivan Ilyich” narrative) considers death as a phenomenon that has not ever affected him. He imagines the life and death of the people around him as mirage or something that cannot be explained. People around Ivan Ilyich treated his death as he had once treated the death of Kai, considering the death of a human being in general. The fact that death of someone he had known evokes the joy that they are still alive. We can observe a similar thought in Heidegger’s work, which he represents in a quite complicated philosophical language: “The presence is always its own, in fact it always already dies, that is, it exists in being towards its end, a fact it conceals to itself by remaking death in the everyday occurrence of death in others in any case only more clearly certifying to us that ‘you yourself’ are still ‘alive’”. [11, p.141]. Obviously, our attention changes its direction from the essence of human life to its visibility, since life itself is already becoming immaterial and losing its power. According to Heidegger, due to this factor, it passes into the final stage of “oblivion of being”. Tolstoy managed to picture the double life of Ivan Ilyich: the external, non-genuine life and the internal one, where he experiences an existential crisis.

The story basis is shown as an existential confrontation between the protagonist and death itself. Ivan Ilyich finds his identity being in a catastrophic situation. The meaninglessness of his life, as it was mentioned earlier, is fully revealed in the “presence” of death. However, is the person capable of falling out of a casual-living state of mind in order to turn to his own personality? The most effective way to achieve this goal, according to Tolstoy and Heidegger, is the determination or “courage to look straight into the eyes of death”, considering yourself as a goal rather than anything. Following the story’s plot, the “apparition of death” helped the protagonist break out of the casual-living state of mind.

The vanished fear helps the protagonist “open up” to being. By “falling into death” he rises from the experience of death to enlightenment. Moreover, not every artist or writer is able to convey this joy filled with at the same time. Heidegger, on the other hand, is more reticent about joy, leaving much unsaid since he did not want to circumvent scientific language. Moreover, according to Heidegger, the metaphysical world of experience is somewhere beyond the boundaries of meaningful language. Heidegger’s ontology, as it seems to us, appears as a possible phenomenology. The phenomenological understanding of death does not refer to a model of a natural process, but to an image that emerges in the individual’s insight.

To sum everything up, Tolstoy did not create any concept or philosophy of death, because the writer recounts in the genre of artistic metaphysics rather than theoretical philosophy. However, the works of both the Russian writer and the German philosopher are quite relevant, seeing that if there is no existential relation of the individual to death, there is no ethos. Heidegger and Tolstoy, as it was mentioned earlier, interpreted the meaning of being by resorting to the interpretation of the death phenomenon, warning that death itself appears as the end of existence. The obvious conclusion to be drawn from this is not only that human being is mortal, but also that life is not squandered purposelessly since we do not have a predetermined meaning. Moreover, not only does life form some picture of death, but the phenomenon of death is capable of “shaping” our live style. Heidegger believed that death is a more important phenomenon than life considering that death also constructs life itself. The being, where we live, according to Heidegger, can be called “being to death”, but death negotiation implies the absence of the being identity, the presence of an anonymous existence.

Conclusion

Death as an inevitable phenomenon contains within it a certain promise of a greater fullness of being. Fear of death, in fact, is a very negative phenomenon that is generated, rather, by religious delusions or elementary ignorance of self. Over the centuries, we might say, a certain line of reasoning and experience has developed, which appears to us as an attempt to rationalize an area that is unexplored. This is borne out by the fact that research, as we usually understand and imagine it, has simply no basis in this area.

Existentialists, as it seems to us, do not go far enough. This applies, above all, to Heidegger’s understanding of the future and several other questions. It is not easy to disagree that achieving some kind of “*wholeness*” and spiritual growth plays a significant role in the life of every individual. Awareness of death can be a source of opportunity for many of us, which, in turn, encourages us to perceive the full value of the life given to us. However, as an untimely event, it can turn into tragedy, becoming at the same time an obstacle to its cognition. According to

Kierkegaard's philosophy, we have a certain fact, i.e., death, and a certain intuition, which, in turn, tells us that this fact will affect us directly. Since the irreparable cannot be avoided, it is worth reassuring our doubts and despair, which have the power of rendering meaningless the past, the present and the future.

If in ancient times death was perceived as a transition to another world, where human existence continued, but had a different and new quality, today, having a rather expanded view of the finitude of existence, death appears as the disintegration of not only body related, but also personal substance, in other words, the transcendental ego.

In modern society, the expectation of death implies a kind of state or experience of uncertainty by an individual, because it comes from the uncertainty of what happens to a person after physical death. This fact may be one of the causes of fear of death, which is provoked by the expectation of uncertainty and pain. It is very difficult to determine which position I personally hold, as I find that some concepts regarding this phenomenon can be intertwined in one way or another.

It is also worth adding that socio-philosophical comprehension of ideas about the phenomenon of death became possible when crisis became a characteristic feature of this or that society as something whole, rather than of a separate stage of its development. "Practical thanatology", in fact, requires more research and a deeper socio-philosophical analysis of the death phenomenon. As it was mentioned before, attitudes toward death phenomenon can be seen through the development of the culture of various societies. Thus, an in-depth analysis requires sociological research and monitoring, which will make it possible to trace, on some empirical basis, the state of elite, marginal and mass perceptions of the phenomenon of death.

In our opinion, we need changes in various directions when it comes to something that we call "social mind", especially the promotion of art, which can be oriented to the problems of society and death in particular order. We also need changes when it comes to the development of such science as thanatology with subsequent "thanatological education" as well as the formation of literacy concerning death with the help of educational institutions.

The subject of death is simply "abandoned" as it requires new approaches that will be able to reinforce, roughly speaking, the "applied character" of socio-philosophical research and to assign to this research a scientific status.

List of references

1 Альманах «Фигуры Танатоса». Тема смерти в духовном опыте человечества. Третий специальный выпуск / Материалы первой международной конференции. Санкт-Петербург, 2-4 ноября 1993 г. – СПб.: Издательство СПбГУ, 1993.

2 Бердяев Н.А. Смысл истории: Опыт философии человеческой судьбы / Николай Бердяев. – Берлин: Обелиск, 1923. – 268 с.

3 Больцано Б. Учение о науке. – СПб.: Наука, 2003. – 518 с.

4 Грей Д.Г. Идея смерти в экзистенциализме / Пер. с англ. – Кочнев Р.Л., Цветухина Е.А.: Омский научный вестник. Серия «Общество. История. Современность». – 2017. – №4. – С. 31-38.

5 Гуревич П.С. Человек: Мыслители прошлого и настоящего о его жизни, смерти и бессмертии. Древний мир – эпоха Просвещения. – М.: Политиздат, 1991. – 413 с.

6 Лаврин А.П. Хроники Харона. Энциклопедия смерти. – М.: Московский рабочий; 1993. – 512 с.

7 Ницше Ф.В. Рождение трагедии из духа музыки или эллинизм и пессимизм. – М.: Академический проект; 2007. – 165 с.

8 Ницше Ф.В. Веселая наука. – М.: Азбука-классика. Non-fiction; 2015. – 352 с.

9 Рязанцев С. Философия смерти. – СПб.: СПИКС; 1994. – 319 с.

10 Толстой Л.Н. Смерть Ивана Ильича – М.: ООО «ДА!Медиа», 2014. – 102 с.

11 Хайдеггер М. Бытие и время. – Харьков: «Фолио», 2003. – 503 с.

12 Ясперс К. Философия. Книга первая. Философское ориентирование в мире. – М.: «Канон+», 2012. – 384 с.

13 Eduardo M Lape. Reflections on Martin Heidegger's Phenomenology of Death [Electronic resource]: URL: https://www.academia.edu/8690160/Reflections_on_Martin_Heideggers_Phenomenology_of_Death (assessed: 24.12.2021).

14 J. Glenn Gray. The Idea of Death in Existentialism // Journal of Philosophy. Mar. 1, 1951. Vol. 48, №. 5. P. 113–127. DOI: 10.2307/2020575.

15 Jeff Malpas Death and philosophy [Electronic resource]: URL: https://www.academia.edu/1022189/Death_and_philosophy (assessed: 14.12.2021).

Transliteration

1 Al'manah "Figury Tanatosa" ["The Thanatos Figures" Almanac]. Tema smerti v duhovnom opyte chelovechestva. Tretij special'nyj vypusk / Materialy pervoj mezhdunarodnoj konferencii. Sankt-Peterburg, 2-4 nojabrja 1993. – SPb., SPbGU, 1993.

2 Berdjaev N.A. Smysl istorii: Opyt filosofii chelovecheskoj sud'by [The Meaning of History]. – Berlin: Obelisk, 1923. – 268 s.

3 Bol'cano B. Uchenie o nauke [The Philosophy of Science]. – SPb., Nauka, 2003. – 518 s.

4 Grej D.G. Ideja smerti v jekzistencializme [The Idea of Death in Existentialism] / Perevod s anglijskogo - Kochnev R.L., Cvetuhina E.A.: Омский научный вестник. Serija "Obshhestvo. Istorija. Sovremennost'". – 2017. – №4. – S. 31-38.

5 Gurevich P.S. Chelovek: Mysliteli proshlogo i nastojashhego o ego zhizni, smerti i bessmertii. Drevnij mir – jepoha Prosveshhenija [The Human Being: Philosophers of Past and Present on Life, Death and Immortality. From ancient world to Renaissance]. – М., Politizdat, 1991. – 413 s.

6 Lavrin A.P. Hroniki Harona. Jenciklopedija smerti [The Chronicles of Charon. Enciclopedia of Death]. – М., Moskovskij rabochij, 1993. – 512 s.

7 Nicshe F.V. Rozhdenie tragedii iz duha muzyki ili jellinstvo i pessimizm [The Birth of Tragedy]. – М., Akademicheskij proekt, 2007. – 165 s.

8 Nicshe F.V. Veselaja nauka [The Gay Science]. – М., Azbuka-klassika. Non-fiction, 2015. – 352 s.

9 Rjazyncev S. Filosofija smerti [The Philosophy of Death]. – SPb., SPIKS, 1994. – 319 s.

10 Tolstoj L.N. Smert' Ivana Il'icha [The Death of Ivan Ilyich]. – М., ООО "ДА!Медиа", 2014. – 102 s.

11 Hajdegger M. Bytie i vremja [Being and Time]. – Har'kov, "Folio", 2003. – 503 s.

12 Jaspers K. *Filosofija. Kniga pervaja. Filosofskoe orientorovanie v mire* [Philosophy. Book one. Philosophical Orientation in the World]. – M., “Kanon+”, 2012. – 384 s.

13 Eduardo M Lape. Reflections on Martin Heidegger’s Phenomenology of Death // *Inostrannaja literatura*. [Electronic resource]: URL: https://www.academia.edu/8690160/Reflections_on_Martin_Heideggers_Phenomenology_of_Death (accessed: 24.12.2021).

14 J. Glenn Gray. The Idea of Death in Existentialism // *Journal of Philosophy* // *Inostrannaja literatura*. Mar. 1, 1951. Vol. 48, №. 5. P. 113–127. DOI: 10.2307/2020575.

15 Jeff Malpas *Death and philosophy* // *Inostrannaja literatura*. [Electronic resource]: URL: https://www.academia.edu/1022189/Death_and_philosophy (accessed: 14.12.2021).

Золотарева А.В., Тулеубеков А.С.

Осмысление феномена смерти в творчестве Л. Толстого и М. Хайдеггера

Аннотация. В статье авторы определяют ключевые особенности и подходы к пониманию феномена смерти от античности до экзистенциализма. Используя современные подходы и методы исследования, определяются ключевые проблемы феномена смерти в разрезе философского анализа. Авторы утверждают, что со сменой поколений и культурных эпох меняются и ответы на животрепещущие вопросы относительно этого загадочного феномена. Эти ответы, в свою очередь, носят гипотетический характер и демонстрируют свою незавершенность. Погружая в историко-философский экскурс относительно развития философской мысли, авторы уделяют особое внимание анализу М. Хайдеггером повести Л. Толстого «Смерть Ивана Ильича». И Толстой, и Хайдеггер утверждают, что только при явлении смерти бытие будто обнажает истинное обличье, ведь перед смертью индивид уже не обращается к миру вещей, но к самому себе. Проведенное исследование подводит нас не только к очевидному выводу о том, что человек смертен, но и о том, что жизнь не имеет заранее данного смысла, а следовательно, не должна быть растратчена бесцельно.

Ключевые слова: смерть, античная философия, экзистенциальная философия, феномен смерти, история философии, танатология.

Золотарева А.В., Тулеубеков А.С.

Л. Толстой мен М. Хайдеггер шығармаларындағы өлім құбылысын талдау

Андамна. Бұл мақалада авторлар антикалық дәуірден экзистенциализмге дейінгі өлім феноменін түсінудің негізгі белгілері мен тәсілдерін анықтайды. Заманауи тәсілдер мен зерттеу әдістерін пайдалана отырып, философиялық талдау аясында өлім құбылысының түйінді мәселелері айқындалады. Авторлар ұрпақтар мен мәдени дәуірлердің ауысуына байланысты өлім құбылысына қатысты толғандыратын сұрақтардың жауабы да өзгеретінін алға тартады. Өз кезегінде бұл жауаптар гипотетикалық және толық емес. Өлімді зерттеуге тарихи-философиялық экскурсқа кірісе отырып, авторлар Мартин Хайдеггер жүргізген Лев Толстойдың «Иван Ильичтің өлімі» әңгімесін талдауға ерекше назар аударады. Толстой да, Хайдеггер де өлімнің пайда болуымен ғана болмыс өзінің шынайы келбетін ашатын сияқты деп айтады. Өйткені, адам өліммен бетпе-бет келгенде дүние әлеміне емес, өзіне бұрылады. Бұл зерттеу бізді адамның өлімші екендігі туралы айқын қорытындыға ғана емес, сонымен бірге өмірдің алдын ала белгіленген мағынасы жоқ екеніне, сондықтан мақсатсыз босқа жұмсауға болмайтындығына әкеледі.

Түйін сөздер: өлім, антикалық философия, экзистенциалдық философия, өлім құбылысы, философия тарихы, танатология.

СОЦИАЛЬНО-ФИЛОСОФСКИЙ АНАЛИЗ ПОТЕНЦИАЛА ЛИЧНОСТИ

Казанцева Дина Борисовна

dinasens@mail.ru

Южный федеральный университет

(Ростов-на-Дону, Россия)

Kazantseva Dina

dinasens@mail.ru

Southern Federal University

(Rostov-on-Don, Russia)

Аннотация. Проблемы личности и ее потенциала представляют область исследований, расположенную на стыке различных отраслей и являются предметом изучения различных социальных дисциплин. Это предполагает противоречивое сочетание теоретических концепций, из-за их индивидуальности и специфичности. Подразумевается, что совокупность фундаментальных исследований, рассматривающих разные стороны проблемы, качественно улучшают познание, создавая взаимодополняемость и органическое единство. Однако, современное знание характеризуется поликонцептуальностью, многообразием форм и содержания, теоретической невыстроенностью рассматриваемой нами проблемы.

В связи с этим, повышенный интерес для нашего исследования вызывает философская рефлексия целостного рассмотрения потенциала личности, через единение совокупности представленных научных взглядов, дающих спектр возможных решений поставленной проблемы. Осуществление изучения в рамках одной методологической концептуальной конструкции, изначально не идеальной и обладающей достоинствами и недостатками из-за односторонности отражения сути процесса, не позволяет осуществить необходимый охват всех сторон внутреннего и внешнего бытия человека и постичь глубину изучаемого. Поэтому осуществленный в работе анализ различных подходов позволит, рассмотрев разные стороны бытия личности, более успешно раскрыть феномен и условия его реализации. При этом все подходы и теории не исключаются и отрицаются, а рассматриваются в единении и взаимодополнении.

Ключевые слова: потенциал, потенциал личности, реализация, философия, психология, социология, духовность, ментальность, ценности, общество, культура.

Введение

Анализ современного развития человека и общества показывает, что оно осуществляется все более и более по принципу возрастающей дихотомии и

противоречивости. Многочисленные современные философские, психологические, социологические исследования, останавливаясь на противоречиях, в рамках своих исследований прямо или косвенно показывают одной из главных причин – несовпадение сущего, заложенного в потенциале как человека, так и общества, с формой его проявления. Такой подход вынуждает подойти к осмыслению природы потенциального с позиций методологической определенности.

Среди многочисленных теорий оценки значения потенциала личности много работ, посвященных анализу потенциала как показателя «запаса» людских ресурсов. В связи с этим, чаще всего потенциал рассматривается как ресурс, который необходимо использовать в разных сферах деятельности в виде знаний, умений, навыков. Особенностью изучения при этом является его проявление в материализованных объектах.

Действительно, управление функционированием и развитием общества, воздействие на определенные группы социальной макро- и микросреды выдвигает на первый план, делая его центральным лишь внешний фактор, влияющий на качество жизни граждан. Отсюда, поиск формирования лишь оптимальных организационных, материально-технических, социально-экономических, морально-психологических условий, эффективных механизмов реализации. В результате идет выстраивание концепций и методик, адекватных сложившемуся пониманию потенциала в современной социокультурной ситуации развития России. Появляется разноплановость понимания потенциала, его сущности, структуры, механизма воспроизводства и особенностей ментального проявления, запуска механизма реализации.

В исследовании проблемы существует и определенный дефицит адекватных новому времени конструкторов и технологий, современных методов оценки их эффективности. Все это вызывает необходимость более качественного изучения данного понятия, выявления его сути и механизмов реализации, рассмотрение особенностей проявления в разных сферах знаний, изучающих человека.

Методология

В исследовании был использован трансдисциплинарный подход, представляющий собой новую ступень развития науки [1], являющийся мощным координационным фактором дисциплинарных и междисциплинарных научных исследований, разрабатывающий траекторию социального развития между ними [2]. Он – логическое продолжение и конкретизация идей постнеклассики [3, 4] с универсальной картиной мира, основой которой является синергетика, как катализатор новаций. В нем трансформируются способы современных научных исследований, связывается научное познание и решаются реальные общественные проблемы.

Рассмотрение проблемы потенциала личности в дискурсе трансдисциплинарности послужило основанием для рассмотрения феномена на границе компетенций ряда знаний, а именно философии, социологии, психологии. Обобщение философскими суждениями метатеории, обладающей эвристическим потенциалом, позволило выявлять новые онтологические аспекты феномена.

Научный дискурс о феномене потенциала личности

На данный момент феномен потенциала личности не является предметом целенаправленного системного анализа в работах современных философов, психологов, социологов. Назрела необходимость объединить в научном дискурсе обозначенные вопросы в единое целое и, как следствие, провести комплексное и всестороннее изучение его сущности.

Философские воззрения на потенциал личности

Все философские работы, исследующие потенциал личности, можно условно разделить на два направления: включающие потенциальное как божественно проявленное и потенциальное как социокультурное, исторически обусловленное. К первому направлению относятся работы Л.Х. Газгиреевой, А.В. Ахутина, Э.А. Бирюковой, Е.Ф. Солопова и др. Так в своей работе Л.Х. Газгиреева [5] базовым положением сделала тезис о том, что дух есть потенциально возможное, что может реализоваться, объективироваться в душе человека и в духовной жизни общества, а потенциальное это – то, что находится во внутреннем мире индивида в скрытом, не объективированном виде. Создание целостности осуществляется через преодоление своего духовного несовершенства.

Интерес для нашего исследования представляют и работы А.В. Ахутина, Э.А. Бирюковой, Е.Ф. Солопова о виртуалах, образах внутреннего мира, где *virt*, по мнению исследователей, – это и потенция, и действие, и результат. Философы отмечают, что скрытая виртуальность, вводимая христианскими богословами, снабжает каждую вещь и, главное, человека, некоей тайной, которая принадлежит Богу, воплощающему собой источник порождения всего [6, с.123]. Виртуальные образы – это вторичные образы внутреннего мира, или виртуалы, создающиеся за счет как бы списывания нового образа с первичного образа, имеющегося в сознании.

Перед изменением состояния сознания в психике предпосылки реализации акта уже присутствуют в свернутом виде, их надо развернуть, совершить осуществление. Неразрывность связующей нити, соединяющей виртуальное и духовно оздоровляющее, духовную самотрансформацию человека, выводит на

идеал совершенства. В древности данная категория означала движение к совершенству, в эпоху Средневековья – силу совершенства, его импульс, ведущий человека из небытия в бытие. Человек из-за своих природных возможностей, виртуально заложенных в его душе, подаренной ему Богом, сочетающих в себе духовную мощь всех живых видов, способен к самосовершенствованию. Способ осуществления погружения в виртуальное и последующий исход из него, идет в соответствии с Божьим Промыслом [7, с. 61–64].

Ко второму направлению, рассматриваемому потенциальное как социокультурное и исторически обусловленное, относятся современные многочисленные философские воззрения, в ряде исследований которых встречаются основополагающие постулаты, раскрывающие прямо или косвенно суть и методологию раскрытия потенциального. Так работы Ю.Г. Волкова, Г.И. Герасимова, А.В. Лубского, М.Б. Маринова и др. [8, 9] синтезируют научные дисциплинарные и междисциплинарные знания в этой области и переводят их на более высокий, метатеоретический уровень абстракции.

Большой интерес для нашего исследования представляют работы А.В. Лубского и его школы [10, 11]. Важно отметить, что исследователи обобщают философскими суждениями такое понятие как менталитет, вскрывают его архитипичный уровень, родовое независимое существующее начало, а также его реализацию через ментальные программы на уровне поведения. Данные исследования позволяют рассматривать потенциал, через призму ментальности и ментальных программ, как возможность, опирающуюся на ресурсы, и изменяющуюся в ходе исторических трансформаций под влиянием определенных регулятивов.

В работах А.В. Лубского основы нашей проблемы можно увидеть через описанную неформальную ментальную матрицу, являющуюся основой социокультурной памяти общества. Ментальные программы поведения личности становятся конструктами, изменяющими внутренний мир и задающими определенные стереотипы восприятия реальности и структуры сознания. Рассматривая сознательные и бессознательные структуры менталитета, влияющие на формирование представлений, ценностей и установок, А.В. Лубский отмечает их бинарный оппозиционный характер. Неосознанные компоненты менталитета носят устойчивый характер и активизируются при создании благоприятных условий, выступая неосознанным мотивом поведения, Осознанные компоненты более разнообразны и неустойчивы, склонны к диверсификации под влиянием среды.

В работах Г.А. Герасимова [12] через рассмотрение социального потенциала образования явно просматриваются общие закономерности раскрытия духовных и социокультурных основ развития человека и общества, их единения. А также раскрываются сущностные основы любого потенциала. Автор показывает необходимость учета при этом: разрешения противоречия между сущ-

ностным и формообразующим; наличия консервативности социокультурных моментов, работающих на самосохранение; существование в процессе раскрытия потенциала субъектов создания (творцов), субъектов воспроизводства культурных, духовных ценностей как объектов функционирования культуры, субъектов разноуровневой культурной деятельности; наличия системных оснований, определяющих степень потенциала закрытой системой воспроизводства опыта прошлого и открытой системой воспроизводства настоящего, а также открытой или закрытой, в зависимости от степени совпадения ценностей вводимой системы и общества, системой производства будущего для стабилизации развития; модусов трансформации потенциала, сосредоточенных вокруг преодоления разрывов между необходимыми для потенциала составляющими; необходимости формирования гуманитарного мышления, способствующего разворачиванию сущностных сил человека; гуманитаризации в качестве социокультурной детерминанты, решающей проблему субъектности, творческой активной позиции человека; способности потенциала к сохранению, передаче и развитию смыслообразующих координат; целевых ориентиров определения индивидуальных траекторий развития, которыми являются универсальные способности, среди которых способность к концептуальному мышлению (целостному видению мира сквозь призму самореализации), способность к проживанию в обществе и сопереживанию общему благу, способность воплощать целостное представление о мире в осмысленной творческой деятельности; имманентных качеств потенциала личности, которые выступают одновременно и факторами устойчивого развития общества.

Работы Г.И. Герасимова показывают ту грань изучения потенциала, где он просматривается как возможность, переходящая в динамику действия в определенно-организованном культурно-образовательном пространстве, в котором сущность потенциала получает структурно-содержательное оформление. Реализуется с помощью определенного способа познания и преобразования мира как ключа к коду потенциала.

Психологические исследования потенциала личности

Понятие «потенциал» в настоящее время широко используется и в психологии, которая разрабатывает как общие теоретические основы проблемы, так и практические, соответствующие теоретическим, технологии решения. Результаты психологических исследований показывают, что применительно к разным сферам бытия исследуется специфика различных потенциалов человека: рефлексивно-инновационный и творческий потенциалы; личностно-профессиональный потенциал и профессионально-личностный потенциалы; креативный потенциал; культурный потенциал; нравственный потенциал; ресурсный потенциал и мн. др.

Анализ работ показывает, что, в целом, под потенциалом в психологии подразумеваются зачастую способности, наследственные факторы, биологически обусловленные профессиональные качества и пр. Порой под ним рассматривают «ресурсы личности», их реализацию, способности человека, «человеческие возможности» (А. Маслоу, В. Райх, А. Лоуэн [13, 14, 15, 16]) и пр. К потенциалу добавляют систему постоянно возобновляющихся и умножающихся ресурсов – интеллектуальных, психологических, волевых и др., способствующих, по мнению исследователей, прогрессивному личностному и профессиональному развитию. При этом, в исследованиях не всегда используется само понятие «потенциал» или оно упоминается без пояснения его сути.

Современный отечественный исследователь потенциала В.Н. Марков [17], определил потенциал личности как социально-личностный феномен, где индивидуальная система оптимизируется воздействием суперпозицией многочисленных циклических процессов внешнего мира. Он выделил уровни потенциала индивида, связанные с психической регуляцией и личностным самоуправлением, которым соответствуют психический и личностный потенциал человека; уровни регуляции потенциала, количество которых зависит от разных оснований, в непрерывной системе индивидуальной регуляции потенциала; нижний и верхний уровни ограничений в реализации потенциала.

Автор считает, что вследствие тенденции к реализации потенциала на уровне, превышающем уровень «ядра», возникает колебательный процесс под воздействием биологических причин или в результате внешних влияний среды (толчка, запускающего маятник). Этот процесс необходимо трансформировать в уменьшении амплитуды и частоты колебаний, что запрограммировано генетически на биологическом уровне и детерминировано внешними объективными циклическими процессами. Колебания резонируют с внешними воздействиями, обеспечивающими, как максимальную скорость реакции, так и оптимальность ее энергетики (максимальность коэффициента полезного действия по использованию внутренней энергии человека), до полного устранения колебаний (что по мнению автора невозможно) для индивидуальной оптимизации реализации потенциала через устранение внутренних и внешних затрат энергии организма.

Автор также отмечает необходимость сбалансирования всех уровней с учетом того, что вышележащие уровни иерархии предназначены для информационно-ценностной регуляции нижележащих уровней. Реализация потенциала может зависеть от норм, которые личность усвоила в ходе социализации. Могут присутствовать нормы, которые заставляют ее реализовываться в областях, не соответствующих ее психофизиологическим и характерологическим особенностям и задаткам. В таком случае, расходуется не более 39%

потенциала, где 14% идет на реализацию, 25% – на адаптацию, оставшиеся 61% – резервные, недоступны для произвольного использования. При переадресации потенциала на социально значимое (сублимация по З. Фрейду, замещение по К. Левину), но личностно не оптимальное, с точки зрения задатков и способностей, а также при желаниях личности меньших, чем ее потенциальные возможности, происходит потеря исходного личностного ресурса, то есть снижение коэффициента полезного действия использования потенциала. Потенциал личности, как интегральный критерий оптимальности развития личности, создает предельную величину «запаса развития» возможностей личности и при стремлении достичь желаемого, формируемого обществом. Потенциал реализуется легко, если «хочу» и «могу» личности совпадает.

Специфика изучения потенциала личности в социологии

В рамках социологии выход на проблему исследования решается в связи со следующей, специфически присущей данной науке, необходимостью: развития научных представлений о социальном потенциале общества; уточнения содержания социального механизма формирования структур личности, в определенных условиях; потребности в теоретических и методологических разработках для реформирования субъектов управления через выстраивание социального механизма с познанием закономерностей его функционирования и др.

Обобщение многочисленных исследований по проблеме выявило следующее. Разные группы социологов охватывают большой спектр потенциалов, рассматривая и обосновывая их в рамках изучаемой ими системы. Представлены социокультурный потенциал, социальный потенциал, кадровый потенциал, ценностно-мотивационный потенциал, потенциал культуры, ресурсный потенциал, природно-ресурсный потенциал, рискогенный потенциал, научный потенциал, разрушительный потенциал, адаптационный потенциал, консолидирующий потенциал, духовный потенциал и др. Такое разнообразие улучшает качество изучения феномена, так как рассмотрение одного и того же вопроса «с десяти разных сторон есть наилучшее развивающее обучение» [18, с. 22]. Однако, отсутствие описания сущностных основ потенциала и механизма его разворачивания не позволяет получить полное знание о феномене.

При этом, изучение разных потенциалов создает возможность лучшего понимания социокультурного состояния российского общества, повышения его консолидированного потенциала, определения перспектив развития и защиты от различных угроз. В целом, исследователи рассматривают «потенциал» как один из критериев качества жизни населения, а его развитие и актуа-

лизацию как фактор, определяющий возможности общества к восхождению на новый уровень социального бытия. Потенциал представляется основным механизмом повышения эффективности деятельности в быстро изменяющихся условиях.

Проблема потенциального социологами связывается с проблемой формирования ценностных и мотивационных установок личности и соответствия их современным профессиональным требованиям. Проясняются объективные и субъективные факторы, влияющие на процесс формирования. Одновременно с этим, учеными рассматривается действие социальных механизмов на общество, его отдельные сферы, на кадровый потенциал, играющий ведущую роль в социальном развитии.

В социологическом исследовании Л. Л. Арушанян [19, с. 12–23], определяющей «потенциал» как категорию, рассматривается потенциал личности, состоящий из приобретенных знаний, навыков, мотиваций и энергий, которыми обладает человек для использования в течение определенного периода времени. Это согласуется с определением Г. Бове, который еще добавляет: «в целях производства товаров и услуг». Подчеркивается важность мнения П. Бурдьё, что потенциал играет роль важнейшего символического капитала, так как человек живет в мире, опосредованном символами.

Автор показывает, что существует совокупный общественный потенциал личности, который расщепляется на две составляющие: на способности, знания, навыки, востребованные и задействованные в производстве и находящиеся в потенциале, представляющие будущую возможность. Доказывается, что понятие «потенциал личности» неразрывно связано с понятием «персональная модернизация», а стремление к успеху является важной составляющей потенциала, проявляющейся в виде жизненного пути.

Арушанян Л.Л. отмечает, что моделировать процесс формирования потенциала личности можно весьма условно, как с экономических, так и с социальных позиций. И сравнивает применение человеческого капитала с черным ящиком, где «черный ящик» и есть человеческий капитал, механизм формирования которого неясен. На его входе инвестиции, на выходе эффект, по величине которого можно судить о величине примененного человеческого капитала.

Можно согласиться с автором, что на основании информации о входных и выходных параметрах можно судить об эффективности применения «черного ящика». Однако, отметим, что при этом будет затруднительно говорить о его «стоимости». В лучшем случае можно констатировать улучшение или ухудшение его качественных параметров.

Интерес для нашего исследования представляют также и работы З.А. Жапуева, И.А. Крапивки, Н.И Шаталовой. Так З.А. Жапуев [20, с. 28–35] рассматривает социокультурный потенциал как основу реализации стратегий в виде ценностных ориентаций, установок, потребностей и мечтаний рос-

сиян, в ментальной структуре которых высокий уровень приверженности семейным ценностям, социальной справедливости – общенародной идее, выступающей в роли консолидирующей идеологии. Основой трансформационного потенциала общества исследователь считает регулирующие поведенческие ценности, установки, нормы, образцы поведения и идеалы, где социальная память выступает институциональным механизмом хранения и передачи социокультурного опыта и потенциала общества при учете цивилизационной и институциональной специфики общества.

И.А. Крапивка [21] определяет потенциал как внутренние, присущие явлению или процессу, общественному или естественно-биологическому организму возможности роста, развития, саморазвития в качестве целостности, системы. Дополняет его видение исследование Н.И Шаталовой [22, с. 71–76], описывающей на примере трудового потенциала морфологию потенциала и его психофизиологические компоненты, а именно: ценностно-ориентационные, нормативно-ролевые, адаптационные и статусные компоненты, позволяющие раскрыть социальное содержание указанного феномена.

В связи с тем, что понимание потенциала в разных отраслях знания различно и само определение понятия «потенциал» неоднозначно, оно нуждается в продолжение исследования. Нуждается в дополнительном изучении и разграничение сути схожих, но в тоже время различных понятий «потенциал» и «потенциал личности», часто используемых как синонимы.

Обобщение результатов рассмотрения понятий и их характеристик в многочисленных исследованиях многообразных сфер применения, позволяет учесть, приняв во внимание те общие и разноаспектные моменты, что просматриваются у авторов. А также осуществить свой подход к определению понятия.

Происходит понятие «потенциал» от латинского «potential», что означает «мощь, сила». Слово «потенциальный» от «potentialis», лат. – «могущий быть» и от «potens», «могущий». Потенциал подразумевает нечто реальное и сформировавшееся, находящееся в готовом виде, «потенция» еще нераскрывшееся, создающее возможность.

Рассмотрение сути потенциала дает многовариантность истоков определений, которые можно разграничить: как средства, запас, источник, имеющиеся в наличии для мобилизации, приведения в действие для достижения целей, плана, решения какой-либо частной задачи; как возможности отдельного лица, общества, государства в определенной области; как скрытой возможности реализации потенции и проявления сущности; как способности, силы, появляющейся при известных условиях; как достаточной силы проявления действий в деятельности, выражающей содержательный момент самоопределения и воли; как величины, характеризующей широкий спектр силовых «полей» в данной точке и пр.

В зависимости от выбора основы понятия появляется разнообразие определений, способствующих выбору характеристик потенциала, часто не коррелирующих с основополагающими закономерностями его актуализации и реализации. Однако, любой феномен необходимо рассматривать через генетически исходное, определяющее реализацию. Такой подход, осуществленный по отношению к потенциалу автором в более раннем исследовании [23, с. 55], позволяет определить потенциал как сущностное, имеющее свою структуру и характеристики, разворачивающееся при определенных условиях в пространстве и времени, в непростой реальности развивающегося противоречивого человеческого бытия, представляющего собой сложную и интегральную структуру проявления сущностных сил человека.

В сфере социогуманитарного знания вводится и понятие «потенциал личности», поэтому, при его определении требуется уточнение уже и понятия «личность», а также оснований базирования феномена «потенциал личности», его сущностных основ и характеристик, осуществление актуализации и реализации, использование ресурсов и возможностей, особенностей связи со сферой реализации. При этом необходимо учитывать то, что каждая личность имеет общее – в сущности потенциала и разное, которое «раскручивается» только при определенном комплексе условий и в определенной среде.

В психологии личность и ее развитие напрямую связывают с развитием ее потенциала. Считается, что раскрытие потенциала происходит по мере роста и развития личности с момента рождения и до смерти. Непосредственно рассмотрение трактовки реализации потенциала личности осуществляется чаще всего в сложившейся определенной научной парадигме – личностно-ориентированной, или «потенциалистской», гуманистической психологии. Предполагается наличие врожденного потенциала специфических человеческих свойств и характеристик, который должен при благоприятных условиях разворачиваться, переходя из потенциальной формы, в актуальную.

Анализ научной литературы показывает, что внутренний мир личности определяется индивидуальным уровнем энергодинамических возможностей (определенный уровень обмена, активности гормональной сферы, особенности нервных процессов и т. д.); включенностью в деятельность (независимо от мотивов, целей и т. д.), что неизбежно приводит к оптимально сопряженной с деятельностью обобщенной интеграции всех биологических индивидуальных свойств; реализацией потенциала, исходя из генетических природных предпосылок (заданных от природы, генетически детерминированных), индивидуально-психофизиологических особенностей.

Потенциал определяет генерализованную реакцию на ситуации и проблемы. Однако, его реализация подвергается коррекции под влиянием среднего фактора – социальных условий его разворачивания, максимальной активной адаптации при оптимизации и реализации внутренних ресурсов.

Если рассматривать личность в контексте исследований психологии как некое ядро, интегрирующее начало (по И. С. Кону), связывающее воедино разные психические процессы индивида, обеспечивающие его поведение необходимой последовательностью и устойчивостью, особым качеством, приобретаемым в социокультурной среде, в процессе совместной деятельности и общения, то психологический уровень анализа проблемы личности включает в себя вопросы о мотивах, потребностях, темпераменте, характере, о субъективном представлении человека о себе, то есть о самосознании, образе Я, самооценки и самоуважении, от чего зависят уровень притязаний и реальное индивидуальное поведение.

Анализ многоаспектности самой личности, которая до сих пор не достаточно изучена и до сих пор нет единого сущностного ее определения, позволяет увидеть причины разницы и в подходах к изучению потенциала личности. Однако, стоит отметить, что качественное определение понятия, достигается опорой только на сущностное. Поэтому определение потенциала личности, как сущностного, интегративного понятия, при учете сущностной характеристики потенциала можно выразить следующим образом. Потенциал личности есть сущностное, генетически исходное, имеющее свою структуру и характеристики, изначально свернутое, разворачивающееся потенцией сущностных жизненных сил через субъектное становление и движение к вершинам развития, в пространстве и времени, при определенных внутренних и внешних условиях, где внутренними являются отождествление своего «Я» с генетически исходным, синхронизация с ним структур личности, внешними – идентификация личности с культурой общества.

Заключение

Все вышеизложенное позволяет сделать вывод, что на настоящий период времени в философской, психологической и социологической сферах знания достаточно мало работ, посвященных проблеме изучения сущности потенциала личности. В каждой сфере недостаточно осмыслены вопросы сути самого понятия «потенциал», его структуры, динамики и механизма формирования. Имеющиеся определения и интерпретации понятий «потенциал» и «потенциал личности» вскрывают лишь стремления исследователей приблизиться к пониманию их основ и особенностей реализации в конкретной сфере деятельности. Из-за неоднозначности понимания сути часто осуществляется подмена понятий другими, близкими по содержанию, что приводит к необходимости концептуализации. Положительным при этом является сам факт проведения работ по выявлению потенциала и описанию его характеристик на конкретных примерах, что позволяет выделить и рассмотреть более детально основополагающие моменты для создания целостной картины видения потенциала личности.

В целом, многочисленность исследований и разнообразие сфер изучения показывает озабоченность общества воспроизводством человека в современном мире, его жизнеспособностью, существующее стремление снять явно проступающее ментальное напряжение и цивилизационную неадекватность. В связи с этим сохраняется острая необходимость конкретизации исследований потенциала личности во всех областях знания, достижения единства осмысления и понимания этого феномена, значимость продолжения дальнейших разработок. Результатом данной работы и явилось осмысление феномена «потенциал личности», осуществленное через сущностное и генетически исходное, разворачивающееся к вершинам развития, при определенных внутренних и внешних условиях.

Список литературы

- 1 Nicolescu B. Transdisciplinarity: past, present and future. Moving Worldviews – Reshapingsciences, policies and practices for endogenous sustainable development. Eds B. Haverkort, C. Reijntjes. Leusden: COMPAS Editions, 2006. – 221 p.
- 2 Jantsch E. Towards interdisciplinarity and transdisciplinarity in education and innovation. In L. Apostel G., Berger A., Briggs & G. Michaud (Eds.) interdisciplinarity: Problems of teaching and research in universities Nice: University of Nice, 1972. – p. 97-121.
- 3 Степин В.С. Теоретическое знание (структура, историческая эволюция). – М.: Прогресс – Традиция, 2000. – 744 с.
- 4 Степин В.С. Устойчивое развитие и проблема ценностей. Техника, общество и окружающая среда. – М., 1998. – 380 с.
- 5 Газгереева Л.Х. Духовная жизнь современного российского общества в экзистенциально-ценностном измерении: автореф. дис. ... д-ра ф. наук. – Ставрополь, 2014. – 60 с.
- 6 Ахутин А.В. История принципов физического эксперимента: от античности до XVII в. – М.: Наука, 1976. – Т. 1. – 293 с.
- 7 Бирюкова Э.А. Развитие философско-антропологического анализа виртуальных контекстов духовного оздоровления личности // Известия высших учебных заведений. Поволжский регион. (Гуманитарные науки). – 2010. – № 1. – С. 61–64.
- 8 Волков Ю.Г. Дополнительное профессиональное образование в Ростовском государственном университете. – Ростов на Дону, 2003. – 323 с.
- 9 Власова В.Н. Региональное социокультурное пространство дополнительного профессионального педагогического образования: автореф. дис. ... д-ра ф. наук. – Ростов на Дону, 2010. – 58 с.
- 10 Лубский А.В. Ментальные программы и модели социального поведения в российском обществе: монография / А.В. Лубский; отв. ред. А.В. Лубский. – Ростов-на-Дону: Фонд науки и образования, 2016. – 392 с.
- 11 Лубский Р.А. Российский политический менталитет в конце XX века / отв. ред. Ю.Г. Волков. – Ростов-на-Дону: Изд-во СКНЦ ВШ, 2006. – 124 с.
- 12 Герасимов Г.И. Трансформация образования – социокультурный потенциал развития российского общества. – М.: Социально-гуманитарные знания, 2005. – 429 с.
- 13 Маслоу А. Психология бытия. – М. : Ваклер, 1997. – 64 с.
- 14 Лоуэн А. Биоэнергетика. – М.: Ювента, 1998. – 382 с.
- 15 Лоуэн А. Язык тела. – СПб: Академический Проект, 1997. – 383 с.

- 16 Райх В. Анализ характера. – М: Апрель Пресс, ЭКСМО-Пресс, 2000. – 528 с.
- 17 Марков В.Н. Проблемы профессиональной самореализации кадров управления. – М. : Изд-во: РАГС, 2004. – 299 с.
- 18 Дистервега А. Цит. по Бусыгин А.Г. Десмоэкология или теория образования для устойчивого развития. – 2-е изд. – Ульяновск: Симбирская книга, 2003. – Кн. 1. – 276 с.
- 19 Арушанян Л.Л. Потенциал личности в информационных структурах трансформирующегося общества современной России: автореф. дис. ... канд. социол. наук. – Краснодар, 2009. – 149 с.
- 20 Жапуев З.А. Социальный иммунитет российского общества в условиях институциональной трансформации: факторы риска и стратегии повышения: автореф. дис. ... д-ра социол. наук. – Ростов на Дону, 2013. – 60 с.
- 21 Крапивка И.А. Семья как фактор формирования ценностных ориентаций подрастающего поколения (региональный аспект): автореф. дис. ... канд. социол. наук. – Краснодар, 2011. – 27 с.
- 22 Шаталова Н.И. Теоретико-методологические проблемы социологического изучения трудового потенциала работника: дис. ... д-ра социол. наук. – Екатеринбург, 1999. – 242 с.
- 23 Казанцева Д.Б. Самореализация духовно-нравственного потенциала личности в России: монография. Прага :Vědeckovydavatel'ské centrum «Sociosféra-CZ», 2020. – 193 с.

Transliteration

- 1 Nicolescu B. Transdisciplinarity: past, present and future. Moving Worldviews – Reshapingsciences, policies and practices for endogenous sustainable development. Eds B. Haverkort, C. Reijntjes. Leusden: COMPAS Editions, 2006. – 221 p.
- 2 Jantsch E. Towards interdisciplinarity and transdisciplinarity in education and innovation. In L. Apostel G., Berger A., Briggs & G. Michaud (Eds.) interdisciplinarity: Problems of teaching and research in universities Nice: University of Nice, 1972. – p. 97-121
- 3 Stepin V. C. Teoreticheskoe znanie (struktura, istoricheskaya e'voluciya) [Theoretical knowledge (structure, historical evolution)]. – М.: Pro-gress – Tradiciya, 2000. – 744 s.
- 4 Stepin V.C. Ustojchivoe razvitie i problema cennostej [Sustainable Development and the Problem of values] // Tekhnika, obshhestvo i okruzhayushhaya sreda. – М., 1998. – S. 11–21.
- 5 Gazgereeva L.X. Duxovnaya zhizn' sovremennogo rossijskogo obshhestva v e'kzistencial'no-cennostnom izmerenii [Spiritual Life of Modern Russian Society in the Existential-Value Dimension: Abstract]: avtoref. dis. ... d-ra f. nauk. – Stavropol', 2014. – 60 s.
- 6 Axutin A.V. Istoriya principov fizicheskogo e'ksperimenta: ot antichnosti do XVII v. [History of the Principles of Physical Experiment: From Antiquity to the XVII Century] – М.: Nauka, 1976. – Т. 1. – S. 127.
- 7 Biryukova E'.A. Razvitie filosofsko-antropologicheskogo analiza virtual'ny'x kontekstov duxovnogo ozdorovleniya lichnosti [Development of Philosophical and Anthropological Analysis of Virtual Con-texts of Spiritual Recovery of the Individual] // Izvestiya vy'sshix uchebny'x zavedenij. Povolzhskij region. (Gumanitarny'e nauki). – 2010. – № 1. – S. 61–64.
- 8 Volkov Yu.G. Dopolnitel'noe professional'noe obrazovanie v Rostovskom gosudarstvennom universitete [Additional Professional Education at Rostov State University]. – Rostov na Donu, 2003.
- 9 Vlasova V.N. Regional'noe sociokul'turnoe prostranstvo dopolnitel'nogo professional'nogo pedagogicheskogo obrazovaniya [Regional Socio-Cultural Space of Additional Professional Pedagogical Education: Abstract] : avtoref. dis. ... d-ra f. nauk. – Rostov na Donu, 2010. – 58 s.

10 Lubs kij A.V. Mental`ny`e programmy` i modeli social`nogo povedeniya v rossij-skom obshhestve [Mental Programs and Models of Social Behavior in Russian Society]: monografiya / A.V. Lubs kij; otv. red. A. V. Lubs kij. – Rostov-na-Donu: Fond nauki i obrazovaniya, 2016. – 392 s.

11 Lubs kij R.A. Rossijskij politicheskij mentalitet v konce XX veka [Russian Political Mentality at the end of the Twentieth Century] / otv. red. Yu. G. Volkov. – Rostov-na-Donu: Izd-vo SKNCz VSh, 2006. – 124 s.

12 Gerasimov G.I. Transformaciya obrazovaniya – sociokul`turny`j potencial razvitiya rossijskogo obshhestva [Transformation of Education - the Socio-Cultural Potential of the Development of Russian Society]. – M.: Social`no-gumanitarny`e znaniya, 2005.

13 Maslou A. Psixologiya by`tiya [Psychology of Being]. – M.: Vakler, 1997. – 64 s.

14 Loue`n A. Bio`nergetika [Bioenergetics]. – M.: Yuventa, 1998. – 382 s.

15 Loue`n A. Yazy`k tela [Body Language]. – SPb: Akademicheskij Proekt, 1997. – 383 s.

16 Rajx V. Analiz xaraktera [Character analysis]. – M: Aprel` Press, E`KSMO-Press, 2000. – 528 s.

17 Markov V.N. Problemy` professional`noj samorealizacii kadrov upravleniya [Problems of Professional Self-Realization of Management Personnel]. – M.: Izd-vo: RAGS, 2004. – 299 s.

18 Distervega A. Cit. po Busy`gin A. G. Desmoe`kologiya ili teoriya obrazovaniya dlya ustojchivogo razvitiya [Desmoecology or Theory of Education for Sustainable Development]. – 2-e izd. – Ul`yanovsk : Simbirskaya kniga, 2003. – Kn. 1. – 276 s.

19 Arushanyan L.L. Potencial lichnosti v informacionny`x strukturax transformiruyushhegosya obshhestva sovremennoj Rossii [The Potential of Personality in the Information Structures of the Transforming Society of Modern Russia]: avtoref. dis. ... kand. sociol. nauk. – Krasnodar, 2009. – 149 s.

20 Zhapuev Z.A. Social`ny`j immunitet rossijskogo obshhestva v usloviyax institucional`noj transformacii: faktory` riska i strategii povы`sheniya [Social Immunity of the Russian society in the Conditions of Institutional Transformation: Risk Factors and Strategies for Improvement]: avtoref. dis. ... d-ra sociol. nauk. – Rostov na Donu, 2013. – 60 s.

21 Krapivka I.A. Sem`ya kak faktor formirovaniya cennostny`x orientacij podrastayushhego pokoleniya (regional`ny`j aspekt) [Family as a factor in the Formation of Value Orientations of the Younger Generation (Regional Aspect)]: avtoref. dis. ... kand. sociol. nauk. – Krasnodar, 2011. – 27 s.

22 Shatalova N.I. Teoretiko-metodologicheskie problemy` sociologicheskogo izucheniya trudovogo potenciala rabotnika [Theoretical and Methodological Problems of the Sociological Study of the Labor Potential of an Employee]: dis. ... d-ra sociol. nauk. – Ekaterinburg, 1999. – 242 s.

23 Kazanceva D.B. Samorealizaciya duxovno-nravstvennogo potenciala lichnosti v Ros-sii [Self-Realization of the Spiritual and Moral Potential of the Individual in Russia]: monografiya. Praga : Vědeckovydatelskécentrum «Sociosféra-CZ», 2020. – 193 s.

Казанцева Д.Б.

Тұлға әлеуетін әлеуметтік-философиялық талдау

Аңдатпа. Тұлға мәселелері мен оның әлеуеті әр түрлі салалардың қиылысында орналасқан зерттеу саласы болып табылады және әр түрлі әлеуметтік пәндердің зерттеу пәні болып табылады. Бұл олардың даралығы мен ерекшеліктеріне байланысты теориялық ұғымдардың қайшылықты комбинациясын білдіреді. Мәселенің әр түрлі жақтарын ескере отырып, іргелі зерттеулер жиынтығы танымды сапалы түрде

жақсартады, бірін-бірі толықтырады және органикалық бірлікті құрайды. Алайда, қазіргі білім поликонцептивтілікпен, формалар мен мазмұнның алуан түрлілігімен, қарастырылып отырған мәселенің теориялық сәйкестігінің болмауымен сипатталады.

Осыған байланысты, біздің зерттеуге деген қызығушылықтың артуы ұсынылған ғылыми көзқарастардың жиынтығының бірлігі арқылы жеке тұлғаның әлеуетін кешенді түрде қарастырудың философиялық рефлексиясынан туындайды, олар қойылған мәселені шешудің мүмкін болатын ауқымын береді. Зерттеуді бір әдістемелік тұжырымдамалық құрылым шеңберінде жүргізу, бастапқыда идеалды емес және процестің мәнін көрсетудің біржақты болуына байланысты артықшылықтары мен кемшіліктері бар, ішкі және барлық аспектілерін қажетті түрде қамтуға мүмкіндік бермейді. адамның сыртқы өмірі және зерттелетін нәрсенің тереңдігін түсіну. Сондықтан жұмыста жүргізілген әр түрлі тәсілдерді талдау адамның болмысының әр түрлі аспектілерін қарастыра отырып, құбылыс пен оны жүзеге асыру шарттарын табысты ашуға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, барлық тәсілдер мен теориялар алынып тасталмайды және қабылданбайды, бірақ олар бірлікте және бірін -бірі толықтыруда қарастырылады.

Түйін сөздер: потенциал, тұлғаның потенциалы, іске асыру, философия, психология, элеуметтану, руханият, менталитет, құндылықтар, қоғам, мәдениет.

Kazantseva D.

Socio-Philosophical Analysis of Personality Potential

Abstract. The problems of personality and its potential are an area of research located at the intersection of various industries and are the subject of study of various social disciplines. This implies a contradictory combination of theoretical concepts, due to their individuality and specificity. It is understood that the totality of fundamental research, considering different sides of the problem, qualitatively improves cognition, creating complementarity and organic unity. However, modern knowledge is characterized by polyconceptuality, variety of forms and content, theoretical lack of alignment of the problem we are considering.

In this regard, the increased interest for our research is caused by the philosophical reflection of the holistic consideration of the potential of the individual, through the unity of the totality of the presented scientific views, which give a range of possible solutions to the problem posed. Carrying out the study within the framework of one methodological conceptual structure, initially not ideal and having advantages and disadvantages due to the one-sidedness of the reflection of the essence of the process, does not allow the necessary coverage of all aspects of the inner and outer life of a person and to comprehend the depth of what is being studied. Therefore, the analysis of various approaches carried out in the work will make it possible, having considered different aspects of a person's being, to more successfully reveal the phenomenon and the conditions for its implementation. At the same time, all approaches and theories are not excluded and rejected, but are considered in unity and complementarity.

Key words: potential, personality potential, realization, philosophy, psychology, sociology, spirituality, mentality, values, society, culture.

МӘДЕНИЕТ ПЕН ҚҰНДЫЛЫҚТАРДЫҢ ГУМАНИСТІК ӘЛЕУЕТІ*

¹*Нұрмұратов Серік Есентайұлы, ²Құрманғалиева Ғалия Құрманғалиқызы,
³Карибаев Олжас Омарович*

¹*s.nurmuratov@mail.ru, ²galiya2206@gmail.com, ³ol1188zhas@mail.ru*

^{1,2} *ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты*

³ *Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
(Алматы, Қазақстан)*

¹*Nurmuratov Serik, ²Kurmangaliyeva Galiya, ³Karibaev Olzhas*

¹*s.nurmuratov@mail.ru, ²galiya2206@gmail.com, ³ol1188zhas@mail.ru*

^{1,2} *Institute for Philosophy, Political Science and Religion Studies RK MES CS*

³ *Abai Kazakh National Pedagogical University
(Almaty, Kazakhstan)*

Аңдатпа. Ғылыми мақалада қазақстандық қоғамның заманауи мәдениеті мен маңызды құндылықтарының қазіргі жай-күйінің сипаты мен ерекшеліктерін ашу және жаңа қазақстандық болмыс пен тұрақты даму міндеттері аясындағы оларды іске асырудың рухани-адамгершіліктік әлеуетін ашып беру міндеттері қойылады. Авторлар қоғамдық сананы жаңғырту үдерістері ауқымындағы қазақ халқы мен ҚР этнос өкілдерінің тұтастанған мәдениетінің дәстүрлері құндылықтық мазмұнының орны мен рөлін айқындады. Жұмыста тұрақты даму тұжырымдамасы аясындағы әлемдік және отандық мәдени құндылықтарға салыстырмалы талдаудың маңыздылығы көрсетіледі, сонымен қатар, қазақстандық құндылықтық дискурстың ерекшеліктері, әмбебаптылығы нақтыланады, мәдени құндылықтар иерархиясындағы діни құндылықтардың онтологиялық маңызы зерттеледі. Қоғамның тұрақты дамуы аясында қазіргі Қазақстанның мәдени-құндылық парадигмасының қалыптасуы және оны рухани-адамгершіліктік даму эволюциясы тұрғысынан жүзеге асыру практикасын зерделеу, ғылым, білім беру саласындағы тәуекелдер мен мүмкіндіктерді талдау және цифрлық болмысты бағамдау философиялық-әлеуметтанулық өлшемдерді қолдану арқылы жүргізіледі. Қазіргі Қазақстандық мәдениеттің гуманистік әлеуетін анықтау үшін және оның құндылықтық астарларын ғылыми тұжырымдау үшін жоғарыда аталған рухани құбылыстар аса маңызды екені дәйектелді.

Түйін сөздер: руханилық, тарих, мәдениет, дәниетаным, жаңғыру, ұлт, құндылық, өркениет, этнос.

---

* Бұл зерттеу ҚР БҒМ ҒК-нің қаржыландыруымен № OR11465461 «Қазақстанның тұрақты даму стратегиясы контекстінде қоғамның мәдениеті мен құндылықтарын зерттеу» атты ғылыми бағдарлама аясында әзірленді.

Кіріспе

Кез келген қоғамның негізін мәдениет пен құндылықтар құрайды. Ұлттың тілін, ділін, оның мәдениеті мен құндылықтарын тұтастық, жүйелілік тұрғысынан түсіну, рухани игеру қазақстандық тарихи сана мен болмысты жаңғыртудың міндеттеріне сәйкес келеді. Қазіргі Қазақстандағы жаңғыру үдерістерінің мәдениет пен құндылықтар ауқымындағы гуманистік әлеуетін ашып көрсету маңызды. Әрине, Қазақстан Республикасының рухани және ұлттық қауіпсіздігін нығайту өте маңызды мәселе. Әсіресе, бұл проблеманы қоғамдағы гуманистік қырларды дамыту тұрғысынан ғылыми қарастыру жан-жақты зерделеулерді, пайымдауларды қажет етеді.

Қазақстандағы ұлттық жаңғырту үдерістері жаңа деңгейге көтерілуде, сондықтан ғылыми бағдарлама ауқымындағы әлеуметтік-философиялық, саясаттанулық, дінтанулық, әлеуметтанулық зерделеулер негізінде алынған ғылыми нәтижелер қоғамдағы пәрменді үдерістердің көрініс беруіне, жаңарған дүниетанымдық мазмұндарды қалыптастыруға ықпал етуі тиіс, сондықтар зерттеу барысында осындай тиімді рухани бағдарлар мен факторлар жүйесін айқындау мақсаты мен міндеттері алға қойылғаны белгілі. Зерттеушілер қазақстандық қоғамның даму заңдылықтарының ерекшеліктерін айқындау үшін жалпы адамзаттың тарихи эволюциясынан хабардар болу керек екені анық.

Қазақстанның тұрақты дамуы аясында еліміздегі мәдениет жүйесін, рухани-адамгершілік, діни құрылымдық мен саяси құндылықтар саласын институттау мәселелері бойынша халықаралық тәжірибеге негізделген ұстанымдарды зерделеу мақаланың негізгі мақсаттарының бірі. Ғылыми мақаланың негізгі идеясы – еліміздегі ұлттың болмысын жаңғыртуға тірек болуға қабілетті қазақстандық қоғамның бірлескен мәдениеті мен құндылықтарының инновациялық және гуманистік әлеуетін ашып көрсету және қазіргі әлемнің жаңа жағдайларындағы Қазақстанның орнықты және тұрақты дамуын қамтамасыз етуге қызмет жасайтын әлеуметтік және рухани факторлардың маңызы мен рөлін көрсету болып келеді.

Қазақстан қоғамын жаңғыртудың мәдени және құндылықтық негіздерін айқындау үшін философиялық-әлеуметтанулық зерттеулердің маңызы зор. Авторлар өздерінің ғылыми тұжырымдарын дәйектеу үшін осы бағыттағы зерттеулердің нәтижелеріне сүйенеді, сонымен қатар жаңа цифрлық жағдайдағы еліміздің тұрақты дамуын философиялық негіздемелері және әлеуметтік дамудың типі мен деңгейін айқындауға тырысады, құрылымы мен негізгі элементтеріне талдау жасайды, республика халқының заманауи саяси мәдениетінің трансформациялану үрдістері мен сипатына назар аударылып, тұрақты даму тұжырымдамасы аясында діни нормалар мен құндылықтардың мазмұны мен маңызын айқындайды.

Қазақстанның тұрақты дамуы үшін әлеуметтік-саяси саладағы гуманистік, рухани-адамгершілік негіздегі билік пен халықтың арасында қарым-қатынастар, сұхбаттар өрбіп отыруы тиіс, қоғамдағы діни құндылықтардың мәнін түсіну және мүмкіндіктерін өзектендіру еліміздің рухани мәдениетін жүйелеу үшін қажет. Сонымен, қазақстандық қоғамды жаңғыртудың мәдени және құндылықтық негіздерін жетілдіру Қазақстанның орнықты және тұрақты дамуына барынша ықпал ететіні анық.

Зерттеу әдіснамасы

Таңдалған тақырыпты ғылыми зерделеу барысында авторлар кешенді әдіснама мен әдістеме қолданады. Мәселен, тарихи-философиялық, әлеуметтік-философиялық, саясаттанулық, дінтанулық, мәдениеттанулық және әлеуметтанулық талдаулардың әр қилы жалпы ғылыми және пәнаралық әдістері мен тәсілдері авторлар тарапынан негізгі ғылыми бағдарларға айналған. Жалпы қоғамдағы мәдениет пен құндылықтар жүйесін талдаудағы құрылымдық-функционалдық әдістерді, философиялық-әлеуметтанулық тәсілдерді қолданудың ғылыми-практикалық маңыздылығы айқындалады. Қазіргі Қазақстандағы түрлі этнос өкілдерінің әлеуметтік болмысындағы құндылықтық жүйелердің даму динамикасын болжамдау мен бағалау үшін факторлық талдаудың әдіснамалық қабілеті қолданылады. Салыстырмалы талдау мен тұтастық принципі тұрғысынан ғылыми парадигмаларды қалыптастыру аталмыш мақаладағы кешенділік пен пәнаралық сапаны қамтамасыз етеді. Сонымен қатар, қоғамдық-саяси үдерістерді заманауи мақсатта бағамдау арқылы жаңғыру үдерістердің қырларын көрсету үшін әдіснамалық инновациялар қолданылады. Ал енді институциялық талдау әдістері рухани және мәдени салалардағы жаңғырту үдерістерін жан-жақты зерттеу барысында қолданылады. Қазақстандағы көп қырлы, тұтастанған мәдениетті талдау үшін гуманитарлық ғылымдардың кешенді әдіснамасы пайдаланылады. Бүкіл Қазақстан деңгейінде халық арасында кең ауқымды жаппай сауалнама жүргізу барысында анықталған нәтижелерге мақалада назар аударылып, әлеуметтанулық ғылыми ақпараттарды философиялық өңдеуден өткізіледі және сонымен қатар тұжырымдамалық қорытындылар жасауға пайдалыналады.

Мәдени дәстүрлердің құндылықтық мазмұны

Кез келген халықтың мәдени дәстүрі терең жатқан тарихи эволюцияның заңдылықтарына бағынады. Қазақстан Республикасы жағдайында демографиялық құрылымда тұрғындардың негізгі құрамын қалыптастыратын (қазақ этносы өкілдері соңғы 2021 жылғы бүкілелдік санақ бойынша мемлекет

халқының үштен екі бөлігінен көбін құрайды) қазақ халқының мәдени, рухани және саяси тарихын жете түсінбей, оның этникалық болмысындағы басымдық танытатын құндылықтарының жүйесін сараламай қоғамдық санадағы бірлік пен бірегейлік туралы, әлеуметтік дүниенің тұрақтылығы туралы терең мағыналы тұжырымдар айту қиын. Сондықтан өзіміздің ұлттық дәстүріміздегі, болмысымыздағы маңызды деген құндылықтар жүйесін уақытылы және жүйелі анықтап отыруымыз керек, кез келген деструктивті әрекеттерге жетелейтін қадамдардан аулақ болудың жолын іздеу керек. Демек, қоғамдық сананы жүйелі зерделеп отыру қажет.

Өзінің рухани құндылықтарын дәріптемеген елдің болашағы күңгірт екені туралы салиқалы ойлардың айтылып жүргеніне де біраз болды. Бірақ көбісіне әлеуметтік ортада осы рухани құбылыстар тек айтылып қана қалатындай әсер қалдырады. Еліміздің билік органдары тарапынан өте мұқият құндылықтық тәрбиенің, саяси мәдениеттің негіздерін анықтауға көңіл аударылуы тиіс және саяси-әлеуметтік ахуалды үнемі бақылап отыратын мониторингтік орталықтар қажет екендігі айқын. 2022 жылғы қаңтар айындағы Қазақстанның көптеген қалаларындағы саяси оқиғалар осындай мемлекеттік қызметтің қажет екенін көрсетіп берді. Бір жағынан демократиялық институттардың қатарына жататын бейбіт шерудің өзі өте теріс мағынадағы кейбір әрекеттерге ұласуы мүмкін екендігін Қазақстандағы әлеуметтік практика дәлелдеп берді [1].

Еліміздегі жастардың кейбір бөлігінде әлі де дүниеге көзқарастағы құндылықтық басымдылықтардың қандайы маңызды екеніне, базалық құндылықтардың айқындылығы туралы оқу және тәрбие орындарында жеткілікті білім алмайтындығы байқалды. Білім беру саласындағы технократиялық бағдарларға бет бұрған үлкен өзгерістер осы мәселеге де көңіл бөлуі шарт. Қоғамдағы өзекті мәселені күшпен, қылмыстық жолдармен шешудің болашағы өте төменгі деңгейде екені анық. Оны тарихтың өзі бірнеше рет дәлелдеп берген еді. Әрине, бұқара халықтың өзінің көтерген мәселесі бойынша балама көзқарасы болса, онда басқарушы мемлекет органдарына, жеке мекемелердің басшылығына уақытылы және құқықтық нормалар ауқымында білдіріп отыруға хақылы. Бұл әлемдік тәжірибедегі демократиялық дамудың айқын көрінісі.

Қазіргі қазақстандық қоғамдағы билік саласы қатынастары жүйесіндегі кейбір саяси дәстүрлердің, құндылықтардың, тұтастай алғандағы мәдениеттің жетілуі, өзгеруі қажет екендігі айқын байқалып отыр. Екінші жағынан, жастардың заманауи саяси менталитеті біршама деформацияға ұшырағаны байқалып отыр және ол кейбір әлеуметтік орталарда маргиналдықпен астасып жатқанын да атап өткен жөн. Оған тек жастар ғана кінәлі емес екені айқын. Ұзақ уақыт бойы кеңестік кезеңде негізінен мемлекеттік патернализм саясаты жүргізілді және осындай жағдайға үйренген аға ұрпақ негізінен нарықтың

қыспағы заманында, әсіресе әлеуметтік қиындықтар кезеңінде билікті сынауды әдетке айналдырғанын жасырмауымыз керек. Дәл осындай жағдай көрші жатқан Қырғызстанда да бірнеше жылдар бойы орын алғанын айта кете аламыз. Сондықтан бейбіт шерудің арты белгілі бір жастардың өкілдері үшін девиантты әрекеттерге әкелді.

Әрине, елімізде тарихи сананың жақсы үлгілерінде тәрбиеленген жастарымыз көп, бірақ кейде осы өркениеттіліктің, мәдениеттіліктің белгісінің өзара байланыстық дейгейдегі өзіндік астасу ауқымы төмен кездері де болады. Мәселен, ұлт менталитеті негізінен халықтың рухани өміріндегі әлеуметтік психологиялық бейімділіктер мен таптаурындық негізде қалыптасқан ұстанымдардың синтезінен тұрады. Ал тарихи сана соның белгілі тарихи кезең мен кеңістіктегі әлеуметтік әділдік пен саяси мәдениеттің деңгейінен тұрғысынан алғандағы азаматтық бірегейленумен астасқан көрінісі екені анық. Сондықтан кез келген ұлттың заманауи кезеңдегі болашағы жалпыадамзаттық құндылықтарды бойына барынша бұқаралық санада орнықтырумен тікелей байланысты.

Осы тұрғыдан алғанда «BISAM Central Asia» әлеуметтанулық және маркетингтік зерттеулер бизнес-ақпараттық орталығы 2021 жылы Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Ғылым Комитеті Философия, саясаттану және дінтану институтының тапсырысы бойынша дайындаған «Қазақстанның тұрақты дамуының стратегиясы аясындағы қоғамның мәдениеті мен құндылықтарын зерттеу» тақырыбындағы әлеуметтанулық зерттеудің нәтижелері бойынша төмендегі мәліметтерге назар аударамыз.

Қазақстандық қоғамның даму үдерістеріне әр түрлі сыртқы және ішкі факторлар жиынтығы әсер етеді. Қазақстандық қоғамның тұрақты дамуына әсер ететін негізгі факторлардың ішінде респонденттердің 55%-ы жалпы адамзаттық құндылықтардың сақталуын көрсетті, ал 45%-ы мәдени жады пен материалдық мәдениеттің құндылықтарының сақталуына қатысты жауапты атап, оның маңыздылығына назар аударды. Әрине, жоғарыдағы көрсеткіштер еліміздің тұрғындарының жалпы құндылықтық басымдылықтарын көрсетуі әбден мүмкін. Бірақ әлеуметтік мәселелер өзектенген кезде кейбір әлеуметтік және саяси факторлардың ықпалының арқасында бұқаралық дүниетанымдағы «құндылықтық ығысулар мен өзіндік орын ауысулар» болуы мүмкіндігін жоққа шығармаймыз. Негізінен сауалнамаға қатысқан Қазақстан халқы түрлі әлеуметтік-саяси институттардың қызметіне сенеді. Ең үлкен сенім несиесі – президент пен әскерге, ең азы – парламент пен мәслихаттар және әкімдіктер атынан жергілікті билік органдарында. Өңірлік бөліністе барлық әлеуметтік-саяси институттарға сенімсіздік авангардын Алматы және Нұр-Сұлтан қалаларын құрайтыны байқалды.

Заманауи тарихи кезеңде кез келген гуманитарлық саладағы ғылыми зерттеулер стратегиясы қоғамның жаңа гуманизмі мен трансформациясы

аясындағы полиэтносты қазіргі Қазақстанның мәдениеті мен құндылықтарын қарастыруда объективті ғылыми сыни-сипаттамалаулар мен дәйектеулер амалына сүйенуі қажет екенін ескергеніміз жөн. Отанымызға техникалық, технологиялық білімді күшейту қажеттігін жоққа шығармай отырып, гуманитарлық білімнің орны ерекше екенін де ескеруіміз шарт. Өйткені, жаңа Қазақстанға жаңаша ойлауды, әрекет етуді қабылдайтын, өркениеттілік қағидаттарына басымдылық беретін заманауи мағынадағы азаматтар қажет. Олар қарапайым халықта да, билік құрылымында да танылуы тиіс, сонда ғана қоғамдағы әлеуметтілік әділеттіліктің тұғыры орнығады және әрбір азаматтағы жауапкершілік сезімін ұялауы да өте маңызды.

Еліміздегі барлық өңірлерде өткізілген бұқаралық анкеталық сауалнама барысында «Сіздің пікіріңіз бойынша қазақстандық қоғамның онды, табысты дамуы үшін не жетіспейді?» деген сұраққа респонденттердің 39,7% азаматтарға «білімділік» жетіспейді, ал 38,5% тұлғаның «еркіндігі мен құқықтарын құрметтеу жетіспейді» деген жауаптар берген. Сонымен қатар респонденттердің «әлеуметтік әділеттілік» (31,5%) мәселесін атап өткен, ал сұралғандардың төрттен бір бөлігі (25,6%) отансүйгіштің әлсіздігін көрсеткен. Сөйтіп, азаматтардың қоғамдық пікірінде біршама әлеуметтік позициялардың күрделілігі көрініс тапқаны байқалды. Позициялардың он бағытта өрбуі үшін бұл бағыттағы жүйелі және нақты жұмыстардың жасалуын талап етеді.

Мәдениет пен құндылықтарды зерделеудегі ғылыми бағдарлар

Мәдениет пен құндылықтар ғылыми нысан ретінде әлемдік гуманитарлық ғылымдар саласында, оның ішінде философия тарихында көптеген ғасырлар бойы зерттеліп, бағамдалып келе жатқаны белгілі. Әрине, мәдениеттер мен құндылықтар тақырыбы күрделі және оны жан-жақты түсінуде теориялық және әдіснамалық тәсілдер мен шешімдер қажет. Өткен ғасырдағы кейбір іргелі еңбектерде мәдениет пен құндылықтардың анықтамалары беріліп [2], тұжырымдамалық көзқарастардың және зерттеудің әртүрлі қырлары ұсынылды және мәдениет адамның пәндік-практикалық қызметі мен оның тарихи формалары тұрғысынан қарастырылды [3]. Сонымен қатар, кейбір авторларда мәдениетті зерттеу мен оны философиялық негіздеудің іргелі тәсілдері келтірілді [4].

Тарихи-философиялық және қазіргі заманғы философиялық білімнің мазмұнына назар аударатын болсақ, онда адам, мәдениет, қоғам және мемлекет мәселелері құндылықтар мәселесінің теориялық дамуымен, зерттелуімен тығыз байланысты екенін аксиология саласының мамандарынан [5], [6], [7] және т.б. көптеген авторлардың жұмыстарынан байқаймыз. Құндылықтар теориясының негіздері мәдениет теориясының бағдарларымен терең бай-

ланыста екені байқалады. Бұл жағдай түсінікті деуге болады: қоғамда мәдениетсіз құндылықтар жоқ, жасампаз құндылықтарсыз кез келген мәдениет құнарсыз шөл даладай қасиетке ие болады.

Әлемдік гуманитарлық білімнің ауқымында саяси мәдениет пен құндылықтардың қырларын зерделеу Г. Алмонд пен С. Верба сияқты мамандардың еңбектерінде көрініс берді [8, 96 б.]. Қазіргі әлемге тән демократиялық саяси мәдениеттің әмбебап құндылықтарының тұжырымдамасын Ю. Хабермас дамытады [9]. Заманауи саяси мәдениет пен оның құндылықтарын талдауға арналған жұмыстардың ішінде А.С. Панариннің еңбектерін атап өтуге болады [10]. Зерттеушілер мәдениеттің терең философиялық мағынасын аша отырып, оның ұғымдық-категориялық ерекшеліктеріне тоқталады және оның әртүрлі деңгейлері мен қырлары болатындығын айшықтайды.

Қазақстандық ғалымдар да еліміздің тыныс-тіршілігін зерделеумен айналысып, мәдениет пен құндылықтар мәселесіне бірқатар құнды жарияланымдар жасады, ғылыми зерттеулер жүргізді. Бұл жерде еліміздің Философия, саясаттану және дінтану институты ғалымдарымен қатар әл-Фараби атындағы ҚазҰУ мамандары да философиядағы құндылықтар мәселесіне көптеген ғылыми зерттеулер жасап (Г. Әбдіғалиева, Ә. Әбішева, Г. Нұрышева және т.б.), мәдениет феноменінің ішкі болмысын ашатын еңбектер мен мәдениеттану пәні бойынша оқулықтарды (Т. Ғабитов, Б. Нұржанов, А. Құлсариева, Ә. Масалимова және т.б.) ұсынғаны белгілі.

Жалпы рухани бағдарларды анықтау кез келген қоғам үшін ежелден ең басты мақсаттардың қатарына жатады. Қазақстанның философиялық зерттеу кеңістігінде мәдениет пен құндылықтар мәселелеріне келетін болсақ, онда К.А. Әбішевтің билік мәселесіне арнаған еңбегін жатқызуға болады және автор құндылықтардың қалыптасуына өзіндік ерекше көзқарасын білдіріп, тіпті, теріс мағынадағы құндылықтарды қоғамда орын алған өзіндік мәртебесі бар құбылыс ретінде мойындау қажет екендігімізге шақырады [11, 23 б.], Ә.Н. Нысанбаев қоғамдағы рухани құндылықтардың аса зор маңыздылығы бар екендігін атап көрсетеді және қазақ халқының ежелден дәстүр мен салттарды ұлықтағанын көрсетіп береді [12, 112 б.], С.Е. Нұрмұратов та өзінің ғылыми зерттеулерінде рухани құндылықтардың Ақиқат заңдылығынан, үйлесімділік қатынастардан сусындап, адамның рухани болмысын қалыптастыруға қатысатындығын көрсетеді және теріс мағынадағы құндылықтардың шынайы құндылықтарға жатпайтығына тоқталып кетеді [13, 89 б.], ал отандық дінтанушы маман А.Г. Косиченко қоғамдағы діни құндылықтардың либералды құндылықтармен қайшылыққа келіп отыратындығы жөнінде өз ғылыми зерттеулерінде атап көрсетеді [14, 101 б.], З.Н. Сәрсенбаеваның зерттеулерінде әрбір этностың өзіндік құндылықтық әлемі және жүйесі бар екендігіне тоқталып, осы құбылыста

мәдени мұраның маңызы зор екендігін дәйектеледі [15, б.138]. Әрине, мәдени мұра саласын зерттеуге көптеген мамандарымыз үлкен үлес қосты, әсіресе, көрнекті Шығыс ойшылы әл-Фараби мұрасын еліміздің зияткерлік, ғылыми кеңістігіне енгізу бойынша көптеген ғылыми зерттеулер жасау арқылы ұлттық философиямыздың өркендеуіне және оларды білім беру саласында насихаттауда Ғ.Қ.Құрманғалиева мен Н.Л.Сейтахметовалар үлкен еңбектер сіңірді.

Ұлттық және рухани қауіпсіздік мәселесі

Қазіргі қоғам өзінің эволюциясында саяси және экономикалық қауіпсіздігімен қатар рухани қауіпсіздігін қамтамасыз етуге тиісті. Кез келген ұлттық идея негізінен рухани идея болуы тиіс. «Жаңа Қазақстанды біріге өркендетеміз!» деген идея, үндеу елімізге рухани идея бола алады ма? Әрине, «Бірлік» деген ұғым өте оңды мағынадағы түсінік және терең гуманистік әлеуеті бар құбылыс, ол қоғамда адамгершілік принциптерін алға шығарады. Бірақ бірігудің астарын қандай дүниетанымдық ұстанымдар мен бағдарлар құрайтынын да ескеруіміз керек және теріс мағынадағы бірлік теріс нәтиже береді. Мәселен, қоғам қиын-қыстау кезеңінде жауға қарсы тұру үшін бірігуі, одақтасуы мүмкін. Бұл шын мәнінде табиғи инстинктік деңгейдегі қауымдастықтың қауіп-қатерлерден ұжымдық тұрғыда қорғануы. Ал рухани бірлік одан әлде қайда терең мағынадағы құбылыс. Бұл әлеуметтік матрицаны қалыптастру үшін дүниетанымдық деңгейдегі адамдардың арасындағы жақындықтың болуы. Ол жақындасу мен өзара түсінісу мемлекеттің нұсқауымен, немесе белгілі бір қоғамдық күштердің насихаттауымен науқандық сипатта қалыптаса салмайды. Рухани бірігу мен ынтымақ қоғамда азаматтардың қажеттілігінен туындайды олардың мүдделерінің сәйкестенуімен, әлеуметтік әділеттілік принциптерінің басымдылық танытуымен қалыптасады, билік пен тұрғындар арасындағы сұхбаттың негізіндегі өзара серіктестіктің орнығуымен астасып жатады.

Өркімнің жекеленген дарашылдығының сипаты, өзімшілденген қажеттіліктердің жиынтығы механикалық түрде мүдделер сәйкестігін қалыптастырмайды. Олар, керісінше, мүдделердің қоғамда жүйеленуі азаматтардың қандай құндылықтық бағдарларды ұстануымен, ұлықтауымен айқындалып отырады. Егер қоғам негізінен материалдық игіліктің жиынтығы белгілі бір субъектілерде әлеуметтік әділеттілік қағидаларына сүйенбей қордаланып, қалыптасатын болса, онда іштей оған толеранттық таныта алмайды. Бұқаралық санада басқалардың материалдық игілікке жылдам және айналма жолдармен жетудің көріністеріне (посткеңестік кезеңдегі кейбір азаматтарда олигархиялық капиталдың кенеттен пайда болу фактісі) теріс қатынастарын қалыптастырады және ол тарихта бұқаралық деңгейде

қарсыласу әрекеттері мен бағалау тұжырымдарына әкеледі. Сөйтіп, мүдделер арасындағы үйлесімсіздік көптеген әлеуметтік деформациялардың қайнар көздеріне айналады, болашақ кикілжіндердің бастауын қалыптастырады. Авторитарлы режим онымен күресудің өзіндік ерекше механизмін қалыптастырса, демократиялық режим ортаңғы тапты қалыптастыру арқылы қоғамды эволюциялық жолмен сауықтыруға тырысады, көптеген әлеуметтік қайшылықтарды уақытылы шешімі арқылы алдын алады.

Сонымен, заманауи адам тарихындағы кез келген тарихи субъект болатын ел өзінің шамасына, мүмкіндіктеріне қарай мемлекеттік идеологиясын қалыптастырады. Мемлекетке қойылатын талаптар қандай болуы шарт? Таңдалатын идеология нақтыланған, тарихи кезеңге бейімделген және әмбебап саяси-құқықтық, дүниетанымдық модель болуы тиіс. Бұл модельдің мазмұны көптеген мәселелердің шешімін іздеуде және гуманистік рухани құндылықтарды басымдық етуден бастау алуы маңызды. Онсыз көпұлтты Қазақстанның әртүрлі әлеуметтік қабаттарының, этнос және конфессия өкілдерінің негізгі мүдделері жеткілікті деңгейде ескерілмей қалуы мүмкін. Әрине, мүдделер сәйкессіздігі, тіпті олардың кейбір қайшылықтары орын алатын қоғамдар көптеп кездеседі. Қазақстанның әлеуметтік кеңістігінде өткір мәселелер топтамасы бар екені белгілі. Ол тіл, діл, дүниетаным, тарихи сана, меншік, әлеуметтік әл-ауқат, болашаққа сенім, өмір сапасы сияқты маңызды құндылықтық бағдарларды қамтиды. Мамандар еліміз үшін әлеуметтік рухани бірліктің маңыздылығын алға шығаруда. Жалпы «Бірлік идеясы» сонда ғана өзінің нәтижесін береді.

Діни салада әртүрлі діни конфессиялар бейбіт қатар өмір сүруден аспайды. Олардың бірлігін өзара келісіммен, сыйластықпен өмір сүруден артыққа апару мүмкін емес. Ешқандай дін өзінің догматикасынан бір сүйем басқаларға құрбан етуге немесе мәжбүрлі түрде топтасуға, интеграциялануға бармайды. Сондықтан өзара ұқсас діни рухани моральдің ұстанымдары бар екендігін әлеуметке жеткізіп отырған жөн. Сондықтан сапалы деңгейдегі сұхбаттар мен кездесулер конфессияларды бір-біріне жақындатуы мүмкін, бірақ бұл жерде ешқандай арандатуларға жол берілмеген абзал. Ұлттық идея Қазақстан жағдайында негізінен өзінің қызметін тиімді атқаруы үшін жергілікті тұрғындардың өзін-өзі басқаруы мәселесін тереңдете түсу керек. Өткен жылғы алғашқы рет ауылдар мен селоларды деңгейіндегі басшылардың еркін сайлаулар арқылы таңдалауы еліміздегі әлеуметтік демократияландырудың шешімді қадамдарына жатады.

Жарқын болашаққа деген сенім қоғамдағы басшы кадрлар мен әділ құқықтық реттеулерге сенімдерден, адам еркіндігін қорғаудан басталады. Жалпы билік пен жұртшылықтың өзара қатынасын жетілдіретін, тереңдететін механизм жауапкершілік құбылысынан нәр алады. Өзара әлеуметтік серіктестік қатынастарды тиімді паш ету арқылы билік пен

тұрғындарды өзара жақындатуға болады. Бұл азаматтардың, әсіресе заманауи қоғамдағы жас тұлғаның адамгершілік тәрбиесімен, руханилық қасиеттерін бойына сіңіруімен астасып жатады. Ұлттық идея қазақстандық қоғам үшін алға жетелейтін құндылықтық бағдар болуы шарт, ол кез келген отбасыға ұжымдық және тұлғалық қауіпсіздікті орнықтыруға көмектiсiп, өмiрлiк жол таңдаудағы идеялық көшбасшылық жасайтын ой-тұжырым мен қондырғы рөлiн атқаруы тиiс. Сонымен қатар, заманауи кезеңде ұлттық болмыс географиялық мағынадағы шектеулердiң сыртына шығуда, осыған орай алыс және жақын шет елдердегi қандастарымыз да елiмiздегi ұлттық қауiпсiздiк мәселесiне, әсiресе, осы үдерiстiң болашағына алаңдайтыны анық.

Қазақстандық қоғамның тұрақты дамуына әсер ететiн және елдiң рухани қауiпсiздiгiн сақтайтын басты факторлар ретiнде өткен жылы жүргiзiлген сауалнама респонденттерi – жалпыадамзаттық құндылықтарды, мәдени жадыны және өткеннiң материалдық мәдениетiнiң құндылықтарын сақтауды көрсеттi. Сонымен қатар, қазақстандық қоғамның дамуына ықпал ететiн нақты факторлардың iшiнде зерттеуге қатысушылар ең маңыздылары ретiнде төмендегiлердi атап өттi: үлкендерге құрмет, қонақжайлылық, дәстүрлерге оң көзқарас. Жоғарылармен салыстырғанда дамудың маңыздылығына азырақ әсер ететiн факторлар ретiнде дiнге деген оң көзқарас пен қоғамдағы рулық ынтымақтастық белгiлендi.

Қазақтардың ұлттық мәдениетiнiң қасиеттерi арасында сауалнамаға қатысушылар дәстүрлi қасиеттердi таңдады: бейбiтшiлiк, үлкендерге құрметпен қарау және басқа халықтардың дәстүрлерi мен мәдениетiне оң көзқарас. Сұралғандардың көпшiлiгiнiң пiкiрiнше, бұл қазақтың дәстүрлi мәдениетiне Қазақстанның қазiргi заманғы мәдениетiн бiрiктiрушi фактор ретiнде әрекет етуге мүмкiндiк бередi. Сауалнамаға қатысқан қазақстандықтардың көпшiлiгiнiң көзқарасы бойынша дәстүрлi қазақ мәдениетi, ең алдымен, жалпыадамзаттық құндылықтарға қолдау бiлдiретiндiктен және сонымен бiрге тарихта көптеген мәдениеттердiң ықпалына ұшырағандықтан басқа мәдениеттермен интеграциялану әлеуетiне ие екенiн атап өтiледi.

Қазақстандықтар өздерiн бағалауда объективтi болуға және қазақстандық қоғам дамуының оң жақтары туралы ғана емес, әлсiз жақтары туралы да айтуға тырысады. Мысалы, қоғамның оң дамуына елеулi кедергiлер ретiнде олар азаматтарда тиiстi бiлiм деңгейiнiң жоқтығын, жеке адамның құқықтары мен бостандықтарын құрметтеу проблемаларын, еңбекқорлықтың жеткiлiксiздiгiн және әлеуметтiк жауапкершiлiктiң төмен деңгейiн атап өтедi. Орташа алғанда, қоғамның оң бағытта дамуы үшiн жетiспейтiн фактор ретiнде сауалнаманың әрбiр бесiншi қатысушысы (19%) «еркiндiктi» ғана көрсеткенi маңызды. Бұл дерек ұғымның тым кең және анық емес түсiндiрiлуiне байланысты болуы мүмкiн, оны халықтың белгiлi бiр бөлiгi сөзбе-сөз қабылдайды, немесе қозғалыс бостандығы, iс-әрекет бостандығы ретiнде түсiнедi.

Қорытынды

Заманауи Қазақстанның тәуелсіздік алғанына 30 жыл толғаннан кейін қоғамдық ғылымдағы көптеген әлеуметтік мәселелер мен үдерістерге жаңашылдықпен карауға мүмкіндіктер туындап отыр. Демек, қоғамның әлеуметтік психологиясында, идеологиялық бағдарларында мәдениет пен құндылықтар мәселелесіне қатысты түбегейлі сапалы өзгерістер енгізудің кезеңі келді. Бұрын негізінен еліміздің тәуелсіздік алған кезеңінің басында қазақ халқының мәдениетінің рухани қайнар көздерін анықтау, жазықсыз жазаланған тұлғалардың есімін айқындап, ақтап алу, қоғамның барлық саласын жаңғырту және қайта өркендету сияқты істер тындырылып келді. Енді өзінің шынайы тарихын сараптап, зерделеп алған қоғамның төлтума мәдениеті мен ұлттық философиясын қалыптастыру, жалпы мемлекеттік нақты идеологиясын бекіту, ішкі бірлігін нығайту сияқты өзекті мәселелер жүйелі жүзеге асырыла бастайтыны анық. Ұлттың ұлттық өзіндік санасына барынша өркениеттілік белгілерін сіңіру маңызды және қоғамдық сананың сан қырлы қабаттарында, рухани салалардың айшықтарында халықтың дүниетанымдық, әлеуметтік-мәдени және құндылықтық бағдарларын жүйелей түсу де кезек күттірмейтін міндеттер.

Әрине, барынша жүйеленген қауымдастық қана өзіне тиісті рухани құрылымдарды пәрменді дамыта алады. Әрқашанда тарихи және әлеуметтік болмыстың ерекше байыпты инварианттары болып есептелетін рухани құндылықтар жүйесі тұрғындар арасында ізгілікті қарым-қатынастарды орнықтыратын фактор екені айқын. Әруақытта әлеуметтік кеңістікте рухани мәдениетке, руханилыққа деген объективті сұраныс болуы тиіс. Онсыз көпэтностардың, әр қилы конфессиялардың өкілдері тұратын Қазақстан Республикасы халқы біртұтас елге айналмайды, әлеуметтік қашықтықтар орнап, азаматтары бір-біріне жақындай түспейді. Жалпы қазіргі кезеңде көптеген дамыған өркениетті елдердің өзі жаһандандудың сынағы мен сынынан өту үшін тиімді жолдарды іздеуде. Сөйтіп, гуманизмнің заманауи тарихи болмыс үшін маңыздылығын көптеген қауымдастықтар өз тәжірибесінде күн санап біле түсуде. Еліміздің гуманитарлық саласының мамандары тарихи сананың, бұқаралық сананың әртүрлі қырларын жан-жақты зерттеуге бет бұрғаны белгілі.

Жаһандану заманында ескі дүниетанымдық бағдарлар мен ұстанымдар өздерінің онды нәтижелерін бере қоймайтындығын дәлелдеп отыр. Гуманизмге, ізгіліктік қатынастарға деген сұраныс объективті түрде өмірдің барлық қатпарларына ендеп келеді, сондықтан оны байқамаған және оған жете мән бермеген саяси режимдер нағыз кертартпа күштер болып қала береді. Ал енді, соңғы уақытта өзектендіріліп жатқан «Ұлттық рухани жаңғыру» және «Жаңа Қазақстан» тұжырымдамалары республика халқының тұтастай алғандағы

өмірін қамтиды және ол сонымен қатар локалды проблемаларды шеше отырып жалпы адамзаттың тағдырымен өзара жақындығын толықтай мойындайтын түсініктер және әрбір адамның өмірінің құндылығын, азаматтық құқығы мен болашағын Ақиқат заңдылығына сәйкес дәріптейтін, өрбітетін өзіндік инновациялық ұстаным. Осы бағыттағы жасампаз істер еліміздегі мәдениет пен құндылықтарды жүйелей қарастырумен астасып жататыны анық.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Президент Қ.-Ж. Тоқаевтың Қазақстан халқына үндеуі. Нұр-Сұлтан. 07 қаңтар. 2022. [Электрондық ресурсы] URL <https://www.akorda.kz/kz/prezident-kasym-zhomart-tokaevty-n-kazakstan-halkyna-undeui-70434> (қаралған күні 07.01.2022)
- 2 Каган М.С. Философия культуры. – СПб.: ТОО «Петрополис», 1996. – 415 с.
- 3 Коган Л.Н. Теория культуры. – Екатеринбург: УрГУ, 1993. – 160 с.
- 4 Межуев В.М. Культурология и философия культуры. // Культурология сегодня: Основы, проблемы, перспективы. – М.: Политиздат, 1993. – 216 с.
- 5 Виндельбанд В. Философия культуры и трансцендентальный идеализм // Лаборатория теории и истории культуры. – М.: ИНИОН, 1994. – 350 с.
- 6 Кассирер Э. Опыт о человеке: Введение в философию человеческой культуры // Проблема человека в западной философии. – М.: Гардарики, 1998. – 784 с.
- 7 Риккерт Г. О системе ценностей. – М.: Политиздат, 1998. – 363 с.
- 8 Almond G., Verba S. The Civic Culture. Political Attitudes and Democracy in Five Countries. – Princeton, 1963. – 342 с.
- 9 Хабермас Ю. Вовлечение другого. Очерки политической теории. – СПб.: Наука, 2001. – 275 с.
- 10 Панарин А. Политология. О мире политики на Востоке и на Западе. – М.: Книжный дом «Университет», 1999. – 345 с.
- 11 Абишев К. Власть как ценность и власть ценностей: метаморфозы свободы. – Алматы: ИФП, 2007. – 470 с.
- 12 Нысанбаев А.Н. Духовно-ценностный мир народа независимого Казахстана: проблемы и перспективы // Под общ. ред. З.К. Шаукуновой. – Алматы: Институт философии, политологии и религиоведения КН МОН РК, 2015. – 274 с.
- 13 Нұрмұратов С. Рухани құндылықтар әлемі: әлеуметтік-философиялық талдау. – Алматы: ҚР БҒМ ҒК Философия және саясаттану институты, 2000. – 180 б.
- 14 Косиченко А.Г. Влияние глобализации на культуру и ценности человека // Аналитическое обозрение. – № 4-5. – 2001. – 40 с.
- 15 Сарсенбаева З.Н. Этнос и ценности. – Алматы: Институт философии, политологии и религиоведения КН МОН РК, 2018. – 316 с.

Transliteration

- 1 Prezident K.-ZH. Tokaevty-n Kazakstan halkyna undeui [President K.-ZH. Tokayev's Address to the People of Kazakhstan]. Nur-Sultan. 07 kantar. 2022. [Elektronnyk resurs] URL <https://www.akorda.kz/kz/prezident-kasym-zhomart-tokaevty-n-kazakstan-halkyna-undeui-70434> (қаралған күні 07.01.2022)
- 2 Kagan M.C. Filosofiya kul'tury [Philosophy of Culture]. – SPb.: TOO «Petropolis», 1996. – 415 s.

- 3 Kogan L.N. Teoriya kul'tury [Theory of Culture]. – Ekaterinburg: UrGU, 1993. – 160 s.
- 4 Mezhuiev V.M. Kul'turologiya i filosofiya kul'tury. //Kul'turologiya segodnya: Osnovy, problemy, perspektivy [Culturology and Philosophy of Culture]. – M.: Politizdat, 1993. – 216 c.
- 5 Vindel'band V. Filosofiya kul'tury i transcendental'nyj idealizm [Philosophy of Culture and Transcendental Idealism]. // Laboratoriya teorii i istorii kul'tury. – M.: INION, 1994. – 350 s.
- 6 Kassirer E. Opyt o cheloveke: Vvedenie v filosofiyu chelovecheskoj kul'tury // Problema cheloveka v zapadnoj filosofii [An Experience About Man: An Introduction to the Philosophy of Human Culture]. – M.: Gardarika, 1998. – 784 s.
- 7 Rikkert G. O sisteme cennostej [About the Value System]. – M.: Politizdat, 1998. – 363 s.
- 8 Almond G., Verba S. The Civic Culture. Political Attitudes and Democracy in Five Countries. – Princeton, 1963. – 342 s.
- 9 Habermas YU. Vovlechenie drugogo. Ocherki politicheskoy teorii [Involvement of Another. Essays on Political Theory]. – SPb.: Nauka, 2001. – 275 s.
- 10 Panarin A. Politologiya. O mire politiki na Vostoke i na Zapade [Political science. About the world of politics in the East and in the West]. – M.: Knizhnyj dom «Universitet», 1999. – 345s.
- 11 Abishev K. Vlast' kak cennost' i vlast' cennostej: metamorfozy svobody [Power as a Value and the Power of Values: Metamorphoses of Freedom]. – Almaty: IFP, 2007. – 470 s.
- 12 Nysanbaev A.N. Duhovno-cennostnyj mir naroda nezavisimogo Kazakhstana: problemy i perspektivy [Spiritual and Valuable World of the People of Independent Kazakhstan: Problems and Prospects]. // Pod obshch. red. Z.K. SHaukenovoj. – Almaty: Institut filosofii, politologii i religiovedeniya KN MON RK, 2015. – 274 s.
- 13 Nurmuratov S. Ruhani kundylyktar әlemi: әлеуметтік-философиялық талдау [The World of Spiritual Values: Socio-Philosophical Analysis]. - Almaty: KR BGM GK Filosofiya zhane sayasattanu instituty, 2000. – 180 b.
- 14 Kosichenko A.G. Vliyanie globalizacii na kul'turu i cennosti cheloveka [The Impact of Globalization on Human Culture and Values]. // Analiticheskoe obozrenie. – № 4-5. – 2001. – 40 c.
- 15 Sarsenbaeva Z.N. Etnos i cennosti [Ethnicity and values]. – Almaty: Institut filosofii, politologii i religiovedeniya KN MON RK, 2018. – 316 s.

Нурмуратов С.Е., Курманғалиева Г.К., Қарібәев О.О.
Гуманистический потенциал культуры и ценностей

Аннотация. В статье ставятся задачи раскрытия характера и особенностей современного состояния культуры и ценностей казахстанского общества и выявления их духовно-нравственного потенциала реализации в условиях новой казахстанской реальности и задач устойчивого развития. Авторами выявляются место и роль нормативно-ценностного содержания традиций культуры казахского народа и этносов Казахстана в процессе модернизации общественного сознания. В работе отмечается важность сравнительного анализа тюркских, европейских, исламских и отечественных культурных ценностей в контексте концепции устойчивого развития, выявления универсальности, конкретизации особенностей казахстанского ценностного дискурса, исследования онтологического значения религиозных ценностей в иерархии культурных ценностей Казахстана. Авторы подчеркивают, что философско-социологическое измерение культурно-ценностной парадигмы Казахстана и практики ее реализации сквозь призму духовно-нравственного развития, анализа рисков и открывающихся возможностей в сфере науки, образования, цифровой реальности в контексте устойчивого развития общества является очень важ-

ным при выявлении гуманистического потенциала современной казахстанской культуры и ее ценностных оснований.

Ключевые слова: духовность, история, культура, мировоззрение, модернизация, нация, ценность, цивилизация, этнос.

**Nurmuratov S., Kurmangaliyeva G., Karibaev O.
Humanistic Potential of Culture and Values**

Abstract. The scientific article sets the tasks of revealing nature and characteristics of the current state of culture and values of Kazakhstani society and identifying their spiritual and moral potential for implementation in conditions of the new Kazakhstani reality and tasks of sustainable development. The authors reveal the place and role of normative and value content of the traditions of the culture of the Kazakh people and ethnic groups of Kazakhstan in the processes of modernization of public consciousness. The article indicates the importance of comparative analysis of Turkic, European, Islamic and domestic cultural values in the context of sustainable development concept, identifying universality, concretizing the features of Kazakh value discourse, researching ontological significance of religious values in the hierarchy of cultural values of Kazakhstan. The authors emphasize that philosophical and sociological dimension of cultural and value paradigm of Kazakhstan and the practice of its implementation through the prism of spiritual and moral development, analysis of risks and emerging opportunities in the field of science, education, digital reality in the context of sustainable development of society is very important in identifying the humanistic potential of modern Kazakh culture and its value bases.

Key words: spirituality, history, culture, worldview, modernization, nation, value, civilization, ethnos.

УСТОЙЧИВОЕ РАЗВИТИЕ ГОСУДАРСТВА И ОБЩЕСТВА В КОНТЕКСТЕ ГЛОБАЛЬНЫХ МИРОВЫХ ПРОЦЕССОВ*

Бижанов Ахан Хусаинович

bizhanov@iph.kz

*Институт философии, политологии и религиоведения КН МОН РК
(Алматы, Казахстан)*

Bizhanov Akhan

bizhanov@iph.kz

*Institute of Philosophy, Political Science and Religious Studies of the RK MES CS
(Almaty, Kazakhstan)*

ПОЛИТИКА И ГЛОБАЛЬНЫЕ ПРОЦЕССЫ

Аннотация. Статья посвящена исследованию вопросов устойчивого развития государства и общества в контексте глобальных процессов, происходящих в мире.

Автор отмечает, что современное развитие экономических и социально-политических процессов в мире характеризуется состоянием нестабильности. В области экономики характерны периодические финансово-экономические кризисы. Реальностью стали бывшие в свое время прогнозными теоретические концепции глобального социального кризиса, которые в разных уголках планеты перерастают в политические. Сегодня человечество встревожено состоянием экологии, которое стало жертвой потребительского, неразумного использования биосферы. В этой ситуации исследование проблем и перспектив устойчивого развития (УР) представляет сегодня большую актуальность и значимость.

Как правило, большинство исследователей при рассмотрении проблем УР выделяют такие сферы современного мира, как экология, социально-политическая, экономическая и культурная.

На основе анализа факторов, влияющих на обеспечение УР автор считает, что характерным для всех исследований является акцент не на стабильном состоянии того или иного сообщества, а на потенциале этого сообщества осуществлять качественные изменения, которые должны обеспечить выживаемость этого сообщества.

В свою очередь, вопросы практической реализации УР требуют исследования и разработки эффективных механизмов управления рисками и безопасностью, направленных на достижение «целей развития тысячелетия».

Время и реальность сегодняшнего дня, вызовы современности требуют новых подходов к выработке критериев и механизмов Устойчивого развития стран и народов, которые были определены в Плане действий 2002 г. в Йоханнесбурге.

Ключевые слова: устойчивое развитие, государство, общество, культура.

---

* Это исследование проводилось в рамках финансирования КН МОН РК (OR 11465461 «Исследование культуры и ценностей общества в контексте стратегии устойчивого развития Казахстана»).

Введение

В научном, структурно-концептуальном смысле вопрос УР сложен и многообразен. Он состоит из различных теоретических направлений, охватывающих вопросы общественных отношений, социологии, политики, философии. В её основе лежат также подходы, как неомарксизм, теоретические разработки в сфере межгосударственного сотрудничества, а также политической культуры и этики.

Основной мероприятий, на которые ориентирована концепция УР, а также механизмы её реализации, вытекают из теории неолиберального подхода.

В рамках неомарксистских установок концепция УР оперирует такими категориями, как «Глобальный Юг» и «Глобальный Север». При этом цель концепции состоит в том, чтобы решить неравномерности развития [1, с. 70].

Научные исследования в вопросах странового сотрудничества обращают внимание на институциональную базу преобразований, которые должны происходить в рамках глобального УР. В рамках данного подхода основная ориентация направлена на представление об общих интересах [2, с. 132-134].

Базовой составляющей концепции УР являются заслуживающие большой интерес исследования в области политической этики. К примеру, в работах Брунтланд есть идея будущих поколений [3, с. 229] в которой если раньше государство – лидер отвечала только перед государствами и их согражданами – современниками, то в данном случае совершенно другой подход. В принятом в 1997 г. «Декларация об ответственности нынешних поколений перед будущими поколениями» отмечается: «Нынешние поколения обязаны передать будущим поколениям Землю, которой не будет однажды нанесен ущерб в результате деятельности человека». Рассматривая содержание концепции, само понятие «деятельность» в этом случае охватывает широкий круг вопросов, как социально-политической, так технической деятельности.

Основываясь на подходах Брунтланда, следует отметить, что вопросы УР рассматривают также политические режимы будущего.

В данном случае авторы доклада рассматривали необходимость продвижения политических систем, с неперенным участием народа в принятии решений. Эти подходы имеют прямую связь с концепцией электронного правительства, которое активно реализуется во многих государствах мира, в том числе и в Казахстане. Конкретно коррелируя эти подходы к той или иной стране, должна быть сформирована система, способствующая устойчивости социально-экономических, политических и культурных основ государства.

Таким образом, теория УР направлена против общества потребления, т. е. она не отказывается от возможностей технологического, социально-культурного прогресса и направлена на то, чтобы перевести её достижения во благо человечества и планеты. Исследования последних лет и междуна-

родная практика наглядно демонстрирует, что переход к УР реализуется на национально-государственном уровне и основывается на возможностях тех или иных государств.

Методология

В ходе подготовки данной работы использованы следующие методы: сравнительный, аксиологический, анализ, исторический метод и герменевтика. В зависимости от необходимости в основу методологии отдавались предпочтения одной из вышеуказанных методик.

Анализ динамики развития концепции устойчивого развития

Концепция УР на различных стадиях развития мировой экономики и политики имеет различные интерпретации и противоречия. К примеру, на определенном этапе она начала противостоят идеям глобализации. Российский исследователь Д.В. Ефременко пришел к выводу, что дискурс УР начал вступать в конкурентные отношения с дискурсом глобализации со второй половины 1990-х годов [4, с. 10].

В настоящее время есть различные толкования понятия УР. Как известно, первый доклад был представлен в 1987 г., т. е. ещё при сохранении биполярной системы международных отношений. В свою очередь саммиты, посвященные УР состоялись в 1992 г. (Рио-де-Жанейро) и в 2002 г. (Йоханнесбург). т. е. первый саммит проходил в условиях «момента» однополярности, как этот период определяет Ч. Краутхаммер [5].

Всемирный саммит Рио+20, который прошел в июне 2012 г., уже был связан с серьёзными сдвигами международной системы в сторону полицентричности, в основе которых были такие государства как США, КНР, Россия и ЕС.

В этой связи следует отметить, что глобальные экономические сдвиги влекут за собой глобальные политические трансформации. Таким образом, даются лишь общие очертания политической системы того мира, который рассматривается как мир будущего.

Вместе с тем, как в прошлом, так и в настоящем при выработке концепции УР было достаточно много критиков. К примеру, американский исследователь, профессор Стэнфордского университета Д. Виктор придерживается мысли о кризисе самой концепции УР, отождествляя её не с развитием, а с консервацией и искусственным ограничением экономического и технологического роста. Он считает, что произошла чрезмерная экологизация концепции. В этом же ряду ряд российских исследователей, как В.Б. Павленко, А.А. Орехов, С.Г. Кара-Мурза, которые видят в концепции продвижение интересов развитых государств Запада, как инструмент при помощи которой страны Запада отстаивают интересы некоторого ограниченного круга стран [6].

В этих условиях необходимость изучения политического аспекта концепции УР очевидна. Важнейшей политической проблемой УР на современном этапе является вопрос устойчивости миропорядка как такового, так и отдельно взятого государства.

Действующая концепция УР не дает ответа на вопрос о том, каким образом удастся предохранить человечество от феномена «неравномерного роста». Как известно, «неравномерный рост» силы среди государств способствует наступлению войн среди государств, а неравномерное однобокое распределение доходов внутри государства между богатыми и бедными приводит к внутригосударственным конфликтам граждан, дестабилизации обстановки стран.

Таким образом, возникает вопрос о необходимости формирования более устойчивого и в тоже время более гибкого подхода к позитивным изменениям и, как следствие, более справедливого миропорядка. Сама же концепция УР нуждается в совершенствовании и раскрытии политических аспектов.

На политико-прикладном уровне рассматривается вопрос, как существующая политическая система позволит реализовать возможности органического роста наиболее эффективно.

В этой связи, говоря о политической составляющей концепции УР, большинство исследователей придерживаются того, что в настоящее время в мире складывается несколько блоков стран, которые делают разные акценты в данном концептуальном плане. К первому блоку относят, в частности, США, Японию, Евросоюз. Примерами второго блока стран является динамично развивающиеся Китай, Россия, Индия, Бразилия. К третьему: Казахстан, Белоруссия, Узбекистан. Государства первого блока доступными им средствами стараются изъять из концепции УР политические вопросы глобального управления и глобального мирорегулирования. ЕС стремится перевести вопросы УР преимущественно в плоскость международных экологических режимов, продвигая идею Киотского протокола, к реализации которой проявляют сдержанность США и Япония.

Страны второго блока все больше стремятся делать акцент на политическом и цивилизационном аспектах стратегии УР.

Страны третьего блока стремятся акцентировать внимание отдельным вопросам УР, разделяющими государства, предлагая свои подходы к глобальной устойчивости, уделяя особое внимание вопросам межцивилизационного диалога.

Таким образом в сегодняшних условиях происходит конкуренция различных подходов и вопросов УР.

Традиционные модели УР устаревают. Традиционно-модернистская модель развития сегодня все больше локализуется в Азиатском регионе, в первую очередь в КНР. Западный же мир демонстрирует предложить новые цели

для мирового развития, за исключением идеи «самоподдерживания» и допустимости развития.

В этой связи возникает вопрос необходимости формирования качественного формата, обеспечивающего развитие стран и народов.

В основу УР, принятого на всемирной встрече на высшем уровне в Йонханнесбурге (август-сентябрь 2002 г.), является – План действий. В нем подчеркивается, что главными задачами и основными требованиями УР на национальном уровне является продуманная социально-культурная и экономическая политика, а также политика в области охраны окружающей среды, демократические институты, правопорядок, меры по борьбе с коррупцией, обеспечение гендерного равенства и создания благоприятных условий для инвестиций. Было также подчеркнуто, что существенно важное значение для достижения УР имеет мир, безопасность, стабильность и уважение прав человека и основных свобод, включая право на развитие, а также уважение культурного разнообразия.

Анализируя свои обязательства, государства разработали и реализуют свои планы действий по различным направлениям жизнедеятельности страны.

К примеру, в 2006 году Указом Президента Казахстана принята Концепция перехода Республики Казахстан к устойчивому развитию на 2006-2024 годы, где подчеркивается, что «Устойчивое развитие страны – это совокупность условий, факторов, инструментов, обеспечивающих постоянное от поколения к поколению, возрастание общественного богатства, природного капитала, культурного наследия и уровня жизни общества» [7].

В этом же документе отмечается, что основными составляющими УР являются политическая, социальная, культурная, экономическая и экологическая устойчивость.

Время и реальность сегодняшнего дня, вызовы современности требуют новых подходов в выработке критериев развития стран и народов. В этой связи возникает необходимость исследования и формирования нового формата, обеспечивающего УР государства и общества. Этого также требуют цели и задачи, поставленные Президентом страны К-Ж.К. Токаевым по модернизации и строительству Нового Казахстана.

Устойчивое развитие и стабильность – основа казахстанского пути

Начало прошлого десятилетия текущего столетия для нашей страны стало поистине судьбоносным, Тридцатилетний юбилей Независимости явился важной вехой в истории государственного развития Казахстана.

Глава государства в Послании казахстанскому народу отметил, что важнейшая задача сегодняшнего дня – обеспечение стабильности и устойчивого

развития всех сфер жизнедеятельности государства и общества. Следует отметить, что в политико-философском понимании данные категорий являются взаимоувязанными и непротиворечащими дефинициями, так как стабильность не означает консервацию имеющихся общественных отношений, а как раз наоборот предполагает их дальнейшее устойчивое развитие во избежание застоя и упадка, грозящих дестабилизацией. При этом стабильность характеризует устойчивое состояние системы, позволяющее ей эффективно функционировать и развиваться в условиях внешних и внутренних воздействий, сохраняя свою структуру и основные качественные параметры, т.е. они взаимосвязаны и взаимообусловлены.

В научно-методологическом плане принято различать политическую, экономическую и социальную стабильность.

Политическая стабильность характеризует такое состояние государства и общества, когда обеспечивается эффективное функционирование политической системы, всех её подсистем, успешное разрешение обществом насущных задач развития и обеспечения прогресса.

Для Казахстана стало аксиомой, что наиболее эффективной формой управления является демократия. Опираясь на комплекс прав и свобод человека, принципы верховенства закона, конституционного разделения ветвей власти, равноправие политического плюрализма и выборности, она придает государственному устройству прочность и устойчивое развитие.

Демократия в максимальном объеме отражает народные интересы, предоставляет действенные механизмы их реализации.

Важно отметить, что Казахстан, с момента независимости избравший демократический путь развития в качестве первоосновы государственной политики, последовательно движется по пути политической либерализации. В стране изначально действовал механизм выборов на альтернативной основе, были закреплены основные права и свободы граждан, принципы политического плюрализма, равноправие этносов и конфессий. В этом смысле можно говорить, что главной задачей сегодняшнего дня является обеспечение демократической правовой основы общественных отношений. Казахстан с первых дней своего суверенитета сделал серьезный шаг по пути укрепления стабильности и устойчивого развития.

В последующем, следуя формуле: «Сначала – экономика, потом политика, где каждый этап политических реформ увязывается с уровнем развития экономики, неуклонно страна наращивала демократический потенциал».

Важнейшим шагом на этом пути стало принятие на общенародном референдуме в 1995 году ныне действующей Конституции. Основной Закон выступает своего рода матрицей и программой всего текущего законодательства, задающей границы, ценностные структурные, институциональные, функциональные ориентиры и направленность его формирования. В этой

связи незыблемость конституционного строя составляет основополагающий фактор экономической, политической, социальной стабильности и устойчивого развития государства.

Важнейшим механизмом, придающим целостность, управляемость всей конструкции власти и устойчивости развития страны, выступает институт президентства. Согласно ст. 40 Основного Закона «Президент Республики выступает символом и гарантом единства народа и государственной власти, незыблемости Конституции, прав и свобод человека и гражданина, а также обеспечивает согласованное функционирование всех ветвей государственной власти и ответственности власти перед народом» [9].

Веское значение для долговременного стабильного развития имеет динамическая устойчивость политической системы страны. В этой связи стратегический курс государственной политики Казахстана неразрывно связан с укреплением демократических институтов, сохранением межэтнического и межконфессионального согласия, развитием диалога многообразных культур, а также формированием зрелого гражданского общества.

В числе важнейших институтов эффективного управления при демократии, обеспечения устойчивого развития государства являются органы законодательной власти. С принятием в 1995 году Основного Закона в Республике был создан профессиональный Парламент. Принятые за годы независимости Парламентом законы стали прочной правовой платформой устойчивого развития нашего государства. Они обеспечили уверенное продвижение суверенного Казахстана по пути мира, демократии, экономического и социального прогресса.

В условиях полиэтнической структуры населения Казахстана существенное значение для сохранения политической стабильности и гражданского мира, устойчивого развития страны имеют вопросы национальной политики. Благодаря проведению сбалансированной национальной политики республике удалось преодолеть риски межэтнических и межконфессиональных конфликтов, придать процессам национально-культурного возрождения и равноправного развития всех этносов последовательный и необратимый характер.

Эффективным стабилизационным потенциалом, являющимся одним из факторов обеспечения устойчивого развития страны является Ассамблея народа Казахстана. Обладая особым конституционным статусом, имея депутатское представительство в Парламенте, она активно участвует в обсуждении и принятии законов, выражающих интересы, как всего народа Казахстана, так и отдельных этнических групп.

Опыт Казахстана является примером того, как нужно решать проблемы сотрудничества разных этносов в демократическом духе. При этом важно отметить, что особая роль в этом процессе отводится развитию языка и культуры титульной нации – казахов. Выступая объединяющим ядром куль-

турно-языкового кода страны, казахский язык и культура обеспечивают государственную идентичность, духовную, социально-культурную независимость и самостоятельность Казахстана.

Вместе с тем поддержка равноправного сосуществования и развития культурных традиций и языков этносов, населяющих Казахстан, служит основой дальнейшего упрочения единства народа – т.е. одним из факторов обеспечения устойчивого развития страны.

Помимо обеспечения согласия и единства между этносами, немаловажную роль в обеспечении устойчивого, стабильного развития государства играет и толерантность между людьми различных вероисповеданий. Государство в этом вопросе занимает однозначную позицию: сфера духовного воспитания должна отвечать задаче, как полноценной реализации религиозных прав и свобод казахстанцев, так и делу создания эффективной защиты от религиозного терроризма и экстремизма. В этом отношении в соответствии с Посланием Президента страны К-Ж.К. Токаева Казахстан продолжит прилагать необходимые усилия, чтобы признанный мировым сообществом пример диалога культур и религий в стране и далее служил обеспечению единства, стабильности и устойчивого развития республики.

Важным базовым компонентом устойчивого развития страны является обеспечение экономического роста необходимого для расширенного воспроизводства общественного продукта и поступательного прогресса.

В данном контексте за годы независимости, несмотря на объективные трудности, республике удалось успешно осуществить рыночную трансформацию, выстроить устойчивую банковско-финансовую систему, создать класс собственников-предпринимателей. Благодаря принятым мерам республика уверенно справилась с последствиями экономических кризисов. За время, прошедшее с момента обретения независимости, наше государство превратилось в заметного актора мирового рынка, особенно в энергетическом секторе.

Сегодня страна переживает последствия январских событий 2022 года, которые оказали серьезное влияние на все стороны социально-экономической и политической жизни страны. Эти события ещё раз продемонстрировали, что обеспечение благосостояния граждан имеет особо важное значение для социальной стабильности, являющей собой интегральное свойство и основу устойчивого развития страны. Она придает особую целостность обществу и оказывает обратное воздействие на устойчивость экономики, политики и культурной жизни. Социальная стабильность формируется по мере удовлетворения потребностей людей, реализации их интересов.

Реалии сегодняшнего дня выявили ряд важных направлений развития общества и государства, на которые предстоит обратить особое внимание. Это и вопросы социального равенства, социальной ответственности государ-

ства и общества, инвестиции в человеческий капитал, поддержка социально-уязвимых слоев населения; обеспеченность населения работой и стабильным доходом, доступность и качество социальных благ (жилье, образование, здравоохранение, культура, вопросы обеспечения безопасности государства).

В предстоящие годы предстоит принять кардинальные меры по развитию малого и среднего бизнеса, формированию среднего класса, играющих важную роль в обеспечении социальной стабильности и, соответственно, устойчивого развития государства.

Сегодня, рассматривая вопросы устойчивого развития, общества, нельзя также обойти вниманием такое важное свойство, как способность государства, бизнеса и наемных работников осуществлять сотрудничество и партнерство, цивилизованно решать возникающие конфликты, достигать социального мира, посредством переговоров, компромиссов и консенсусов.

В этом отношении важен механизм трипартизма – законодательно установленной процедуры переговоров между профсоюзами, работодателями при государственных чиновниках, а также корпоративно социальная ответственность, означающая добровольное решение компаний добровольно участвовать в улучшении жизни общества и защите окружающей среды. В последнее время получает все большее распространение новая система социального партнерства с участием гражданского общества.

Заключение

Обеспечению устойчивого развития общества и государства на современном этапе развития Казахстана будет способствовать переход к новым принципам социально-экономической политики государства, базирующейся на комбинированной системе социальных гарантий и личной ответственности граждан за свою судьбу.

Главной целью такой политики, как отметил Президент страны, является недопущение роста бедности и социального неравенства. Гарантируя гражданам минимальный социальный стандарт, государство будет создавать условия для удовлетворения своих жизненных потребностей. Январские события 2022 года в Казахстане, вызовы современности наглядно продемонстрировали наличие ряда серьезных проблем по обеспечению устойчивого развития страны.

Время требует необходимости предусмотреть и осуществить комплекс мер, направленных на повышение занятости путем стимулирования деловой инициативы, создания благоприятного инвестиционного климата, увеличение количества рабочих мест путем ввода новых производственных мощностей и сферы услуг. Кроме этого, социально-экономические программы страны должны обязательно включать меры по обеспечению высокой занятости, стимулированию малого и среднего бизнеса.

Серьезные риски для устойчивого развития страны таят в себе проблемы национальной безопасности, социальных дисбалансов, неравномерного распределения доходов, обеспеченности социально-культурной и бытовой инфраструктурой и других сторон государственной жизни.

В устойчивом развитии государства немаловажная роль отводится нематериальным факторам. Мы вступаем в период развития нашей государственности, когда вопросы культурного, духовного будут иметь не меньшее значение, чем вопросы экономического, материального порядка. В этой связи в настоящее время актуализируются проблемы формирования социокультурной сферы, ориентированной на укрепление единства нации, общественного согласия, воспитание казахстанского патриотизма, а также развитие казахстанского культурного кода, основанного на синергии многообразия культур и духовных традиций этносов страны.

Как показывает мировой опыт, во многом от политической зрелости, патриотизма и ответственности каждого гражданина страны зависит то, насколько успешно будет процесс устойчивого развития казахстанского общества и сохранения в нем социального консенсуса. Сегодня в стране в ответ на вызовы современности активно принимаются конкретные меры по укреплению независимой государственности, формированию казахстанской идентичности, развитию самобытной духовной и культурной сферы.

Таким образом, содержание и логика социально экономических и политических реформ по строительству Нового Казахстана в соответствии со стратегическим курсом Президента К-Ж.К. Токаева в полной мере отвечают задачам обеспечения общественной стабильности и устойчивого развития казахстанского государства.

Список литературы

- 1 Самофал А.М. Теоретические модели устойчивых международных систем. История и современность.: Дисс, канд. политических наук – СПб: СПбГУ, 1999. – 232 с.
- 2 Цыганков П.А. Межгосударственное сотрудничество: возможности социологического подхода. Общественные науки и современность. – М. 1999. – №1. – С. 132-134.
- 3 Прокофьев А.В. Справедливое отношение к будущим поколениям (нормативные основания и практические стратегии). Этическая мысль. – М.: РАН, 2008. – вып 8. – 229 с.
- 4 Ефременко Д.В. Возникновение и эволюция предметной области экополитологии в контексте политических проблем глобального развития: Автореферат дис. докт. полит. наук – М., 2012. – 10 с.
- 5 Павленко В.Б. Мифы устойчивого развития, Глобальное потепление или ползучий глобальный переворот? – М.: ОГЦ. 2011. – 944 с.
- 6 Хасс Р. Эпоха биполярного мира. // Россия в глобальной политике. – 2007. – №4. – С.15-25.
- 7 Концепция перехода Республики Казахстан к устойчивому развитию на 2006-2024 годы, Указ Президента Республики Казахстан от 2006 г.; [Электронный ресурс] URL https://adilet.zan.kz/rus/docs/T060000216_ (дата обращения: 28.01.2022).

8 Конституция Республики Казахстан, статья 40. [Электронный ресурс] URL https://adilet.zan.kz/rus/docs/K950001000_ (дата обращения: 28.01.2022).

Transliteration

1 Samofal A.M. Teoreticheskie modeli ustojchivyh mezhdunarodnyh sistem. Istoriya i sovremennost [Theoretical Models of Sustainable International Systems. // History and Modernity].: Diss, kand. politicheskikh nauk – SPB: SPBGU, 1999. – 232 c.

2 Cygankov P.A. Mezhgosudarstvennoe sotrudnichestvo: vozmozhnosti sociologicheskogo podhoda. Obshchestvennye nauki i sovremennost [Interstate Cooperation: the Possibilities of a Sociological Approach. Social Sciences and Modernity]. – M., 1999. – №1. – С. 132-134.

3 Prokof'ev A.V. Spravedlivoe otnoshenie k budushchim pokoleniyam (normativnye osnovaniya i prakticheskie strategii) [Fair Treatment of Future Generations (Normative Foundations and Practical Strategies). Ethical Thought] // Eticheskaya mysl. – M.: RAN, 2008. – vyp 8. – 229 c.

4 Efremenko D.V. Vozniknovenie i evolyuciya predmetnoj oblasti ekopolitologii v kontekste politicheskikh problem global'nogo razvitiya [The Emergence and Evolution of the Subject Area of Ecopolitics in the Context of Political Problems of Global Development].: Avtoreferat dis. dokt. polit. nauk – M., 2012. – 10 c.

5 Pavlenko V.B. Mify ustojchivogo razvitiya, Global'noe poteplenie ili polzuchiy global'nyj perevorot? [Myths of Sustainable Development, Global Warming or a Creeping Global Upheaval?]. – M.: OGC. 2011 – 944 c.

6 Hass R. Epoha bipolyarnogo mira [The Era of the Bipolar World.] // Rossiya v global'noj politike. – 2007. – №4 – С.15-25.

7 Koncepciya perekhoda Respubliki Kazahstan k ustojchivomu razvitiyu na 2006-2024 gody, Ukaz Prezidenta Respubliki Kazahstan ot 2006 g. [The Concept of the Transition of the Republic of Kazakhstan to Sustainable Development for 2006-2024, Decree of the President of the Republic of Kazakhstan of 2006]; [Elektronnyj resurs] URL https://adilet.zan.kz/rus/docs/T060000216_ (data obrashchenie: 28.01.2022).

8 Konstituciya Respubliki Kazahstan, stat'ya 40 [Constitution of the Republic of Kazakhstan, Article 40]. [Elektronnyj resurs] URL https://adilet.zan.kz/rus/docs/K950001000_ (data obrashchenie: 28.01.2022).

Бижанов А.Х.

Жаһандық әлемдік үдерістер контексіндегі мемлекет пен қоғамның тұрақты дамуы

Аңдатпа. Мақала әлемде болып жатқан жаһандық үдерістер контексінде мемлекет пен қоғамның тұрақты даму мәселелерін зерттеуге арналған. Автор әлемдегі экономикалық және әлеуметтік-саяси процестердің қазіргі заманғы дамуы тұрақсыздық жағдайымен сипатталатынын атап өтті. Экономика саласында мерзімді қаржы-экономикалық дағдарыстар тән. Бір кездері планетаның әртүрлі бұрыштарында саяси дағдарысқа айналатын жаһандық әлеуметтік дағдарыстың теориялық тұжырымдамалары шындыққа айналды. Бүгінгі таңда адамзат биосфераны тұтынушылық, негізсіз пайдаланудың құрбаны болған экология жағдайына алаңдайды. Бұл кезеңде тұрақты дамудың мәселелері мен келешегін зерттеу (ТД) бүгінде үлкен өзектілік пен маңыздылықты білдіреді.

Әдетте, зерттеушілердің көпшілігі ТД мәселелерін қарастырған кезде экология, әлеуметтік-саяси, экономикалық және мәдени сияқты қазіргі әлемнің салаларын ажыратады.

«ТД» қамтамасыз етуге әсер ететін факторларды талдау негізінде автор барлық зерттеулерге белгілі бір қоғамдастықтың тұрақты жағдайына емес, осы қоғамдастықтың өмір сүруін қамтамасыз ететін сапалы өзгерістерді жүзеге асыру әлеуетіне назар аудару тән деп санайды.

Өз кезегінде ТД-ны тәжірибелік іске асыру мәселелері «Мыңжылдық даму мақсаттарына» қол жеткізуге бағытталған тәуекелдер мен қауіпсіздікті басқарудың тиімді тетіктерін зерттеуді және әзірлеуді талап етеді.

Бүгінгі күннің уақыты мен нақтылығы, қазіргі заманның сын-қатерлері Йоханнесбургтегі 2002 жылғы іс-қимыл жоспарында айқындалған елдер мен халықтардың тұрақты дамуының өлшемдері мен тетіктерін әзірлеуде жаңа тәсілдерді талап етеді.

Түйін сөздер: тұрақты даму, мәдениет, мемлекет, қоғам.

Bizhanov A.

Sustainable Development of States and Societies in the Context of Global World Processes

Abstract. The article is devoted to the study of issues of sustainable development of the state and society, in the context of global processes taking place in the world.

The author notes that the current development of economic and socio-political processes in the world is characterized by a state of instability. Periodic financial and economic crises are typical in the field of economics. Theoretical concepts of the global social crisis, which were predictive before, have become a reality, and in different parts of the world they develop into political ones. Today, humanity is alarmed by the state of ecology, which has become a victim of consumeristic, unreasonable use of the biosphere. In this situation, the study of the problems and prospects of sustainable development (SD) is of great relevance and significance today.

Very often most researchers, when considering the problems of SD, single out such spheres of the modern world as ecology, socio-political, economic and cultural.

Based on the analysis of the factors influencing the provision of «SD», the author believes that the characteristic of all studies is the emphasis not on the stable state of a particular community, but on the potential of this community to implement qualitative changes that should ensure the survival of this community.

In turn, the issues of practical implementation of SD require research and development of effective risk and security management mechanisms aimed at achieving the “development goals of the millennium”.

The time and reality of today, the challenges of today require new approaches to the development of criteria and mechanisms for sustainable development of countries and people, which were defined in the 2002 Action Plan in Johannesburg.

Key words: sustainable development, culture, state, society.

МОЖЕТ ЛИ МИРНЫЙ ДОГОВОР ГАРАНТИРОВАТЬ МИР НА КОРЕЙСКОМ ПОЛУОСТРОВЕ? ЕГО ПРОБЛЕМЫ И ОГРАНИЧЕНИЯ

¹Чан Яндожу, ²Мионг Сун Ок

¹yangjoo91@gmail.com, ²okmyong@gmail.com

¹КазУМО и МЯ им. Абылай Хана; ²КазНУ им. аль-Фараби
(Алматы, Казахстан)

Chun Yangjoo, Myong Soon Ok

¹yangjoo91@gmail.com, ²okmyong@gmail.com

¹Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages;
²Al-Farabi Kazakh National University
(Almaty, Kazakhstan)

Аннотация. После Корейской войны на Корейском полуострове действовал режим военного времени, а не режим мира по международному праву «Договора о перемирии» 1953 года. Правительство Южной Кореи Мун Чжэ Ина приложило все усилия для реализации декларации об окончании войны и мирного договора о переходе к мирному режиму на Корейском полуострове. Удастся ли его попытка или нет, стало вопросом, определяющим судьбу Корейского полуострова, и это усугубило не только острую дипломатическую конкуренцию между Южной Кореей и Соединенными Штатами, но и сильный раскол в корейском обществе. В исследовании предпринята попытка предложить продуктивный и в то же время сдержанный подход к этому вопросу путем анализа этого политического явления с позиций реалистичной международной политической перспективы и выявления его проблем и ограничений. Пока Северная Корея обладает ядерным оружием, преобладающее мнение о переходе к мирному режиму, которое вызывает военный дисбаланс между двумя Кореями, заключается в том, что оно ведет к кризису на Корейском полуострове. Из-за внезапного провала переговоров между США и КНДР о денуклеаризации Северной Кореи, обострения американо-китайского конфликта и эскалации напряженности в Южно-Китайском море аргумент в пользу объявления о конце войны противоречит стратегии и интересам США. Идеалистический подход южнокорейского правительства, который ставит на первое место укрепление доверия с Северной Кореей, в конечном итоге оказался неэффективным в реальности международной политики, которая ценит национальные интересы и сдерживание войны. Исследование было основано на данных международных договоров, касающихся Корейского полуострова, официальных соглашений и деклараций между правительствами, а также официальных реакций и статей в СМИ.

Ключевые слова: Корейский полуостров, переход к мирному режиму, мирный договор, объявление об окончании войны, денуклеаризация, американо-китайское противостояние.

Введение

В данном исследовании рассматриваются вопросы, связанные с мирным договором на Корейском полуострове, который в последние годы стал важным вопросом в корейско-американских отношениях. В статье исследуется вопрос о том, будет ли этот договор реализован и какие проблемы и ограничения присущи с точки зрения международной политики.

С точки зрения стороннего наблюдателя, две Кореи, похоже, находятся в мирном режиме, далеком от войны. Однако после Корейской войны (1950-1953) на Корейском полуострове по-прежнему действует военный режим в соответствии с международным правом, и на самом деле он находится только в состоянии квазивойны, когда война была временно остановлена из-за подписания соглашения о перемирии в 1953 г. Поэтому Командование Организации Объединенных Наций (КООН) направило войска для наблюдения за прекращением огня в Пханмунджоме на границе между двумя Кореями. Однако даже для многих корейцев реалистичное восприятие того, что две Кореи находятся в режиме военного времени, является маловероятным, потому что не было никаких крупномасштабных атак или агрессии, даже несмотря на то, что после Корейской войны между Северной и Южной Кореей происходили локальные столкновения.

Северная Корея предложила мирный договор между Соединенными Штатами и Северной Кореей после Корейской войны. Пока что Южная Корея и США предприняли ответные меры против претензий Северной Кореи. Однако после инаугурации президента Мун Чжэ Ина Южная Корея полностью изменила свою существующую позицию по мирному договору и присоединилась к позиции Северной Кореи. Отправной точкой для этого была «Декларация Пханмунджома 2018 года» межкорейского саммита 2018 года, в которой две Кореи пообещали приложить усилия для реализации декларации об окончании войны и заключения мирного договора. Это заявление вызвало большие споры в корейском обществе и углубляет раскол и «конфликт Юг-Юг (внутренний конфликт Южной Кореи)» [1, с. 93]. Противники мирного договора обеспокоены тем, что в случае реализации мирного договора на Корейском полуострове сложится более пессимистическая ситуация, чем нынешняя напряженная ситуация.

После принятия Пханмунджомской декларации режим Мун Чжэ Ина обратился к международному сообществу с призывом к сотрудничеству, чтобы объявить о прекращении войны и заключить мирный договор на Корейском полуострове в своей программной речи на Генеральной Ассамблее ООН 2018 года и на международной дипломатической арене. Наконец, благодаря усилиям администрации Мун Чжэ Ина «Закон о мире на Корейском полуострове» был внесен в Палату представителей США 20 мая 2021 года, накануне сам-

мита между Кореей и США [2]. Будет ли этот договор заключен или нет, зависит от решения Конгресса США, который является участником договора, и его будущее направление привлекает внимание.

Это исследование можно рассматривать с реалистичной, международной, политической точки зрения. Теоретические парадигмы для работы с международной политикой и мирным режимом включают идеализм, реализм, либерализм и конструктивизм, которые возникли в конце 1980-х годов. В последние годы исследования с конструктивистской точки зрения [3, с. 11], которая затрагивает как внутренние, так и международные аспекты, и либеральная перспектива, которая рассматривает сотрудничество между странами с реалистичными элементами, также были подчеркнуты в отношении создания мирного режима на Корейском полуострове.

Существуют две точки зрения на мир на Корейском полуострове в конфликте между двумя Кореями, другими словами, идеалистическая точка зрения на то, что его можно решить с помощью международных организаций или соглашений, и реалистическая точка зрения, которая подчеркивает баланс сил между странами в ситуации, когда интересы между странами конфликтуют [3, с. 5; 4, с. 37]. Логика заявления о прекращении войны корейским правительством состоит в том, чтобы облегчить нынешнее состояние конфронтации и достичь мира на Корейском полуострове, основанного на доверии. Однако, с противоположной точки зрения, это сценарий, которого хочет Северная Корея и предупреждает, что он подвергает риску Южную Корею как форму умного использования общественного мнения в ориентированной на мир демократии [5, с. 43-44].

Лига Наций, основанная после Первой мировой войны на основе идеализма, не смогла контролировать фашизм и милитаризм, несмотря на обещание прекращения войны, и в конце концов пострадала от Второй мировой войны. В результате реалистическая парадигма стала основным направлением международной политики, и в случае мирного договора на Корейском полуострове, с реалистической точки зрения, преобладающей тенденцией является пессимистическая позиция в отношении его эффективности. По словам Виктора Червиллье (1829-1899), с 1500 г. до н.э. по 1860 г. н.э. было подписано не менее восьми тысяч мирных договоров, каждый из которых должен был обеспечивать постоянный мир, и каждый длился в среднем два года [6, с. 16-17]. Брюс Мартин Рассетт обнаружил, что страны с мирными соглашениями или пактами о ненападении с большей вероятностью вступят в войну, чем страны, которые этого не сделали. Он утверждал, что страны без возможности войны никогда не заключают мирный договор и что войны между демократиями случаются редко. Этот аргумент предполагает, что если будет подписан мирный договор или соглашение о ненападении, вероятность войны может возрасти, поскольку стороны используют их как возможность для подготовки к войне [7, с. 120].

В этой связи, авторы исследуют вопрос о возможности мирного соглашения, которое гарантировало бы мир на Корейском полуострове в квазивоенной ситуации военного противостояния с различными системами и идеологиями между двумя Кореями, и какие проблемы и ограничения существуют в стратегическом контексте мироустройства США и Восточной Азии.

Методология

Подход сторон к вопросу о мире на Корейском полуострове представлен идеализмом и реализмом в международных отношениях. Аргумент в пользу мирного договора и объявления прекращения войны на основе взаимного доверия вступает в противоречие с балансом сил и стратегией сдерживания войны. В данном исследовании будут рассмотрены проблемы и ограничения мирного соглашения на Корейском полуострове с точки зрения реалистической теории и диагностирована его возможность. С этой целью авторы анализируют международно-правовые договоры, касающиеся вопросов на Корейском полуострове, включая Соглашение о перемирии, официальные соглашения и декларации саммитов, а также реакцию и дебаты в статьях в СМИ за последние годы.

Смысл и проблемы перехода к мирному режиму на Корейском полуострове

В последние годы агрессивная деятельность президента Южной Кореи Мун Чжэ Ина в международном сообществе, направленная на объявление об окончании войны и внесение законопроекта в Конгресс США, должна получить согласие США. Это связано с тем, что принятие объявления об окончании войны полностью зависит от Соединенных Штатов. В этом вопросе Соединенные Штаты считают полную денуклеаризацию Северной Кореи предпосылкой мира на Корейском полуострове. Объявление о прекращении войны без денуклеаризации Северной Кореи может привести к военному дисбалансу между двумя Кореями и потере средств сдерживания войны, а в ситуации, когда военная напряженность в Северо-Восточной Азии возрастет в рамках системы конфронтации между США и Китаем, заявление о конце войны далеко от стратегии США.

Проблема мира на Корейском полуострове связана с такими историческими событиями, как Корейская война, разделение двух Корей и соглашение о перемирии после освобождения Корейского полуострова. Трехлетняя корейская война оставила две Кореи опустошенными и привела к миллионам жертв. В конце концов, 27 июля 1953 года противоборствующие стороны заключили перемирие, чтобы приостановить боевые действия [8, с. 213]. Из-за

соглашения о перемирии Корейский полуостров не вошел в мирный режим и оставался в состоянии «квазивоенного времени» или «продления состояния войны» [9, с. 329]. Таким образом, заключение мирного договора на Корейском полуострове означает переход от военного режима к мирному режиму по международному праву.

Северная Корея рассматривает вооруженные силы США в Корее как препятствие на пути к миру на Корейском полуострове и требует прекращения совместных военных учений РК и США. Однако, с точки зрения США, препятствием на пути к миру на Корейском полуострове является ядерное вооружение Северной Кореи. В 1993 году Северная Корея объявила о выходе из Договора о нераспространении ядерного оружия (ДНЯО), что привело к угрозе Соединенных Штатов нанести удар Северной Корее по ее ядерным объектам. В 1994 году она вернулась к режиму ДНЯО через «Женевское соглашение» между США и Северной Кореей при условии замораживания своих ядерных объектов. Однако, когда Северная Корея снова вышла из ДНЯО в 2002 году, Женевское соглашение было нарушено. Впоследствии Северная Корея использовала «асимметричную стратегию» в качестве стратегии выживания и фактически объявила о ядерном оружии в феврале 2005 года и провела шесть ядерных испытаний с октября 2006 года по сентябрь 2017 года. И теперь она достигла успеха в испытании водородной бомбы, установленной на межконтинентальной баллистической ракете [10].

Почему Северная Корея не может отказаться от своего ядерного оружия? Это связано с тем, что отказ Северной Кореи от ядерного оружия, как считается, приведет к краху режима Северной Кореи. Кроме того, отказ от ядерного оружия идет вразрез с грандиозной стратегией коммунизма в Южной Корее и достижения объединения под руководством Северной Кореи. Смысл этого уровня технологий в том, что ядерная угроза Северной Корее находится в пределах досягаемости не только Южной Корее, но и Соединенных Штатов. Тем временем международное сообщество пыталось сдержать ядерные разработки Северной Кореи и ядерную угрозу, но в конце концов сделать это не удалось. В ответ Северная Корея стала объектом экономических санкций со стороны международного сообщества. Принцип северокорейской стратегии денуклеаризации, проводимой Соединенными Штатами и международным сообществом, заключается в реализации «окончательной, полностью проверенной денуклеаризации», объявленной администрацией Трампа в июле 2018 года [9, с. 331]. В этом контексте вопрос о заключении мирного договора является предпосылкой для решения этих основных принципов.

Поскольку существует такая разница во мнениях между Соединенными Штатами и Северной Кореей относительно окончания войны, существует также большая разница во взглядах между Южной Кореей и Соединенными Штатами. Министерство иностранных дел Южной Кореи заявило, что объ-

явление о прекращении войны является политической декларацией, продвигаемой как ранний этап мирного соглашения и как символическая мера по укреплению доверия между двумя Кореями. Она наиболее символично показывает, что не существует никакой враждебной политики в отношении Северной Кореи, и это может послужить импульсом для возобновления диалога с Северной Кореей [11]. Точнее, объявление об окончании войны не имеет обязательной международной юридической силы и не является необходимым шагом для заключения мирного договора, но означает, что объявление об окончании войны продвигается к мирному договору, информируя как внутри и снаружи это доверие было построено между сторонами.

В настоящее время сила сдерживания войны на Корейском полуострове осуществляется путем поддержания баланса военной мощи между двумя Кореями путем размещения американских войск в Южной Корее. Если противоборствующие стороны согласятся с этим объявлением о прекращении войны, Северная Корея превратится в мирный режим, тем самым ослабив основания для командования ООН и присутствия США в Южной Корее для наблюдения за перемирием на Корейском полуострове. Если войска США уйдут из Южной Кореи, обладая ядерным оружием, риск возобновления войны на Корейском полуострове возрастет из-за дисбаланса военной мощи.

Еще одна проблема после объявления об окончании войны заключается в том, что, когда война вспыхнет после вывода войск КОООН и США, Южная Корея вряд ли получит немедленную помощь от американских вооруженных сил. Это связано с тем, что на Корейском полуострове будет мирный режим после объявления окончания войны, и вопрос о размещении войск США за границей должен быть одобрен Конгрессом США. При нынешней квазивойной системе между двумя Кореями эта процедура не требуется, и немедленное вмешательство США и UNC возможно в любой чрезвычайной ситуации. Учитывая, что современная война превращается в молниеносную войну, переход к мирному режиму может скорее привести к разрушению существующего мира.

Имея в виду такой сценарий, когда были подписаны декларация об окончании войны и мирный договор, Южная Корея и американские военные в ответ выступили против претензий Северной Кореи. Аргумент правительства Южной Кореи в пользу перехода к мирному режиму без решения проблемы денуклеаризации Северной Кореи, который требуют Соединенные Штаты, согласуется со стратегией Северной Кореи в отношении Южной Кореи и Соединенных Штатов, но, как обсуждалось выше, он противоречит основной стратегии Соединенных Штатов.

Проблемы мирного договора и ограничения его реализации

Как упоминалось выше, пессимистические проблемы на Корейском полуострове предсказывались в случае реализации объявления о прекращении войны или заключения мирного договора. Существующие рамки отношений между Соединенными Штатами и Южной Кореей с Северной Кореей заключаются в сотрудничестве и стремлении добиться изменений в Северной Корее при сохранении баланса военной мощи между Северной и Южной Кореей до тех пор, пока не будет достигнута денуклеаризация. Однако до денуклеаризации Северная Корея настаивает на немедленном прекращении совместных военных учений РК и США. В контексте нынешнего противостояния между США и Китаем и ряда реакций США возможность перехода к мирному режиму на Корейском полуострове не выглядит оптимистичной.

«Акт о мире на Корейском полуострове», предложенный Палатой представителей США незадолго до саммита между РК и США 21 мая 2021 года, содержит конкретные меры по установлению мирного режима на Корейском полуострове, такие как объявление об окончании Корейской войны, заключение мирного договора и создание офиса связи между Северной Кореей и США и т. д. Данный законопроект был совместно предложен членами Палатами представителей Демократической партии, среди которых старший член комитета Палаты представителей по иностранным делам Брэд Шерман, который хорошо осведомлен, что Корейская война закончилась в июле 1953 года и на момент подписания соглашения о перемирии она технически все еще находится в состоянии войны с Северной Кореей. Он подчеркнул, что эта ситуация никого не интересует [12].

Администрация США не заняла официальной и четкой позиции по этому вопросу и проявила пассивную реакцию, поскольку «с Южной Кореей нет разногласий во взаимном сотрудничестве во имя мира на Корейском полуострове». В официальном заявлении США по итогам переговоров на высшем уровне между Кореей и США подчеркивалось следующее: союз Южной Кореи и США, а также сотрудничество между США и Кореей; работа с союзниками для защиты основанного на правилах международного порядка и преодоления международных кризисов; совместные усилия по денуклеаризации Северной Кореи. Однако об объявлении об окончании войны не было никакого упоминания [13].

Различия между двумя администрациями исходят от политиков и экспертов США через средства массовой информации. Патрик М. Кронин, заведующий кафедрой безопасности Азиатско-Тихоокеанского региона в Институте Гудзона, раскритиковал корейское правительство за то, что оно продолжает настаивать на объявлении об окончании войны, заявив: «Объявление об окончании войны не может привести к денуклеаризации. Легче победить в

«игре в кальмара», чем добиться денуклеаризации посредством объявление о конце войны» [14].

26 октября 2021 года советник Белого дома по национальной безопасности Джейк Салливан в первой официальной реакции Соединенных Штатов отметил: «Что касается объявления о прекращении Корейской войны, продвигаемого администрацией Мун Чжэ Ина, у нас могут быть несколько разные взгляды на точную последовательность, время и условия каждого действия» [15]. Впервые администрация Джо Байдена официально выявила расхождение во взглядах с корейским правительством. Однако на самом деле это было не что иное, как открытый отказ, и объявление о прекращении войны подразумевало, что уничтожение ядерного оружия является приоритетом. Американские СМИ сообщали, что почти каждый день публиковались негативные новости об окончании войны, тон становился все сильнее, и на самом деле позиции США и Южной Кореи по декларации были совершенно разными [16]. Митчелл Рейсс, бывший директор по планированию политики в Госдепартаменте США, отметил: «Объявление о прекращении войны – это желание и никогда не может стать политикой, потому что объявление об окончании войны без фундаментального изменения, лежащего в основе напряженности и диссонанса, это все равно что накладывать пластырь на больных раком» [17].

Сообщение об отказе средств массовой информации США объявить о прекращении войны было воспроизведено таким образом, что раскрывает больше проступков Северной Кореи, таких как продолжающаяся работа заводов по обогащению урана и нарушение прав человека, таким образом, оказывая большее давление на Северную Корею. Кроме того, критика в адрес Южной Кореи заключалась в том, что Мун отсутствовал в течение трех лет подряд в резолюциях 35 европейских стран, осуждающих права человека в Северной Корее, «Положение в области прав человека в Корейской Народно-Демократической Республике» [18]. В 2019 году, когда президент Мун на международной арене всерьез играл роль «проповедника мира», заявляя об окончании Корейской войны, в отчете Heritage Foundation американского эксперта Питера Брукса были указаны три причины противоположного мнения: 1) нет оснований для объявления об окончании войны или объявления мира; 2) заявления о мире и окончании войны не приносят изменений; 3) по сути, декларация мира – это просто символический жест улучшения политических отношений между Вашингтоном и Пхеньяном [19].

В настоящее время Восточная Азия, особенно Южно-Китайское море и Тайвань, превращаются в мировой порох, и напряженность растет с каждым днем. Текущий интерес США - это не мирный договор на Корейском полуострове, а соперничество с Китаем и гегемония над вызовом Китаю. Корейский полуостров также напрямую затронут спорами и конфликтами в этом

регионе. Признаки недавних военных столкновений в регионе повсюду. В начале октября этого года 149 китайских военных самолетов угрожали пролететь над Тайваньским проливом в Японском проливе. В ответ на это были проведены крупномасштабные совместные военные учения США, Великобритании и Японии «Свобода навигационных операций (FONOP)» [20]. После этого 18 и 22 октября, соответственно, была проведена совместная навигационная операция в составе 10 китайских и российских военных кораблей, проходящих через Японский пролив пролива Цугару и пролив Осуми [21]. Недавняя крупномасштабная совместная операция между США и Японией и сбор американских и британских авианосцев в Южно-Китайском море и японских портах указывают на то, что Южно-Китайское море и Тайвань находятся на пике напряженности [22].

Согласно корейскому политологу-международнику Чун-Гын Ли, высокая военная напряженность в Восточной Азии напоминает нам, что сейчас самое время беспокоиться о начале войны, а не о ее конце. По словам Хааса, сходство перевешивает различия в государственной политике администраций Байдена и Трампа [23], и Китайские государственные СМИ заявили, что политика Байдена в отношении Китая является неотрампизмом и более опасна, чем эпоха Трампа [24]. Один из четырех принципов китайской политики, сформулированных советником Белого дома по безопасности Джейком Салливаном, – это формирование международного альянса против Китая [25]. Южная Корея получила запрос, но отказалась присоединиться к альянсу «QUAD», состоящего из США, Японии, Индии и Австралии [26], а также получила предложение, но отказалась присоединиться к альянсу «AUKUS» между США, Великобританией и Австралией через владение атомными подводными лодками.

Диссонанс между корейским правительством и правительством США показывает, что объявление о прекращении войны трудно принять с учетом национальных интересов и интересов США в контексте военной напряженности и формирования нового альянса в Восточной Азии. Реакция США на настойчивые призывы администрации Муна к прекращению войны была уклончивой, и вместо этого подчеркивалась настоятельная необходимость сотрудничества между Республикой Корея, США и Японией. В контексте стратегии США в отношении Китая и стратегии безопасности в Восточной Азии, США постоянно посылали Южной Корее выполнить свою роль и ответственность в качестве союзника, прежде чем заявлять об окончании войны.

Заключение

Поскольку Корейский полуостров является регионом, где стратегические интересы великих держав резко геополитически пересекаются, его

судьба была определена их борьбой за гегемонию. С момента подписания Соглашения о перемирии после Корейской войны на Корейском полуострове по-прежнему действует квази-военная система, и правительство Южной Кореи Мун Чжэ Ина активно осуществляет переход к мирному режиму. Авторы ставят под сомнение возможность объявления прекращения войны и заключения мирного договора как процесса реализации мирного режима на Корейском полуострове в условиях конфликта интересов великих держав в Восточной Азии и войны за гегемонию.

Объявление об окончании войны на Корейском полуострове означает переход от состояния соглашения о перемирии, заключенного во время войны в 1953 году, к мирному договору. Учитывая сегодняшнюю острую конфронтацию между США и Китаем и геополитическое положение Корейского полуострова, мирный процесс на Корейском полуострове отличается от мирного процесса в других регионах и связан с проблемой денуклеаризации Северной Кореи, которая влечет за собой внимание международного сообщества [27, с. 63]. Конфронтационные дебаты по вопросу о мирном договоре широко разделились: один настаивает на том, что мирный договор должен быть подписан с объявлением о прекращении войны после демонтажа ядерного оружия Северной Кореи, а другой заключается в том, что это заявление и соглашение подписываются первыми, а затем ядерное оружие Северной Кореи демонтируется. Последнее – лучший сценарий, которого до сих пор ждала Северная Корея.

Благодаря усилиям администрации Мун Чжэ Ина в Конгресс США были внесены законопроекты об объявлении прекращения войны и мирном договоре, но пока трудно найти положительный ответ на заявление со стороны правительства США и СМИ США. В структуре напряженности в Восточной Азии приоритетом США является сдерживание Китая. Послание Соединенных Штатов Южной Корее продолжало подтверждать, что сейчас не время переходить к мирному режиму на Корейском полуострове, а скорее укреплять альянс для поддержания мира на Корейском полуострове.

В зависимости от того, было ли это правительство прогрессивным или консервативным, Южная Корея проводила жесткую или инклюзивную политику в своей политике в отношении Северной Кореи. Однако после прихода к власти администрации Мун Чжэ Ина в Южной Корее в 2017 году, в отличие от предыдущих режимов, она смело приняла северокорейский режим и создала активные миролюбивые настроения. Хотя администрация Мун Чжэ Ина действовала как активный посредник между Северной Кореей и США в решении северокорейской ядерной проблемы, на саммите США и Северной Кореи в Ханое в 2019 году не удалось достичь соглашения об условиях ядерного разоружения Северной Кореи, и в результате межкорейские и американо-корейские отношения были заморожены. Попытка администрации Муна перейти к мир-

ному режиму без денуклеаризации Северной Кореи кажется очень маловероятной, учитывая различные контексты и реакцию США на данный момент.

Пессимистические взгляды отечественных и зарубежных экспертов на продвижение корейского правительства к миру по-прежнему подавляются. Однако в последнее время официальные лица в корейском правительстве отмечают, что координация с Соединенными Штатами позитивно продвигается в связи с объявлением о прекращении Корейской войны [28]. Это означает, что для того, чтобы вывести Северную Корею на арену диалога в рамках того, чтобы стратегия и интересы США, вытекающие из этого заявления, не пострадали, путем корректировки сроков, содержания и условий объявления о конце войны, возможность «символической и политической» декларации все еще остается открытым.

Список литературы

- 1 Lee, Jeongwoo. Korean Peace System and ‘South-South’ Conflict. // *Peace and Religions*. – № 5. – 2018. – С. 75-98.
- 2 US Congress. Peace on the Korean Peninsula Act. May 20, 2021. [Electronic resource] URL <https://www.congress.gov/bill/117th-congress/house-bill/3446> (accessed: 15. 10. 2021).
- 3 Kim, Haksung. A Theoretical Approach to the Korean Peninsula Peace System: Comparison of Realism, Liberalism, and Constructivism. // *Korean Institute of National Unification (KINI)*. – №6. – 2000. – С. 1-204.
- 4 Park, Jae-young. *Paradigms of International politics*. 5th edition. – Paju, Pubmoosa, 2021. – 880 с.
- 5 Lee, Dohyung. The pacifists who cause war. // *Monthly Korea Journal*. – №212. – 2007. – С. 40-45.
- 6 Gustave Valbert. La Guerre et la Paix Perpetuelle. // *War and Perpetual Peace, Revue des Deux Monde*. – № 122: 11. 1984. С. 690-701.
- 7 Russett, Bruce. Peace among Democracies. // *Scientific American*. – №269(5). – 1993. – С. 120-120. [Electronic resource] URL <https://www.jstor.org/stable/24941700> (accessed: 20. 11. 2021).
- 8 Kim, Myung-Ki. A Study on the Legal Problems Occurred by the Substitution of the Armistice Agreement to the Peace Treaty and Solution Measures to the Problems. // *Korean Institute for Defense Analyses (KIDA)*. – №6. – 2016. – С. 212-246.
- 9 Chung, Yong-Ha. Denuclearization Zone and Peace Agreement on the Korean Peninsula. // *Journal of Koreanology*. – №74. – 2020. – С. 323-352.
- 10 Yonhap News. North Korea’s 6th nuclear test. September 3, 2017. <https://www.yna.co.kr/view/AKR20170903037251014>. 2017 (accessed: 10. 10. 2021).
- 11 Yonhap News. Government, declaration of end of war does not mean legal or structural change to armistice system. October 26, 2021. [Electronic resource] URL <https://www.yna.co.kr/view/AKR20211026126000504> (accessed: 08. 10. 2021).
- 12 Congressman Brad Sherman. Sherman Introduces Peace on the Korean Peninsula Act. May 20, 2021. [Electronic resource] URL <https://sherman.house.gov/media-center/press-releases/sherman-introduces-peace-on-the-korean-peninsula-act> (accessed: 16. 08. 2021).
- 13 US Department of State. Deputy Secretary Sherman’s Meeting with Republic of Korea First Vice Minister Choi. November 16, 2021. [Electronic resource] URL <https://www.state.gov/deputy-secretary-shermans-meeting-with-republic-of-korea-first-vice-foreign-minister-choi-2/> (accessed: 6. 11. 2021).

14 VOAkorea. Washinton talk: Korea's 'end-of-war declaration' repeatedly promoted... What is the US position? October 16, 2021. [Electronic resource] URL <https://www.voakorea.com/a/wt/6272810.html> (accessed: 02. 10. 2021).

15 Munhwa-Ilbo. US rejects Korean end-of-war declaration. October 27, 2021. <http://www.munhwa.com/news/view.html?no=2021102701070803012001> (accessed: 23. 08. 2021).

16 VOAkorea. VOA Morning News. November 2, 2021. [Electronic resource] URL <https://www.voakorea.com/a/am/6295556.html> (accessed: 25. 08. 2021).

17 VOAkorea. Washington News Plaza. October 29, 2021. [Electronic resource] URL <https://www.voakorea.com/a/6271296.html> (accessed: 29. 09. 2021).

18 VOAkorea. VOA Morning News. November 11, 2021. [Electronic resource] URL <https://www.voakorea.com/a/am/6307940.html> (accessed: 10. 10. 2021).

19 The Heritage Foundation. There is no time for an Artificial Peace. February 6. 2019. [Electronic resource] URL <https://www.heritage.org/asia/commentary/no-time-artificial-peace-korea> (accessed: 02. 11. 2021).

20 Chosun.com. Song Ui-Dal's China Prism. October 28, 2021. [Electronic resource] URL <https://www.chosun.com/international/china/2021/10/28/BXTDA22JFFDGP7YMFSSUDTVLE/> (accessed: 02. 11. 2021).

21 Bewsdirectory3. Chinese, Russian warships pass through Osumi Strait for first time on Oct 22, analysis by Brad London CNN. Oct 25, 2021. [Electronic resource] URL <http://newsdirectory3.com/> (accessed: 05. 11. 2021).

22 USNI News. Fleet and Marine Tracker. October 25, 2021. [Electronic resource] URL <https://news.usni.org/2021/10/25/usni-news-fleet-and-marine-tracker-oct-25-2021> (accessed: 29. 10. 2021).

23 Haas, Richard. The Age of America First: Washington's Flawed New Foreign Policy Consensus. // Foreign Affairs. November/ December 2021. [Electronic resource] URL <https://www.foreignaffairs.com/articles/united-states/2021-09-29/biden-trump-age-america-first>. (accessed: 20. 11. 2021).

24 Asia Today. Irritated Chinese Communist Party, Biden's Neo-Trumpism, More Danger Than Trump. July 23, 2021. [Electronic resource] URL <https://www.asiatoday.co.kr/view.php?key=20210722010012802> (accessed: 19. 10. 2021).

25 United States Institute of Peace. Passing the Baton 2021: Securing America's Future together. January 26, 2021. [Electronic resource] URL <https://www.usip.org/events/passing-baton-2021-securing-americas-future-together> (accessed: 23. 07. 2021).

26 Chosun.com. Is the U.S. a departure from the 70-year path to peace and prosperity? April 12. 2021. [Electronic resource] URL <https://www.chosun.com/opinion/editorial/2021/04/12/QG6AWETRWRDQDCCE67HN3QB2YI/> (accessed: 02. 11. 2021).

27 Koo, Kab Woo. Same Bed, Different Dream? A Critical Review on Moon Jae-in Administration's North Korea Policy. // Journal of Korean Social Trend and Perspective. –№112. –2021. –С. 50-86.

28 BBC News Korea. November 25, 2021. Declaration of the end of the war: Is it really possible to declare an end to the war within the term of the Moon Jae-in administration? [Electronic resource] URL <https://www.bbc.com/korean/news-59399330> (accessed: 27. 11. 2021).

Чан Янгджу, Мионг Сун Ок

Бейбітшілік келісімі Корей түбегіндегі бейбітшілікке кепілдік бере ала ма? Оның проблемалары мен шектеулері

Аннотация. Корей соғысынан бері Корей түбегі 1953 жылғы «Тиісті бітім шартының» халықаралық құқығы бойынша бейбітшілік режимі емес, соғыс уақытындағы

режимде болды. Оңтүстік Кореяның Мун Чжэ Ин үкіметі осы мәселені шешу үшін бар күш-жігерін салды. Соғыс декларациясы және Корей түбегінде бейбітшілік режиміне көшу туралы бейбіт келісім. Оның әрекеті сәтті бола ма, жоқ па, бұл Корей түбегінің тағдырын анықтайтын мәселе ретінде пайда болды және бұл Оңтүстік Корея мен Америка Құрама Штаттары арасындағы өткір дипломатиялық бәсекені ғана емес, сонымен қатар корей қоғамындағы күшті алауыздықты тереңдете түсті. Зерттеу осы саяси құбылысты халықаралық реалистік саяси тұрғыдан талдап, оның проблемалары мен шектеулерін ашып көрсету арқылы бұл мәселеге өнімді және ұстамды көзқарасты ұсынуға тырысты. Солтүстік Корея ядролық қаруға ие болғандықтан, екі Корея арасындағы әскери теңгерімсіздікті тудыратын бейбітшілік режиміне көшу туралы пікір басым, бұл Корей түбегіндегі дағдарысқа әкеледі. Солтүстік Кореяны ядролық қарусыздандыру бойынша АҚШ-КХДР келіссөздерінің күйреуі, АҚШ-Қытай қақтығысының шиеленісуі және Оңтүстік Қытай теңізіндегі шиеленістің күшеюі салдарынан соғысты аяқтау туралы декларацияның дәлелдері, АҚШ-тың стратегиясы мен мүдделері қайшы келеді. Солтүстік Кореямен сенім орнатуды бірінші орынға қоятын Оңтүстік Корея үкіметінің идеалистік көзқарасы, сайып келгенде, ұлттық мүдде мен соғысты болдырмауды бағалайтын халықаралық саясаттың шындығына тиімсіз болып шықты. Зерттеу Корей түбегіне қатысты халықаралық шарттардағы деректерге, үкіметтер арасындағы ресми келісімдер мен декларацияларға, ресми жауаптар мен БАҚ мақалаларына негізделген.

Түйін сөздер: Корей түбегі, бейбіт режимге көшу, бейбіт келісім, соғыстың аяқталуы туралы декларация, ядролық қарусыздандыру, АҚШ-Қытай текетіресі.

Chun Yangjoo, Myong Soon Ok

Can a Peace Treaty Guarantee Peace on the Korean Peninsula? Its Problems and Limitations

Abstract. Since the Korean War, the Korean Peninsula has been under a wartime regime, not a peace regime by the international law of “the Armistice Treaty” in 1953. The Moon Jae-in government of South Korea has poured all its efforts in realizing an end-of-war declaration and a peace treaty for the transition to a peace regime on the Korean Peninsula. Whether its attempt succeeds or not has emerged as a matter that determines the fate of the Korean Peninsula, and it has deepened not only the sharp diplomatic competition between South Korea and the United States, but also a strong schism in Korean society. The study attempted to suggest a productive and restrained approach to this issue by analyzing this political phenomenon from a realist international political perspective and revealing its problems and limitations. As long as North Korea is nuclear-armed, the prevailing view on the transition to a peace regime, in which causes a military imbalance between the two Koreas, is that it rather leads to a crisis on the Korean Peninsula. From the circumstances of the collapse of the US-DPRK negotiations for the denuclearization of North Korea, the worsening of the US-China conflict, and the escalating tensions in the South China Sea, the argument of an end-of-war declaration collides the strategy and interests of the US. The South Korean government’s idealistic approach, which puts trust-building first with North Korea, ultimately proved to be ineffective in the reality of international politics, which values national interest and war deterrence. The study was based on the data from international treaties related to the Korean Peninsula, official agreements and declarations between governments, and official responses and media articles.

Key words: Korean Peninsula, transition to a peace regime, peace treaty, end-of-war declaration, denuclearization, US-China confrontation.

ЭМАНСИПАЦИЯ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ: ЭКЛЕКТИКА, СИНТЕТИКА И ОРГАНИКА РЕГИОНАЛИЗМА

Толипов Фарход Фазилович

farkhad_tolipov@yahoo.com

*Негосударственное научное учреждение «Караван знаний»
(Ташкент, Узбекистан)*

Tolipov Farkhad

farkhad_tolipov@yahoo.com

*Non-State Scientific Institution “Caravan Of Knowledge” (Караван знаний)
(Tashkent, Uzbekistan)*

Аннотация. В статье анализируются проблемы центральноазиатских исследований. Естественный процесс эмансипации пяти государств региона зачастую не сопровождается, так сказать, эмансипацией исследований этих стран и их взаимоотношений в региональном масштабе. В изучении вопросов региональной интеграции, демократического пути развития, национальной идеологии и нациестроительства, геополитики, безопасности стран Центральной Азии и др. у некоторых исследователей и экспертов выглядит как результат эклектических и синтетических подходов и реже как результат диалектического и органического подхода.

В данной статье рассматриваются некоторые примеры, на мой взгляд, противоречивых, поверхностных и искаженных суждений о регионе, вытекающих из набора эклектических и синтетических представлений, а также предлагается более диалектический и органический подход.

Ключевые слова: Центральная Азия, регионализм, интеграция, динамика.

Введение

С момента обретения странами Центральной Азии своей независимости после распада бывшего Советского Союза прошло более 30 лет, это почти треть века. Изучение данного региона (то, что называется «Центральноазиатские исследования») (“Central Asian Studies”), как и развитие самого региона, на протяжении этого периода прошло ряд этапов, и уже накоплен значительный багаж новых знаний и представлений о странах Центральной Азии – их индивидуальном и совместном развитии. Было сделано не мало теоретических и эмпирических исследований ученых, а также прогнозов и предсказаний касательно взаимоотношений пяти стран и будущего развития регионализма.

Особенно острые и критические дискуссии ведутся относительно возможности объединения этих стран – начиная от вопроса адекватности и сущности названия «Центральная Азия», кончая вопросом об институционали-

зации интеграционного процесса. В центральноазиатских исследованиях, особенно касающихся международных отношений и внешнеполитического поведения государств региона, можно заметить и эклектические суждения, и синтетические конструкции, и органические основы. Все это заметно усложнило, я бы сказал дезориентировало, как собственно исследовательский процесс, так и политические решения. Поэтому актуальной задачей современных исследований и политического процесса в странах региона является упорядочение наших знаний и представлений о Центральной Азии с целью выхода на новые и эффективные решения.

Методология

Данная статья представляет анализ на основе диалектической методологии и критического рассмотрения проблем центральноазиатских исследований. Были использованы также инструменты политического анализа, геополитики и теории регионализма.

Сложный процесс эмансипации

Эклектичность, синтетичность и органичность центральноазиатских исследований и политики во многом связаны с шоком распада СССР и необходимостью ускоренной адаптации к новым и незнакомым реалиям международной системы в начале независимости, с одной стороны, и все более усложняющейся международной обстановкой и (не)формированием нового мирового порядка (НМП), в том числе усилением геополитических проекций этого НМП на регион Центральной Азии – с другой стороны. В целом, регионализм и региональную интеграцию в Центральной Азии можно рассматривать с трех точек зрения: как часть глобализации (как ответ на глобальные вызовы); как самоценное явление (воплощение и выражение общности); как геополитическое обустройство (под воздействием державной геополитики).

Проявлением сложности эмансипации региона стало то, что можно условно назвать национально-региональным дуализмом [1, с.13]. Он проявляется в таких дуализмах, как:

- географический дуализм (горы – с одной стороны и оазисы и степи – с другой);
- дуализм верховья и низовья (Кыргызстан и Таджикистан – страны верховья и Казахстан, Туркменистан и Узбекистан – страны низовья);
- оседло-кочевой дуализм (различия в культуре и образе жизни оседлых и кочевых народов);
- ирано-тюркский дуализм (4 страны региона – тюркские, 1 страна - ираноязычная);

- советско-постсоветский дуализм (переплетение и противоречие между советскими структурами и практиками, с одной стороны, и новыми постсоветскими – с другой);

- дуализм «Ташкент-Астана» (миф о соперничестве Казахстана и Узбекистана);

- дуализм «демократия-автократия» (противоречие между стереотипом о недемократической судьбе стран региона и провозглашением демократической перспективы).

Представленная дуалистическая картина исторического, социокультурного, географического и этнического бытия народов Центральной Азии обуславливает и дуалистическую концепцию описания и объяснения событий и явлений в данном регионе. Иными словами, национальные и региональные реалии, интеграционные и дезинтеграционные процессы, холистические и фрагментарные представления должны рассматриваться не линейно, а в сложном диалектическом единстве.

Эклектичность политических и международных исследований региона проявилась, например, в том, что в своих внешнеполитических действиях государства региона демонстрировали подчас, в некотором смысле, беспорядочную смесь разнородных комбинаций и маневров. Дошло до того, что термином «интеграция» иногда стали называть некоторые объединения, которые вовсе не соответствуют концепции и теории интеграции. Например, это относится к СВМДА или ШОС. Эклектичность также содержится в концепции многовекторности, которой оперируют практически все страны региона [2].

Такая же эклектика присутствует в так называемой постсоветской риторике, когда рассматриваются досоветские, советские и постсоветские начала как равнозначные и механически проецируемые на идентичность, образ жизни народа и государственную деятельность. Так, образы Амира Тимура в Узбекистане, Манаса в Кыргызстане, Самани в Таджикистане, казахских ханов в Казахстане превратились в живых безупречных идеалов/идолов современности. Древнее, средневековое, современное и будущее переплелось в эклектическом реконструировании старой и конструировании новой идентичности как государств, так и наций. Более того, на эту эклектику накладывается еще и самоконструирование (если так можно выразиться) или самоопределение людей, обществ, народов региона на основе иных ценностей, ориентированных на технологические инновации 21-го века, кардинально меняющих образ жизни и мировоззрение, особенного молодого поколения.

Еще один пример влияния эклектицизма: искусственно прерванную в 2005 году интеграцию некоторые были склонны интерпретировать как подтверждение провала и бесперспективности интеграции, только потому, что она была прервана и столкнулась с геополитическим давлением. То, что Россия стала членом ОЦАС и тем самым региональная структура оказалась гео-

политически деформирована и то, что после неадекватного слияния ОЦАС с ЕврАзЭС в 2006 году эта структура практически была закрыта, не примаётся во внимание критиками или пессимистами интеграции.

Наконец, стоит упомянуть несбывшиеся прогнозы, например о «балканизации» региона, которые тоже были обусловлены эклектикой анализа [3, с.142-145].

Синтетичность, как и эклектичность, во многом тоже дезориентирует поисковый и исследовательский процесс. Например, региональная интеграция, официально начавшаяся в 1991 году, до сих пор испытывала свои подъемы и падения, и это нормальный процесс эмансипации. Однако, он иногда искажается, с одной стороны, элитистским характером региональных дел, а с другой – некоторыми искусственными конструкциями, интегрирующими, так сказать, не интегрируемые объекты.

Что я имею ввиду? Во-первых, до сих пор, все решения, мероприятия, разъяснения, интерпретации, касательно сущности и характера региональной интеграции, исходили из официальных политических кругов и народные массы практически были отключены от этого процесса. Это, в свою очередь, делает процесс не полноценным и более искусственным, синтетическим. Во-вторых, в настоящее время много звучит такая выдуманная концепция, как «Афганистан – часть Центральной Азии». Это совершенно не верная концепция и потому синтетическая, поскольку Афганистан и географически и по всем другим параметрам находится в Южной Азии. Отнесение его к Центральной Азии грубо искажает собственно интеграционный процесс в этом регионе, которые имеет свои особые драйверы, предпосылки и направленность, начиная с 1991 года. В-третьих, приписывание таким организациям, как ЕАЭС, ШОС, ОДКБ интеграционной сущности также является синтетическим изобретением. Эти организации, безотносительно их эффективности и миссии, не являются интеграционными в концептуальном и теоретическом смысле этого слова. Дефиниция «интеграция» совершенно не применима к ним.

В связи с этим, стоит упомянуть недавние наезды (иначе не скажешь) некоторых российских аналитиков и политиков на Казахстан и другие центральноазиатские страны. В частности, намеки на подарки русского народа бывшим советским республикам в виде территорий, заявления о принадлежности северных районов Казахстана России, попытки втянуть их в ЕАЭС либо шантажом, либо обманом – все это свидетельствует о неестественности попыток объединения стран бывшего СССР. Другими словами, попытки синтетического конструирования на основе давления, запугивания и недружественных заявлений и информационных атак являются не только не интеграционными, но и анти-интеграционными затеями.

Органический подход совершенно отличается от эклектических и синтетических подходов прежде всего тем, что он основывается на естественных и

гармоничных субстратах. Это относится к естественному процессу эволюции центральноазиатской интеграции, который прошел довольно последовательные этапы: Центрально-Азиатское Содружество (ЦАС), Центрально-Азиатское Экономическое Сообщество (ЦАЭС), Организация Центрально-Азиатского Сотрудничества (ОЦАС). Этот процесс был искусственно (!) прерван в 2005 году и возобновился в 2018 году в виде Консультативных Встреч (КВ) президентов пяти государств Центральной Азии. Само возобновление регионального процесса, пусть даже в более скромных формах, чем прежде, уже свидетельствует об органичности процесса.

На каждой Консультативной Встрече, как известно, принимается Совместное Заявление. С 2018 года прошли уже три КВ. В Совместном Заявлении третьей КВ, которая прошла в ноябре 2021 года, в частности, говорится, что:

- необходимо активизировать консолидированную деятельность государств Центральной Азии на международной арене;

- Главы государств поручили внешнеполитическим ведомствам завершить в ближайшее время работу по согласованию проекта Дорожной карты по развитию регионального сотрудничества на 2022-2024 годы (по итогам Консультативных встреч Глав государств Центральной Азии).

- Главы государств, поручили внешнеполитическим ведомствам подготовить к подписанию на следующей Консультативной встрече Глав государств Центральной Азии Договор о дружбе, добрососедстве и сотрудничестве в целях развития Центральной Азии в XXI веке.

Добавим к этому, что в декабре 2021 года президенты Казахстана и Узбекистана подписали «Декларацию о союзнических отношениях», в которой, в частности, говорится, что [4]:

- союзничество отвечает жизненно важным и долгосрочным национальным интересам двух братских народов, а также будет служить ключевым фактором в обеспечении мира, стабильности и безопасности в Центральной Азии;

- лидеры двух государств намерены учредить Высший Межгосударственный Совет, Совет межпарламентского сотрудничества и Совет министров иностранных дел Республики Узбекистан и Республики Казахстан;

- Президенты согласились целенаправленно работать над совершенствованием формата Консультативных встреч глав государств Центральной Азии для максимально полного задействования их потенциала при строгом уважении интересов всех государств-участников.

Особое внимание следует обратить на последние три пункта, которые хорошо иллюстрируют органику Центральной Азии: 1) союзничество между Казахстаном и Узбекистаном рассматривается не просто как двусторонние отношения, а как составная часть всего региона; 2) учреждаемые высшие межгосударственные органы, возможно, станут прототипом аналогичных ре-

гиональных органов, которые выведут интеграцию на новый уровень; 3) как логическое продолжение предыдущего пункта, совершенствование же формата КВ, очевидно, указывает на стремление стран Центральной Азии начать процесс институционализации региональной интеграции.

Итак, органика центральноазиатской интеграции очевидна.

Задача институционализации

Пять центральноазиатских стран – Казахстан, Кыргызстан, Таджикистан, Туркменистан и Узбекистан – которые воссоздали региональную общность и политическую структуру после распада СССР в 1991 году, прошли не малый путь в направлении региональной интеграции. Однако этот процесс был довольно противоречивым, со своими взлетами и падениями. Он был прерван в 2006-2007 году и заморожен на целое десятилетие. Геополитика была основной причиной такого исхода.

Пятисторонние региональные взаимодействия были возобновлены в марте 2018 года, когда по инициативе Президента Узбекистана Шавката Мирзиёева был создан новый формат Консультативных встреч президентов. В отличие от предыдущего периода 1991-2006 гг., который в целом продемонстрировал классический процесс институционализации и почти был поход на европейскую модель, новый регионализм в Центральной Азии развивается пока без строгой институционализации. Учитывая присутствие перманентного геополитического фактора, можно допустить, что руководители государств региона теперь более осторожны в продвижении интеграционного проекта.

Новый регионализм разворачивается в тот момент, когда Центральная Азия вновь оказалась подверженной геополитическим испытаниям: с одной стороны, это китайская инициатива «Один Пояс, Один Путь», с другой стороны – Евро-Азиатский Экономический Союз, с третьей – американский формат «С5+1», с четвертой – второй приход к власти в Афганистане Талибан и т. д. Фактически, самодостаточность, самооценочность и прочность региона как единого целого нынче проверяется геополитикой.

Ярким примером такой «проверки» является дилемма, связанная с вопросом вступления или не вступления Узбекистана в ЕАЭС. Как известно, Президент Мирзиёев сразу после прихода к власти объявил, что Центральная Азия будет приоритетом во внешней политике Узбекистана. Вместе с тем, Узбекистан находится, так сказать, в постоянном напряжении из-за неутрачивающих информационных атак и просто тенденциозных дискуссий касательно его якобы будущего членства в ЕАЭС. Недавно даже Президент Беларуси в неуважительном тоне и с уверенностью заявил, что Узбекистан, Таджикистан и Туркменистан непременно вступят в Союзное объединение, созданное

Россией и Беларусью. Все это, конечно, не может не напрягать руководство Узбекистана и других соседних стран, с точки зрения интересов независимости и суверенитета.

В этих условиях консолидация пяти государств Центральной Азии является жизненно важной. Поэтому интеграционная повестка не только не должна ослабевать, а наращиваться более строгими институтами. Наблюдаемый ныне де-институционализированный регионализм в Центральной Азии есть, на самом деле, иная форма осторожного конструирования институтов, или, другими словами, процесс скрытой/зарезервированной институционализации. Но главное, это органический процесс, который все время возвращает страны региона на путь интеграции, когда они по разным причинам отклоняются от него. Интеграционный иммунитет, если можно так выразиться, отторгает чуждые модели и схемы и защищает свой внутренний региональный организм.

«Для того, чтобы интеграция в Центральной Азии продвигалась, – пишет Т. Дадабаев, – важно для этих государств принять, что индивидуальный суверенитет каждого государства должен быть ограничен и преобразован в ‘региональный суверенитет’, при котором все проблемные вопросы станут предметом коллективного принятия решений. Колебания центральноазиатских стран касательно более тесной координации политик и постепенной интеграции в основном связаны с их представлениями, что интеграция будет ограничивать их суверенитет, что приведет к вмешательству в их внутренние дела» [5]. Однако верно и то, как показывает ход региональных дел, что индивидуальный суверенитет и независимость каждого государства региона также оказываются уязвимыми в силу геополитических вызовов, что вновь востребует выхода на уровень регионального суверенитета.

Заключение

Эмансипация – естественный процесс роста и укрепления. Но ее не следует путать с постмодернистской установкой на беспорядочные формулы этого роста и развития. Это должен быть диалектический и органичный естественно-исторический процесс эволюции Центральной Азии как единого региона, как говорится, от простого к сложному. Однако, здесь страны региона подстерегает «ловушка», которую я называю ‘комплекс слабого государства’, когда самооценка государств, их поведение на международной арене, процесс принятия внешнеполитических решений, представление о степени свободы действий сильно ограничиваются убеждениями (не всегда оправданными) о том, что от них мало что зависит, что все решают великие державы и т.п.

Соответственно и исследования региона зачастую оказываются под влиянием этого комплекса. Кстати, этот комплекс тоже привносит свой вклад в

синтетические и эклектические суждения о процессах в регионе и, в частности, о перспективах интеграции. Более того, он мешает более строго и объективно оценивать национальные интересы стран. Под влиянием комплекса слабого государства и политики и эксперты заведомо ставят себя как бы в подчиненное положение перед великими державами.

Центральноазиатские страны, наученные сложным опытом геополитических интриг, демонстрируют осторожность в своих усилиях по региональному объединению. Однако в этом объединении не скрывается никакой вызов никакому государству и никакой великой державе. Поэтому необходимо преодолеть комплекс слабого государства и укреплять интеграционный иммунитет Центральной Азии.

Список литературы

1 Толипов Ф., Мамадазимов А., Ногойбаева Э. и др. Пять государств и/или один регион? Национально-региональный дуализм в Центральной Азии. – Алматы: Фонд им. Ф. Эберта. – 2015. – 32 с.

2 Толипов Ф. Эклектичность многовекторности как фактор сбоя пятисторонности в Центральной Азии. [Электронный ресурс] URL <https://caa-network.org/archives/204468/09/2020> (дата обращения 28.01.2022).

3 Толипов Ф. Некоторые теоретические аспекты Центрально-азиатской геополитики // Центральная Азия и Кавказ, 2001. – №6. – С.142-145.

4 Декларация о союзнических отношениях между Республикой Узбекистан и Республикой Казахстан. [Электронный ресурс] URL https://uza.uz/ru/posts/deklaraciya-o-soyuznicheskix-otnosheniyax-mezhdu-respublikoy-uzbekistan-i-respublikoy-kazakhstan_326819?fbclid=IwAR3DWktnhWaYXvVVGB9cPHlubEf2CaF1nH9Cy4KV3uWgKhCUEdBllAuzITA (дата обращения 29.01.2022).

5 Dadabaev T. Central Asian Regional Integration: between reality and myth // CACI Analyst, [Электронный ресурс] URL <http://www.cacianalyst.org/newsite> (дата обращения 05.02.2022).

Transliteration

1 Tolipov F., Mamadazimov A., Nogojbaeva E. i dr. Pyat' gosudarstv i/ili odin region? Nacional'no-regional'nyj dualizm v Central'noj Azii [Five States and/or one Region? National-Regional Dualism in Central Asia]. – Almaty: Fond im. F. Eberta. – 2015. – 32 s.

2 Tolipov F. Eklektichnost' mnogovektornosti kak faktor sboya pyatistoronnosti v Central'noj Azii [The Eclecticism of Multi-Vectorism as a Factor in the Failure of Five-sidedness in Central Asia]. [Elektronnyj resurs] URL <https://caa-network.org/archives/204468/09/2020> (data obrashchenie 28.01.2022).

3 Tolipov F. Nekotorye teoreticheskie aspekty Central'no-aziatskoj geopolitiki [Some Theoretical Aspects of Central Asian Geopolitics] // Central'naya Aziya i Kavkaz, 2001. – №6. – S.142-145.

4 Deklaraciya o soyuznicheskix otnosheniyah mezhdu Respublikoj Uzbekistan i Respublikoj Kazahstan [Declaration on Allied Relations Between the Republic of Uzbekistan and the Republic of Kazakhstan] [Elektronnyj resurs] URL [https://uza.uz/ru/posts/deklaraciya-o-soyuznicheskix-otnosheniyah-mezhdu-respublikoy-uzbekistan-i-respublikoy-kazakhstan_326819?fbclid=IwAR3DWktnhWaYXvVVGB9cPHlubEf2CaF1nH9Cy4KV3uWgKhCUEdBllAuzITA](https://uza.uz/ru/posts/deklaraciya-o-soyuznicheskix-otnosheniyax-mezhdu-respublikoy-uzbekistan-i-respublikoy-kazakhstan_326819?fbclid=IwAR3DWktnhWaYXvVVGB9cPHlubEf2CaF1nH9Cy4KV3uWgKhCUEdBllAuzITA)

respublikoy-kazakhstan_326819?fbclid=IwAR3DWktnhWaYXvVVGB9cPHlubEf2CaF1n-H9Cy4KV3uWgKhCUEdBllAuzITA (data obrashchenie 29.01.2022).

5 Dadabaev T. Central Asian Regional Integration: between reality and myth // CACI Analyst, [Elektronnyj resurs] URL <http://www.cacianalyst.org/newsite> (data obrashchenie 05.02.2022).

Толипов Ф.Ф.

Орталық Азияның эмансипациясы: регионализм эклектикасы, синтетикасы және органикасы

Аңдатпа. Мақалада Орталық Азия зерттеулерінің мәселелері талданады. Бес мемлекет аймағындағы табиғи эмансипация үрдісі көбінесе осы елдердегі эмансипациялық зерттеулері мен олардың аймақтық көлемдегі қатынастары қатар жүрмейді. Аймақтық интеграция, демократиялық даму жолы, ұлттық идеология және ұлт құрылысы, геосаясат, Орталық Азия елдерінің қауіпсіздігі және т.б. мәселелерін зерттеуде кейбір зерттеушілер мен сарапшылар эклектикалық және синтетикалық тәсілдердің нәтижесі, ал диалектикалық және органикалық тәсілдердің нәтижесі ретінде сирек кездеседі.

Бұл мақалада, менің ойымша, эклектикалық және синтетикалық көріністер жиынтығынан туындайтын аймақ туралы қайшылықты, үстірт және бұрмаланған пікірлердің кейбір мысалдары қарастырылады, сонымен қатар диалектикалық және органикалық тәсіл ұсынылады.

Түйін сөздер: Орталық Азия, регионализм, интеграция, динамика.

Tolipov F.

The Emancipation of Central Asia: Eclectics, Synthetics, and Organics of Regionalism

Abstract. The article analyzes the problems of Central Asian studies. The natural emancipation process of the five States of the region is often not accompanied by, so to speak, the emancipation of the studies of those countries and their relations on a regional scale. In the study of issues of regional integration, democratic way of development, national ideology, and national development, geopolitics, security of Central Asian countries, etc present. According to some researchers and experts, it appears as a result of eclectic and synthetic approaches and less often as a result of the dialectic and organic approach.

This article discusses some examples, I believe, of contradictory, superficial, and distorted regional judgments arising from a set of eclectic and synthetic representations, and proposes a more dialectical and organic approach.

Key words: Central Asia, regionalism, integration, dynamics.

**ПОЛИТИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА КАЗАХСТАНЦЕВ:
ОСНОВНЫЕ ПАРАМЕТРЫ, ОСОБЕННОСТИ,
ТРЕНДЫ ТРАНСФОРМАЦИИ
(по результатам социологического исследования)***

¹Шайкемелев Мухтарбек Сейд-Алиевич, ²Дунаев Владимир Юрьевич,
³Курганская Валентина Дмитриевна

¹muhtarbek64@mail.ru, ²vlad.dunaev2011@yandex.kz, ³vkurganskaya@mail.ru
^{1,2,3}Институт философии, политологии и религиоведения КН МОН РК
(Алматы, Казахстан)

¹Shaikemelev Mukhtarbek, ²Dunaev Vladimir, ³Kurganskaya Valentina
¹muhtarbek64@mail.ru, ²vlad.dunaev2011@yandex.kz, ³vkurganskaya@mail.ru
^{1,2,3}Institute for Philosophy, Political Science and Religious Studies RK MES CS
(Almaty, Kazakhstan)

КАЗАХСТАН: ПОЛИТИЧЕСКИЕ РЕАЛИИ СОВРЕМЕННОСТИ

Аннотация. В статье анализируются политические предпочтения граждан РК, их политические ориентации, проясняется уровень доверия населения политическим институтам казахстанского общества, определяется рейтинг политических партий, выявляются мотивы и условия участия населения в протестных акциях. Анализ особенностей, основных параметров и тенденций трансформации политической культуры населения республики осуществляется на основе данных полевых социологических исследований (массового опроса населения, экспертного опроса, фокус-групповых дискуссий), проведённых в сентябре 2021 г. Центром бизнес-информации, социологических и маркетинговых исследований BISAM Central Asia по заказу Института философии, политологии и религиоведения КН МОН РК. Кроме того, использованы результаты социологических опросов, проведённых в 2003 г. и в 2011 г. Институтом философии и политологии КН МОН РК в рамках научных проектов, посвящённых проблемам социально-политической стратификации казахстанского общества. По итогам политико-социологического анализа авторы приходят к заключению о том, что основным способом решения проблем и разрешения конфликтов в казахстанском обществе, не имеющем укоренившихся в политической культуре традиций правовых и ценностно-нормативных ограничений и самоограничений политической власти, должно стать создание развитой системы партийного представительства экономических и социально-политических интересов различных страт казахстанского общества. В заключение статьи формулируется ряд выводов и даются научно-практические рекомендации.

Ключевые слова: политика, политическая культура, социальные проблемы, ценности, интересы, партии, доверие, рейтинг

* Статья подготовлена в рамках программно-целевого финансирования КН МОН РК: проект OR11465461 «Исследование культуры и ценностей общества в контексте стратегии устойчивого развития Казахстана».

Введение

Казахстан, как и все постсоветские республики, переживает в своём развитии период перемен. Изменения охватывают все аспекты социальной жизни. Помимо реформирования подсистем общества, происходит качественное изменение жизни общества в целом. Изменения качества социальных структур сопровождаются, прежде всего, становлением ценностно-ориентированной системы общественного сознания, основанной на реальном расширении прав и свобод граждан страны и создании условий для более широкого выбора ими форм жизнедеятельности как важнейшего фактора общественного развития. Эти показатели демонстрируют переход Казахстана от закрытого общества к открытому с характерной для последнего легитимацией политического плюрализма, многообразия систем политических убеждений, взглядов, доктрин, идеологий.

Современной демократической политической культуре свойственны гибкость, адаптивность, изменчивость. Вместе с тем она базируется на ряде фундаментальных принципов и ценностей, включает в себя комплекс устойчивых политических традиций, обусловлена актуальным уровнем и тенденциями развития культуры общества в целом. Однако в ходе политического транзита – перехода к консенсусному типу политической культуры, свойственному странам консолидированной демократии, – неизбежны процессы политической поляризации, фрагментации, раскола общественного сознания, порождаемые противоречием между императивом модернизации (политической аккультурации) и традиционалистскими социально-политическими ценностями.

Проблемы развития, модернизация, качественного совершенствования политической культуры населения республики приобретают всё большую актуальность по мере углубления процессов демократических преобразований казахстанского общества, перехода к новым моделям отношения власти и народа, новым формам политического участия граждан, новым технологиям организации политического процесса.

Методология исследования

Для определения основных нормативно-ценностных характеристик политической культуры казахстанцев в статье использованы данные полевых социологических исследований, проведённых в сентябре 2021 г. Центром бизнес-информации, социологических и маркетинговых исследований BISAM Central Asia по заказу Института философии политологии и религиоведения КН МОН РК. Массовый опрос населения был проведён во всех областях Казахстана, выборка составила 1500 человек. Также были проведены 4 фокус-групповые дис-

куссии и формализованные интервью с 31 экспертом. Ряд вопросов, связанных с отношением населения к политической сфере жизни современного Казахстана, обсуждался в фокус-группах, проведённых летом 2021 г. сотрудниками Центра политических исследований ИФПР КН МОН РК.

Для выявления динамики и тенденций изменений параметров политической культуры данные социологического опроса населения 2021 г. сопоставлены с результатами, полученными в социологических опросах, проведённых в 2003 г. и в 2011 г. Институтом философии и политологии КН МОН РК в рамках научных проектов, посвящённых проблемам социально-политической стратификации казахстанского общества.

Особенности современного этапа развития политических процессов в казахстанском обществе

Для того, чтобы понять особенности современного этапа социально-политической жизни казахстанцев, перед респондентами был поставлен вопрос об их отношении к наиболее волнующим их социальным проблемам. Вариантами ответов были: «Проблема очень важна», «Проблема есть, но она не очень остра», «Такой проблемы нет», «Затрудняюсь ответить». При шкалировании нами принимался во внимание только первый вариант ответа.

Большое влияние на политическую активность казахстанцев оказывают социальные проблемы [1, с. 123]. Но митинги и акции проводятся обычно тогда, когда у достаточно широких слоёв общества возникают серьёзные экономические проблемы (например, протесты владельцев автотранспорта с иностранными номерами, связанные с резким повышением цены на утилизационный сбор, или массовые волнения в Мангистауской области в первые дни 2022 г., вызванные повышением цены на сжиженный газ на АЗС).

Однако в казахстанском обществе имеют место и общие болезненные для всех казахстанцев проблемы социально-экономического характера, которые также оказывают влияние на политическую обстановку в обществе. Согласно результатам социологического опроса 2021 года, большинством респондентов были определены следующие наиболее важные социальные проблемы: высокие цены на продукты питания – 82,1%, образование – 76,6%, коммунальные услуги – 75,7%; низкие зарплаты – 78,1%; низкое качество медицинского обслуживания – 73,9%; слабая социальная защищённость (низкий уровень пенсий, стипендий, социальных пособий) – 73,3%; безработица – 68,8%; ухудшение состояния окружающей среды – 68,8%. Если учесть ещё второй вариант ответа: «Проблема есть, но она не очень остра», – то окажется, что практически всё население страны испытывает в настоящее время целый спектр социально-экономических проблем в обеспечении процессов своей жизнедеятельности.

Большое влияние на политическую жизнь оказывают изменения в сфере культуры, идеологии, социальной психологии, духовности; противоречивые процессы демократизации казахстанского общества: становление и развитие парламентаризма и многопартийной политической системы и др. Нарушение социальной справедливости, незащищённость прав и свобод граждан оказались важны для 65,7% респондентов; растущий протекционизм, невозможность ничего добиться без связей – для 64,3%; резкое расслоение общества на богатых и бедных – для 62,7%; недостаточная степень демократизации общества, отдалённость власти от народа – для 61,2%; падение нравственности – для 55,7%; барьеры для развития частного предпринимательства – для 50,1%; рост уголовной преступности – для 53,4%; обострение языковой проблемы – для 50,2%; коррумпированность чиновников – для 67,7%.

Если провести ранжирование проблем по степени их важности, то на первом месте для основной массы населения окажутся экономические проблемы, на втором – кластер социальных проблем, и лишь на третьем месте – кластер собственно политических проблем. Какие выводы можно сделать из полученных в ходе социологического исследования результатов? Главный вывод, на наш взгляд, заключается в том, что экономическое реформирование и социально-политическая модернизация осуществлялись и продолжают осуществляться не системно, но в корпоративно-номенклатурных целях, без активного вовлечения в эти процессы основной массы населения страны. Особых успехов в решении задачи создания эффективной, конкурентоспособной и вместе с тем социально ориентированной рыночной экономики правительство РК не добилося. И эта ситуация остаётся определяющим фактором формирования отношения населения к политической сфере жизни казахстанского общества.

Отношение населения к политической сфере жизни казахстанского общества

Характерной чертой современного казахстанского общества является абсентеизм – большинство населения проявляет безразличие к политической жизни. И в советское время, и сегодня обычные люди дистанцируются от политических процессов, население в значительной мере остаётся пассивным наблюдателем того, что происходит в политическом пространстве страны. Ряд вопросов анкеты был направлен на выяснение отношения респондентов к политической сфере общественной жизни Казахстана в целом, и на оценку роли различных политических организаций в общественно-политическом процессе. О динамике изменения характера отношения населения к политической сфере казахстанского общества на протяжении почти 20 лет мы можем судить по ответам респондентов, приведённым на рисунке 1.

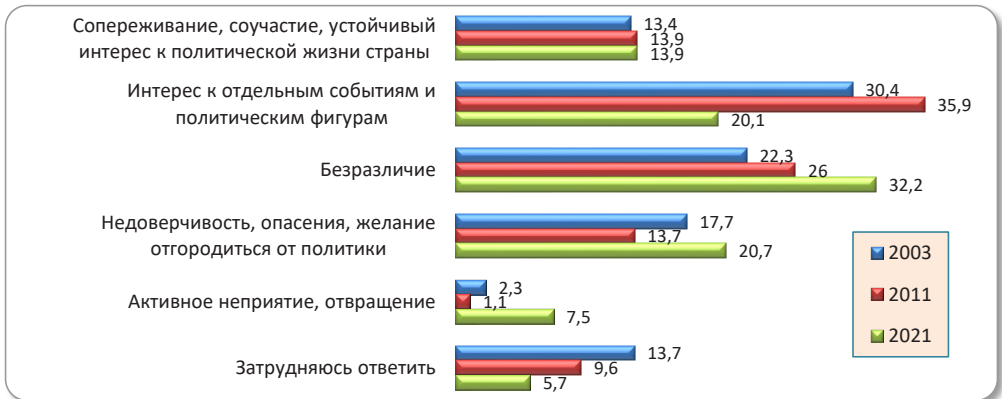

Рисунок 1 - Как бы Вы охарактеризовали своё отношение к политическим процессам в Республике Казахстан?

Как следует из рисунка 1, в целом устойчивый интерес к политической жизни страны был невысок на протяжении двух десятилетий. Желание отгородиться от политики и заниматься собственными проблемами сохраняется на протяжении почти 20 лет практически на одном уровне у каждого пятого-шестого респондента. Если в предыдущие годы количество респондентов, проявлявших интерес к отдельным политическим событиям и политическим фигурам, превышало количество безразличных к политике, то в настоящее время количество безразличных к политике превышает количество тех, кто проявляет интерес к отдельным политическим событиям и персоналиям.

В анкетных опросах населения в 2003, 2011 и 2021 гг. вопрос об отношении к политической сфере общественной жизни был также поставлен в иной, более общей форме. Респондентам было предложено высказаться о характере своих политических убеждений. О своём равнодушии к политике в опросе 2021 г. заявили 60% респондентов, и почти 20% опрошенных отметили, что не задумывались о своих политических убеждениях. В социологических опросах 2003 г. и 2011 г. эти варианты ответов выбрали, соответственно, 32,3% и 43,8% и 48,8% и 25,5% респондентов (таблица 1).

Таблица 1 - Можете ли Вы сказать о себе, что Вы имеете твёрдые политические убеждения?

	2003 г.	2011 г.	2021 г.
* Да. Мои политические убеждения продуманы, в том числе и на основе изучения специальной литературы	3,6%	4,4%	6,1%
* Да, я имею твёрдые политические убеждения, хотя и не изучал научно-политическую литературу	14,9%	26,2%	14,9%
* Я равнодушен к политике, мне достаточно своих собственных забот	32,3%	43,8%	60,3%
* Не знаю, не задумывался об этом	48,4%	25,5%	18,6%

Таким образом, налицо явно выраженная тенденция снижения интереса населения республики к политике. Большая часть респондентов с безразличием либо с недоверием относятся к политической сфере жизни казахстанского общества. Такое распределение можно считать нормальным, типичным для населения многих современных стран. Политическую активность население демократических стран проявляет, как правило, в период выборов и избирательных кампаний, между которыми оно в основном забывает о политике и занимается своими текущими делами. Уровень политизации, при котором около 20 или менее процентов населения постоянно интересуются политикой, является достаточным для устойчивого функционирования общества.

Равнодушие к политической сфере напрямую связано с осознанием гражданами того обстоятельства, что они не имеют реальных возможностей воздействовать на политические процессы. На вопрос: «Считаете ли Вы, что у Вас есть возможность влиять на решения, принимаемые властями?», – большинство респондентов отвечает отрицательно (рисунок 2). Участники фокус-групп также утверждали, что оказывать влияние на принятие каких-либо политических решений в Казахстане сегодня для «простого человека» практически невозможно.

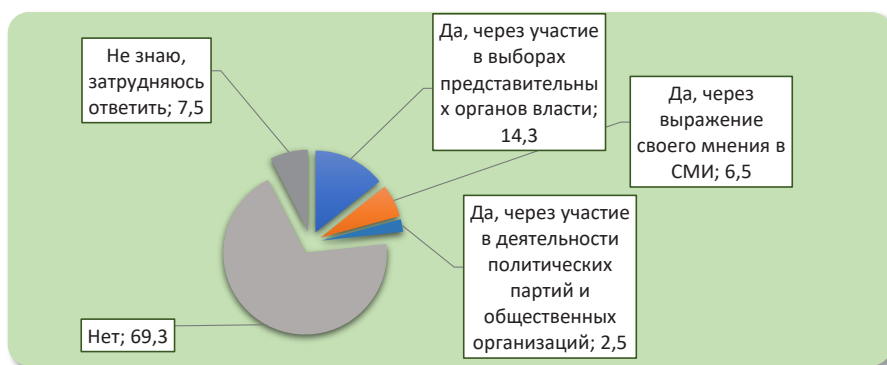

Рисунок 2 - Считаете ли Вы, что у Вас есть возможность влиять на решения, принимаемые властями?

Как отмечалось выше, несмотря на наличие в стране острых проблем как объективных предпосылок для конфликтов, они не приводят к крупномасштабным политическим действиям масс. Более того, тот факт, что население, глубоко озабоченное своим социально-экономическим положением, не видит сильных и взрывоопасных противоречий в казахстанском обществе, свидетельствует о том, что интересы различных социальных групп не воспринимаются общественным сознанием как антагонистические (рисунок 3).

Рисунок 3 - Оцените степень серьёзности противоречий в современном казахстанском обществе между...

Как следует из представленных на рисунке 4 данных, эксперты в целом усматривают высокую степень взрывоопасных, чреватых серьёзными негативными последствиями противоречий между различными стратами населения. Среди групп противоречий, дисбалансов, которые могут привести в ближайшей перспективе к дестабилизации социально-политической ситуации в Казахстане, эксперты выделяют как наиболее конфликтные противоречия *между властью и народом*. Они оценены на 3,4 балла по 5-балльной шкале. В принципе этим отношениям, судя по итогам социологического исследования, далеко до взрывоопасных, но в целом, если учитывать ответы на два предыдущих вопроса, имеет место значительная неудовлетворённость населения социальной политикой государства.

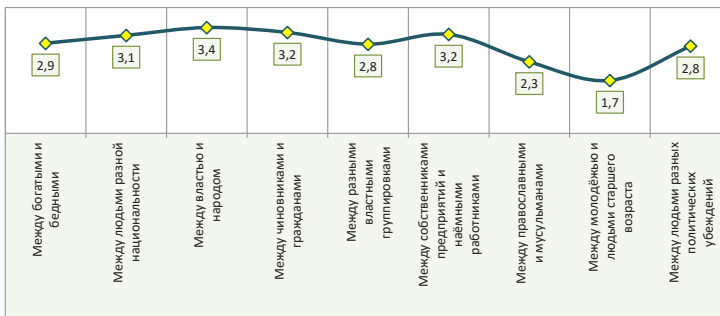

Рисунок 4 - По Вашему мнению, насколько следующие противоречия, дисбалансы могут привести в ближайшей перспективе к дестабилизации социально-политической ситуации в Казахстане? При ответе используйте 5-балльную шкалу, где «1» означает маловероятно, а «5» – в сильной степени вероятно.

В своём Послании народу Казахстана от 1 сентября 2021 года Президент РК К.К. Токаев в контексте задач по продолжению политической модернизации страны особо отметил значение дальнейшего совершенствования механизмов обратной связи «слушающего государства». Особая роль в осуществлении такой обратной связи отводится акиматам различного уровня, которые далеко не всегда с надлежащей ответственностью реагируют на социальные запросы и прямые обращения населения, ещё более обостряя противоречия между властью и народом. Речь в таких случаях зачастую идёт об элементарных вещах, необходимых для осуществления нормальной жизнедеятельности – наличии питьевой воды, газа, электро- и теплоснабжения, школьного оборудования и классных помещений, получении неотложной медицинской помощи, создании новых рабочих мест и отсутствии задолженностей по заработной плате.

Возникает вопрос: через какие механизмы должна осуществляться «обратная связь», отсутствие или профанация которой может напрямую связываться с дискредитацией идеи президента о «слушающем государстве»? В первую очередь, это возможность для простых людей быть услышанными и задать властным структурам в лице акимов и других руководителей служб жизнеобеспечения свои, как правило, неудобные вопросы, получить деятельную ответную реакцию, снимающую наболевшие проблемы. Для этого существует ещё и практика ежегодных отчётных собраний акимов перед населением сельских округов, райцентров и городов. Как на деле проводятся такого рода отчётные собрания и осуществляется ответная оперативная реакция продемонстрировали социологические исследования в виде фокус-групп, проведённые летом 2021 г. сотрудниками Центра политических исследований Института философии, политологии и религиоведения КН МОН РК. В частности, в Алматинской области в крупных сельских агломерациях, таких как Узын-Агаш, Чилик, Талгар учёными были получены следующие ответы на вопрос: «Насколько эффективно, по Вашему мнению, работают местные органы власти в вашем посёлке, существует ли с ними «обратная связь»?

Пенсионер, 80 лет, житель Талгара: «Я бы не сказал, что работают хорошо. Потому что нет обратной связи. Например, у нас на улице не работает водопровод».

Учительница, 24 года, жительница села Бесагаи Талгарского округа: «У нас в селе проложили асфальт, однако в силу того, что наши акимы часто меняются, и кто-то выигрывает тендеры – этот нормальный асфальт снова раскопали и не проложили сверху асфальт. Так и оставили».

Бухгалтер, 43 года, жительница Узын-Агаши: «По итогам года в январе они выступают в Доме культуры. Непосредственно в кругу избранных, которые одобряют их отчёт и не задают неудобные вопросы. Таким образом, они отчитываются перед народом. Вот так в своём узком кругу проводится».

Госслужащая, 20 лет, жительница Талгара: «У нас в городе Талгар каких-либо серьёзных проблем с обратной связью или вопросов о несвоевременном обслуживании нет. А в сельских округах могут быть такие моменты, что где-то не заметят, где-то не

дойдёт до сведения акимата, поэтому и возникают проблемы с обратной связью. В основном, это проблемы с водой и электричеством».

Учитель, 34 года, житель Чулика: «Ежегодно местные и районные акимы отчитываются перед народом. Это новая и позитивная тенденция. Однако есть тут и обратная сторона. На каждом таком мероприятии акимы обещают выполнить те или иные задачи. Так обещания и остаются обещаниями, не выполняются».

Бухгалтер, 32 года, жительница Узын-Агаша: «Вот они (работники акимата – авт.) раньше молчали и никак не реагировали, но сейчас они очень эффективно и быстро собирают комиссию. Приезжают. Буквально два месяца назад я на себе тоже испытала это. Я сказала им, мол, меня топят, быстро ко мне приезжайте! Приехали зам. акима и ЖКХ, все собрались, чтобы решить мой вопрос. В конце они приняли решение, но мне оно снова не понравилось».

Таким образом, проведённые социологические опросы и фокус-групповые обсуждения выявили не только отрицательные моменты в работе органов управления, но и отдельные небезуспешные попытки местной власти выстраивать работу по-новому, достаточно оперативно реагируя на запросы населения.

Решение многих проблем зависит от гражданской позиции не только равнодушных людей, но и принципиально настроенных государственных служащих, которые рискуя прослыть «неудобными» и лишиться рабочего места, должны иметь поддержку вышестоящих независимых инстанций. Население в свою очередь должно иметь возможность через вновь создаваемые информационно-коммуникативные каналы «слышащего государства», быть услышанными местной властью, обретая регулярную возможность оперативно решать собственные социальные проблемы. Следует в этой связи также подчеркнуть, что только независимые социологические исследования, о которых упомянул в своём Послании президент К.К. Токаев, могут дать нам объективную картину происходящего в стране, в первую очередь, о состоянии социального блока, обеспечивающего самые насущные потребности населения. Суть замечания президента в том и заключается, что социологические исследования должны быть действительно независимыми, не ангажированными той же местной властью, которая, как правило, заинтересована в представлении безоблачной картины о состоянии дел в селе, районе, области.

Фокус-групповые интервью показывают, что респонденты интересуются теми или иными событиями тогда, когда они затрагивают их личные интересы. Так, в последнее время население стало более осведомлено в политике в сфере здравоохранения, образования в связи с пандемией, которая затронула так или иначе все семьи.

При анализе политических установок общественного сознания важно определить уровень доверия к базовым институтам политической власти различных социальных групп населения. Ответы респондентов на вопрос о доверии институтам власти отражает таблица 2.

Таблица 2 - Пожалуйста, оцените степень Вашего доверия перечисленным институтам власти по 5-балльной шкале, где 1 – полностью не доверяю, 5 – полностью доверяю

	2003	2011	2021
Президент	3,9	4,1	3,2
Правительство	3,6	3,6	2,9
Парламент	3,6	3,5	2,8
Армия	3,7	3,4	3,2
Полиция	2,9	3,1	2,9
Ваш маслихат	3,5	3,2	2,8
Ваш акимат	3,5	3,3	2,8

Как видно из представленных данных, самый высокий уровень доверия остаётся у Президента и армии, хотя и у них он не слишком высок и даже понизился. Впрочем, снизился уровень доверия ко всем ветвям исполнительной и представительной власти, в том числе и на местах – в целом, оценка доверия им ниже удовлетворительной.

Одной из значимых тенденций трансформации политического сознания казахстанцев является снижение значимости форм политического устройства и приоритетность обеспечения порядка и стабильности. Если в 2003 г. всего лишь 14,7% респондентов были согласны на любую социально-политическую систему в стране, лишь бы она обеспечивала порядок, то в 2011 г. их было уже 45,4%. В 2021 г. численность выступающих за обеспечивающую порядок социально-политическую систему осталась практически на том же уровне – 41,7%. Остальные ответы на вопрос: «Какая социально-политическая система, на ваш взгляд, наиболее отвечает жизненным интересам большинства казахстанцев?», – распределились следующим образом: за социалистическое государство советского типа выступает 24,7% респондентов, за исламское государство – 11,3%, за демократию западного типа (США, Европейский союз) – 13,9%.

Наибольшей популярностью у респондентов и наивысшим рейтингом у экспертов пользуются выборные органы власти (рисунок 5).

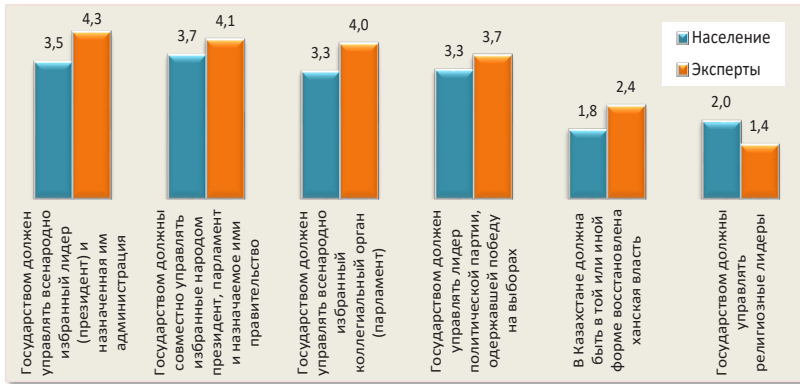

Рисунок 5 - Насколько вы согласны со следующими утверждениями... (население);
 Какая форма политической власти, на Ваш взгляд, отвечает стратегии устойчивого развития
 Казахстана? (эксперты). При ответе используйте 5-балльную шкалу, где
 «1» означает совершенно не согласен, «5» – полностью согласен (население);
 «1» – нежелательна, «5» – наиболее желательна (эксперты)

Как следует из диаграммы на рисунке 5, как среди населения, так и среди экспертов число сторонников сильной президентской власти примерно равно числу респондентов, которые хотели бы упрочения системы разделения и баланса властей («ветвей власти»). Несколько ниже оценивается модель социально-политического устройства в виде парламентской республики. Фундаменталистские проекты восстановления в Казахстане ханской власти или перехода к исламской теократии также находят определённую поддержку населения и экспертов.

Политические ориентации казахстанцев

Деятельность политических партий – оптимальный способ институционализации социально-политических взглядов граждан страны с развитой политической культурой и демократическими социально-политическими структурами [2, с. 257]. Анализ динамики развития республиканского партийного строительства свидетельствует о том, что эти процессы в последние годы направлены по прямо противоположному вектору. Отмеченное выше снижение интереса к политике привело к сокращению числа респондентов, которые следуют целям и программам той или иной партии или общественно-политического движения (рисунок 6).

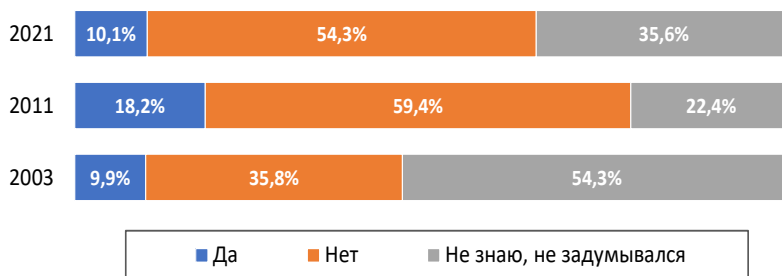

Рисунок 6 - Существует в Казахстане политическая партия или общественно-политическое движение, цели и программные установки которой Вы разделяете?

Как следует из результатов исследования, в 2021 году лишь одна десятая часть казахстанцев разделяет цели и программы какой-либо партии или общественного движения. Из них большинство респондентов – 78,2% – разделяют цели и программные установки правящей партии Нур Отан (в 2003 году таких респондентов было 55%, в 2014 году – 95,9%). Остальные партии, кроме Ак жол, имеющей 13,2% сторонников, практически не имеют успеха, хотя количество членов партий всё же постепенно увеличивается: с 3,7% в 2003 г. до 10,3% в 2021 г. В 2021 г. симпатии респондентов к остальным партиям и движениям с учётом незарегистрированных распределились следующим образом: КПК – 2,6%, Ауыл – 2,0%, Адал – 1,8%, ДВК – 0,7%, Жас Отан – 0,7%, НПК – 1,3%. Согласно полученной социологической информации, роль оппозиции в политическом процессе невелика – политически неактивное население практически не разделяет взгляды оппозиционных партий.

Какителашвили М.М. выявляет «две модели деятельности политических партий, применяемые в государствах – участниках СНГ: «восточная» – предусматривающая конституционное декларирование многопартийности, законодательное закрепление повышенных требований к политическим партиям при их регистрации, доминирование пропрезидентской партии и малочисленных партий, и «западная» – в которой многопартийность обеспечивается законодательно пониженными требованиями к регистрации партий, отсутствием доминирования одной партии даже при пропорциональной избирательной системе и большим количеством зарегистрированных политических партий» [3, с. 23]. Согласно его классификации, партию «Нур Отан» можно отнести к «восточной» модели политических партий, феномен модели которой следует определять в контексте социально-политических условий ее организации и функционирования, с учетом национальных традиций и менталитета общества.

Что касается социальной базы партий, то вследствие политической аморфности общества с помощью полученных социологических данных выделить её не представляется возможным. Членами различных партий в нашем опро-

се оказались работники с различным уровнем дохода, социальным статусом, уровнем образования, типом поселения, пола, этнической принадлежности. Поскольку в сложившейся политической практике функция политического субъекта фактически монополизирована государственно-административным аппаратом, то партийно-политическая сегментация становится для значительной части населения лишённой интереса и практического смысла.

Мотивы и условия участия в протестных акциях

Для выявления и оценки потенциальных источников возникновения и обострения конфликтных ситуаций могут послужить данные социологических опросов, представленные на рисунке 7.

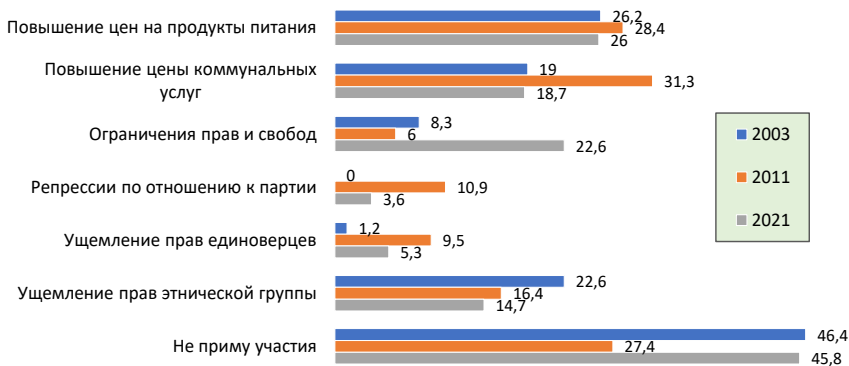

Рисунок 7 - Отметьте те ситуации, при которых Вы приняли бы участие в акциях гражданского неповиновения, протеста (в %)

По этим данным можно заключить о наличии достаточно определённо выраженных тенденций изменения протестных установок. По всем позициям (за одним исключением – о чём ниже) процент респондентов, готовых к протестным акциям, уменьшился, причём значительно (особенно в таких ситуациях, как повышение цен на коммунальные услуги; репрессии властей по отношению к партиям, ущемления прав единоверцев). По сравнению с результатами опроса десятилетней давности резко возросло (с 27,4% до 45,8%) число людей, решивших ни при каких условиях не принимать участия в акциях протеста и активного гражданского неповиновения. Таким образом, налицо снижение протестного потенциала и сужение поля ситуаций, в которых этот потенциал может проявиться в реальных действиях.

Исключением, о котором мы упомянули, является значительное увеличение – с 8,3% в 2003 г. и с 6% в 2011 г. до 22,6% в 2021 г. – процентной доли респондентов, готовых на акции протеста и гражданского неповиновения в случае ограничения прав и свобод. На первый взгляд, эти данные непо-

средственно противоречат тем тенденциям к снижению интереса к политике, отстранения от неё, о которых свидетельствуют приводимые в настоящей статье ответы респондентов и экспертов. Однако, по нашему мнению, полученные данные имеют вполне рациональное объяснение и дают основания для заключений об определённой качественной трансформации политической культуры населения республики.

Дело в том, что в общественном сознании казахстанцев, уже довольно заметно трансформированном процессами модернизации, действует тенденция к индивидуализации, постепенному высвобождению из традиционалистских форм коллективности и социальной солидарности. Соответственно этим процессам перехода от «парохиальной» и «подданнической» (по классификации Г. Алмонда и С. Вербы) к гражданской политической культуре снижается роль мотивов к активным политическим действиям, связанным с солидарностью с определёнными социальными группами, в которые включён индивид и с которыми он себя идентифицирует в определённых ситуациях – с единоверцами, членами этнокультурной общности, политическими единомышленниками. В то же время повышается мотивация к активным социально-политическим действиям, связанная с собственными интересами индивида и его ближайшего окружения – родственниками, друзьями. Об этих изменениях типа политической культуры свидетельствуют и приводимые в таблице 3 ответы на вопрос об условиях участия в акциях гражданского неповиновения.

Таблица 3 - Отметьте те условия, при которых Вы бы приняли участие в акциях гражданского неповиновения, протеста

• Если в акции протеста будут участвовать мои родственники, друзья	18,9%
• Если акция протеста будет организована партией (общественным движением), которое я поддерживаю (членом которого я являюсь).	4,5%
• Если акция протеста будет организована активистами моей национальной общины	6,0%
• Если акция протеста будет организована религиозной общиной, к которой я принадлежу	3,9%
• Затрудняюсь ответить	0,4%
• Если я разделяю цели акций протеста, то состав участников и организаторы не имеют значения	9,1%
• В акциях протеста я не приму участия ни при каких условиях	63,1%

Как видно из этих данных, только собственные интересы и участие друзей и родственников являются достаточно сильным побудительным мотивом для участия в акциях гражданского неповиновения. Следует также обратить внимание на то обстоятельство, что, анализируя мотивы своего политического поведения в терминах индивидуалистической гражданской культуры, респонденты значительно повышают порог своего неучастия в протестных акциях (63,1% в таблице 3 против 45,8% на рисунке 8).

Заключение

Подводя итоги, можно сделать вывод о том, что большинство населения страны переживает весьма сложный период, связанный со снижением качества жизни. Однако снижение реальных доходов населения вследствие пандемии, увеличившаяся безработица, закредитованность населения, высокие цены на продукты и др. пока не увеличили политической активности населения. Поводом для активизации населения и участия его в митингах может стать событие, которое коснётся каждого человека лично (например, повышение стоимости топлива, проезда по платным дорогам, что значительно снижает доходы дальнобойщиков, обман дольщиков и т. д.). В целом же большинство респондентов по разным причинам не намерено участвовать в акциях протеста. Пока что преобладающими по значимости в общественном сознании являются ценности, связанные с удовлетворением базовых жизненных потребностей.

Интересы различных социальных групп не осознаются их членами как антагонистические. Однако такое положение не означает отсутствия конфликтов в будущем. Достаточно сформироваться суггестивному очагу напряжённости, чтобы отчаявшиеся люди решились пойти на крайние меры, которые могут стать триггером массовых протестных действий. Такой сценарий развития событий тем более вероятен, что в общественном сознании преобладает мнение, что власть, несмотря на декларирование ею своего перехода к формату «слушающего государства», не прислушивается к голосам простых граждан.

Эксперты среди всех противоречий выделяют как наиболее конфликтные противоречия *между властью и народом*. Развитие партийной системы, обеспечивающей представительство интересов всех страт населения, и честные выборы – единственный путь эволюционного социально-политического развития общества.

«В перспективе дальнейшее укрепление партийной системы и расширение партийного представительства в парламенте на наш взгляд активизирует демократизацию политических процессов в Казахстане. Признание в Конституции идеологического и политического плюрализма должно стать основой дальнейшей консолидации политических партий, что, в свою очередь, приведёт к формированию партийной системы как совокупности отношений между легально действующими политическими партиями. Партии предложат выбор между различными альтернативами, смогут гарантировать определённую организованность в управлении государством, будут выступать как посредники между обществом и политической властью. В любом случае становление многопартийности выступает показателем действительного движения общества к демократии и правовому государству» [4, с. 58].

В новых исторических условиях «...перспективы доминирующей партии в Республике Казахстан зависят от ответов на следующие вопросы: имеют ли шансы на реализацию в казахстанских условиях модели стабильности режимов, основанных на господстве «доминирующей партии»? – сможет ли «доминирующая партия» стать механизмом, обеспечивающим преемственность казахстанского политического режима?» [5, с. 213]. В любом случае даже если одна партия действительно является лидером общественного мнения, она не может представлять интересы всех членов общества.

Основным способом решения проблем и конфликтов в стране является создание развитой системы партийного представительства экономических и социально-политических интересов различных страт казахстанского социума.

«В будущем представляется целесообразным конституционно закрепить базовые положения, которые позволили бы определить роль всех политических партий в общественно-политической жизни страны» [6, с. 128]. Казахское общество, не имеющее укоренившихся в политической культуре традиций правовых и ценностно-нормативных ограничений и самоограничений политической власти, должно противостоять чрезмерному административному воздействию властных структур на социум через конструктивную оппозицию, руководствующуюся законом.

Для реального становления и эффективного функционирования «слышащего» государства необходимо:

1) разработать государственную программу адресных социально-экономических мер помощи слоям населения, оказавшимся в сложной социально-экономической ситуации;

2) поднять уровень доверия к органам власти, для чего предусмотреть более действенные меры по обеспечению прозрачности выборов, отчётности и оперативной «обратной связи» органов власти всех уровней с населением;

3) развивать многообразно дифференцированную и сбалансированную систему партийного представительства экономических и социально-политических интересов различных слоёв и страт казахстанского общества;

4) продолжить институционализацию и легитимацию политических партий, через которые население будет чётко выражать и эффективно отстаивать свои интересы в цивилизованной демократической форме.

Список литературы

1 Шмаков В.С., Вавилина Н.Д., Дунаев В.Ю. Социальная политика: модели и стратегии. – Новосибирск: Параллель, 2007. – 448 с.

2 Булуктаев Ю.О. Политический режим и посткоммунистическая трансформация: Теория, методология, практика. – Алматы: ИМЭП при Фонде Первого Президента, 2008. – 384 с.

3 Какиелашвили М.М. Мониторинг правовой модели многопартийности в государствах - участниках СНГ. // Мониторинг правоприменения. – № 1 (30). – 2019 – С.16-24.

4 Балгимбекова Г.У., Исабекова В.С. Некоторые новеллы законодательства о выборах депутатов местных представительных органов государственной власти в республике Казахстан. // Научный журнал «Архивариус». – № 8 (53). – 2020. – С. 56-58.

5 Абзалбеков Б.С. Особенности становления казахстанской партийной системы в постсоветский период. // Вестник Омского университета. Серия «Исторические науки». – № 2 (18). – 2018. – С. 208–214.

6 Жакупов Р.Е. Вопросы совершенствования законодательства республики Казахстан о политических партиях. // Вестник законодательства и правовой информации. – № 3 (57). – 2019. – С.126-134.

Transliteration

1 Shmakov V.S., Vavilina N.D., Dunaev V.YU. Social'naya politika: modeli i strategii [Social Policy: Models and Strategies]. – Novosibirsk: Parallel', 2007. – 448 s.

2 Buluktaev YU.O. Politicheskij rezhim i postkommunisticheskaya transformaciya: Teoriya, metodologiya, praktika [Political Regime and Post-Communist Transformation: Theory, Methodology, Practice]. – Almaty: IMEP pri Fonde Pervogo Prezidenta, 2008. – 384 s.

3 Kakitelashvili M.M. Monitoring pravovoj modeli mnogopartijnosti v gosudarstvah - uchastnikah SNG [Monitoring of the Legal Model of Multiparty System in the CIS Member States]. // Monitoring pravoprimereniya. – № 1 (30). – 2019 – S.16-24.

4 Balgimbekova G.U., Isabekova V.S. Nekotorye novelty zakonodatel'stva o vyborah deputatov mestnyh predstavitel'nyh organov gosudarstvennoj vlasti v respublike Kazahstan [Some Novelties of the Legislation on the Election of Deputies of Local Representative Bodies of State Power in the Republic of Kazakhstan] // Nauchnyj zhurnal «Arhivarius». – № 8 (53). – 2020. – S. 56-58.

5 Abzalbekov B.S. Osobennosti stanovleniya kazahstanskoj partijnoj sistemy v postsovetkij period [Features of the Formation of the Kazakh Party System in the Post-Soviet Period] // Vestnik Omskogo universiteta. Seriya «Istoricheskie nauki». – № 2 (18). – 2018. – S. 208–214.

6 Zhakupov R.E. Voprosy sovershenstvovaniya zakonodatel'stva respubliki Kazahstan o politicheskix partiyaх [Issues of Improving the Legislation of the Republic of Kazakhstan on Political Parties] // Vestnik zakonodatel'stva i pravovoj informacii. – № 3 (57). – 2019. – S.126-134.

Шайкемелев М.С., Дунаев В.Ю., Курганская В.Д.

Қазақстандықтардың саяси мәдениеті: негізгі параметрлер, ерекшеліктер, трендтердің трансформациясы (әлеуметтанулық зерттеу нәтижелері бойынша)

Аңдатпа. Мақалада Қазақстан Республикасы азаматтарының саяси қалаулары, олардың саяси бағыт-бағдарлары талданады, қазақстандық қоғамның саяси институттарына халықтың сенім деңгейі, саяси партиялардың деңгейі, халықтың наразылық акцияларына қатысу себептері мен шарттары айқындалады. Республика халқының саяси мәдениетінің трансформациялануының негізгі параметрлері мен тенденцияларын талдау далалық әлеуметтанулық зерттеулердің (халық арасында жаппай сауалнама жүргізу, сараптамалық сауалнама, фокус-топтық талқылаулар) нәтижесінде алынған мәліметтер негізінде жүзеге асырылады. Әлеуметтанулық зерттеулер 2021 жылдың қыркүйегінде ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институтының тапсырысы бойын-

ша BISAM Central Asia іскерлік ақпарат, әлеуметтану және маркетингтік зерттеулер орталығы арқылы жүргізілді.

Сонымен қатар, 2003 және 2011 жылдары ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институтының қазақстандық қоғамның әлеуметтік-саяси стратификация мәселелеріне арналған ғылыми жобалары аясында жүргізілген әлеуметтанулық сауалнамаларының нәтижелері пайдаланылды. Саяси-әлеуметтанулық талдаудың нәтижелеріне сүйене отырып, авторлар саяси биліктің құқықтық және құндылық-нормативтік шектеулері мен өзін-өзі шектеу дәстүрлері жоқ, қазақстандық қоғамда мәселелерді шешудің және шиеленістерді реттеудің негізгі жолы ретінде саяси мәдениет пен қазақстандық қоғамның әртүрлі топтарының экономикалық және әлеуметтік саяси мүдделерін көздеген партиялық өкілдік студияның дамыған жүйесін құру керек деген қорытындыға келеді. Мақаланың соңында бірқатар қорытындылар тұжырымдалып, ғылыми-практикалық ұсыныстар берілген.

Түйін сөздер: саясат, саяси мәдениет, әлеуметтік мәселелер, құндылықтар, мүдделер, партиялар, сенім, деңгей

Shaikemelev M., Dunaev V., Kurganskaya V.

Political Culture of Kazakhstan: Basic Parameters, Features, Trends of Transformation (Based on The Results of Sociological Research)

Abstract. The article analyzes political preferences of citizens of the Republic of Kazakhstan, their political orientations, clarifies the level of public confidence in the political institutions of Kazakhstani society, determines the rating of political parties, identifies the motives and conditions for participation of the population in protest actions. The analysis of the features, main parameters and trends in transformation of political culture of the population of the republic is carried out on the basis of data from field sociological studies (mass survey of the population, expert survey, focus group discussions). Sociological research was carried out in September 2021 by the Center for Business Information, Sociological and Marketing Research BISAM Central Asia, commissioned by the Institute for Philosophy, Political Science and Religious Studies of the CS MES RK. In addition, the results of sociological surveys conducted in 2003 and in 2011 by the Institute of Philosophy and Political Science of the CS MES RK within the framework of scientific projects devoted to the problems of socio-political stratification of Kazakhstani society were used. Basing on the results of the political and sociological analysis, the authors conclude: the main way of solving problems and resolving conflicts in Kazakhstani society, which does not have traditions of legal and value-normative restrictions and self-restraints of political power rooted in political culture, should be the creation of a developed system of party representation of economic and social political interests of various strata of Kazakhstani society. At the end of the article, a number of conclusions are formulated and scientific and practical recommendations are given.

Key words: politics, political culture, social problems, values, interests, parties, trust, rating

THE IMPACT OF THE DIGITALIZATION PROCESS ON DEMOCRATIC POLITICAL INSTITUTIONS AND PUBLIC ADMINISTRATION: IN THE EXAMPLE OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN*

¹*Aitymbetov Nurken*, ²*Nyshanbaev Nurbolat*

¹*Aitymbetov_nurken@mail.ru*, ²*n.nyshanbayev@turan-edu.kz*

¹*Institute of Philosophy, Political Science and Religious Studies of the RK MES CS*

²*Al-Farabi Kazakh National University*

(Almaty, Kazakhstan)

¹*Айтымбетов Нуркен Искакович*, ²*Нышанбаев Нурболат Кайратович*

¹*Aitymbetov_nurken@mail.ru*, ²*n.nyshanbayev@turan-edu.kz*

¹*Институт философии, политологии и религиоведения КН МОН РК*

²*Казахский национальный университет имени аль-Фараби*

(Алматы, Казахстан)

Abstract. The integration of digital technologies in the field public and political sphere has become one of the important tendencies in global practice. The use of digital technologies in the political process creates an opportunity to reduce document turnover within the apparatus and simplifies the system of the state apparatus. Such concepts as automation of labor, robotics, artificial intelligence, large databases of data, 3D printing, blockchain, freedom of speech in the digital world not only give a new impetus to the national economic progress but also increase its innovative potential. The implementation of digital technologies in public administration is not just a transition of the process into “remote form”, but also it is about digital management of large data, the receipt of large volumes of information, or so-called “digital migration”.

In Kazakhstan, think tanks and politicians in the last two decades have been studying and actively discussing the integration of digital technologies and innovations in the field of public administration. In this article, the author at first makes extensive scientific literature on the studies of the impact of the process of digitization on political institutions and public administration, as well as identifies the main scientific paradigms within the sphere. Second, the authors analyze the impact of the digitization process on the functioning of public and political institutions, as well as the role of the digitization process in the formation of democratic institutions. Finally, the authors study the impact of the digitalization process on the political institutions in the case of Kazakhstan.

Key words: political institutions, e-government, digitalization, democratic values, civil society.

---

* This work was supported by the Science Committee of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan Grant AP09057996 «The impact of digitalization on the political culture of Kazakhstani youth».

Introduction

In modern times, the process of digitalization covers all spheres of social institutions starting from political-economical spheres to science and culture. The rapid development of digital technologies changing the traditional, established form of relations between political institutions and the people. In the twentieth century, humanity has seen the process of globalization with economic turnover and movement of goods among countries. Consequently, in the XXI century, we are witnessing the process of globalization which leads to a large-scale circulation of values and information at a global scale. The concept of “digital globalization” covers not only the social and economic spheres of it but also initiates the system of public political governance and the formation of democratic political institutions. Digitization is the conversion of data or information from analog to digital or electronic form in general terms. The process of digital transformation is about the use of digital technologies, from artificial intelligence to digital media, electronic programs as a political instrument in the system of public administration. The digitization process is fraught with both opportunities and complexities. Various aspects of this phenomenon should be studied not only in terms of information technology but also in terms of the humanities as a social concept.

Methodology

The formation of digital technologies in the history of human development is a continuation of the centuries-old path of socio-economic development. The history of social and technological revolutions dates back to the Bronze and Stone Ages, and during the nineteenth century, it was followed by the Industrial Revolution and led to the formation of the information society. According to the United Nations, in 1980, 1% of all data was stored in digital form, while in 2012 the share of information in digital format reached 99% [1]. Accordingly, today every year the volume of digital information exceeds the period of formation of an entire civilization of a society based on information algorithms. The authors in this article use the method of systematic analysis. Systematic-retrospective approach analysis of the digitalization process and its impact on political institutions.

Digital Technologies as a Political Tool

The US presidential election in 2016, the Brexit-2016 referendum in Britain, the dispute between Facebook and Britannica over the use of bots in the US election in 2018, and other local and international cases prove the growing influence of digital technology in political processes. The Covid-19 pandemic was even a main reason to step towards accelerating the digital transformation in the public sector,

especially in public administration. It is leading to a process of the politicization of digital services. Thus, the digitization of bureaucratic procedures and the digitalization of a number of services provided to the population have gained new momentum and gained a new impetus in society as a whole. Over the past decade, numerous studies have been done on the impact of increased information flows and the availability of digital information flows on the active participation of citizens in political processes. For example, Tom Sibel, Isaac Sakolik, Bill Schmarzo, and many others have studied the impact of digital technologies on existing social institutions as a major research object. From a collective point of view, digital media has formed a common platform for uniting citizens for a common purpose. Apart from the political mobilization of digital media, their impact on political institutions and their political-ideological aspect still require extensive research.

The structure of the article consists of three main sections. At first, we examine the impact of the digitalization process on public administration and democratic political institutions in international practice on the example of the Republic of Kazakhstan. Second, the authors identify the impact of the digitalization process on the functioning of public and political institutions and analyze the role of the digitalization process in the formation of democracy. Third, analyze and summarize the impact of the digitalization process on political institutions in Kazakhstan. Digital media has become the basis for the consumption of information by individuals, not only as a means of subsistence but also as a key tool for implementing political reforms. Although the widespread use of the Internet in the 1970's as a social tool later in the XXI century were the main foundations to the concepts of “digital government”, “digital civic activism” and began to be considered as the main object of research among scholars. Despite the low level of public trust in traditional sources of information, the traditional form of participation in political processes remains important. Digital technologies provide additional opportunities to express socio-political activity: citizens participate anonymously in online discussions and debates on digital platforms, trying to control the demands of public political institutions through digital platforms. Currently, the scientific community has a wide range of research on the impact of digitalization on socio-political processes, from the technical features of the digitalization process, the form of security, the impact on economic and social processes.

The study of the social aspect of the digitalization process combines the research of scientists as follows: Bennett, Segerberg [2], Boehler [3], Howard [4]. Therefore, in this paper, we will discuss only the existing scientific concepts on the impact of the digitalization process on the system of political governance and public administration. For the first time, the introduction of microchips in the 70s and 80s was studied as the basis for the formation of the “information society” [5]. Among scholars, there is a stream of contradictory concepts in the functioning of political institutions of digital technology and the scientific systematization of the

influence of democratic institutions. At first, the instrumentalist approach to the mobilization and transparency of digitalization in the public administration system. The following scholars belong to this group: Ambati, Vamshi, N. Balakrishnan [6], Auletta, Ken [7], Bowden, David and Lynn Robinson [8] and others. According to them, the process of digitization brings transparency and openness to the system of public administration. The other side is the conventionalist approach, which criticizes for the most part that digital technology ceases to function as an institution and makes a cyclical program. In this group: Bowden, David, and Lynn Robinson [8], Borgi, Maurizio [9], and others believe that the process of digitization leads to imbalances in political institutions and democratic governance, forming a «digital authoritarianism.»

According to the study by Well and Thomson there exists a correlation between digital media dissemination of political information and civic activism. The concepts of «e-government», «e-services», «e-democracy», «digital transformation» are widely used in the scientific literature to determine the impact of digital technologies on socio-political processes. The connection of the «digital» connection to the notions of the established, traditional political institution is considered in close connection with the notion of efficiency, transparency. These concepts were first introduced into scientific circulation in the works of the following scientists: Dyson J. [9], Eveny A. [10], Hales N.K. [11] and others. Digital technologies are directly changing the existing system of political institutions. In some cases, digital technology has become a “favorite tool of autocratic leaders,” but in some cases, it has entered the public administration system through numerous manipulations in the dissemination of information, government remote monitoring of citizens, centralized collection of personal information, and so on. In order to be able to analyze the impact of digital transformation on democracy, first necessary to define the meaning and scope of the concept of democracy in political science. Although there are many philosophical and sociological definitions of democracy, still there is no common definition agreed upon in international law.

Democracy is usually seen as a system in which the people govern directly or through their elected representatives. Digital transformation as a whole process, in its various forms, directly and indirectly, impact all spheres of political life, from the economy to culture, from the participation of citizens in political processes to the object of policy. The system of democratic governance has undergone several changes and criticisms since its inception in antiquity. Today, there are two different thoughts about the impact of digital technology on the principles of liberal democracy. However, there is no consensus on the causes of the crisis and the role of digital technologies in it.

According to the study by Chatham House on “The Future of Democracy in Europe: The Evolution of Technology and Representation,” the role of digital technology is not the main reason for the crisis of liberal democracy. On the

contrary, one of the reasons for the current crisis of democracy is the populist political orientation of authoritarian leaders [12]. However, according to the 2021 Freedom Index, published by the Freedom House Center, digital technologies have a significant impact on the activation of democratic institutions, unique, openness, transparency, inclusion, and accountability [13]. The rapid development of some technologies, such as artificial intelligence established the principle of digital “equality and restraint” between government institutions and civil society. Political literature has gone through several stages of the democratic participation of the population in political processes.

In international practice, scholars have divided the transformation of digital technology into a political tool into democratic, authoritarian forms of government. First, a number of Western-led states are laying the foundations for a «digital government» that prioritizes individual freedom of movement, liberal values, and the minimal role of government. In the practice of this group of countries, they have developed a model of «open, interactive, reliable and secure Internet» that prioritizes the intervention of digital technologies as a neutral and democratic platform. Second, a group of authoritarian countries, led by China, Russia, and Iran, have developed the concept of «digital autocracy» in political science through «digital mass surveillance» of citizens across the country using digital technologies to «protect information security» in the use of digital technology in public policy. Therefore, there is no reason to believe that the use of digital technologies in political activities will bring transparency and democratic values to the system. Because digital technology is a political tool, governance is directly linked to the system.

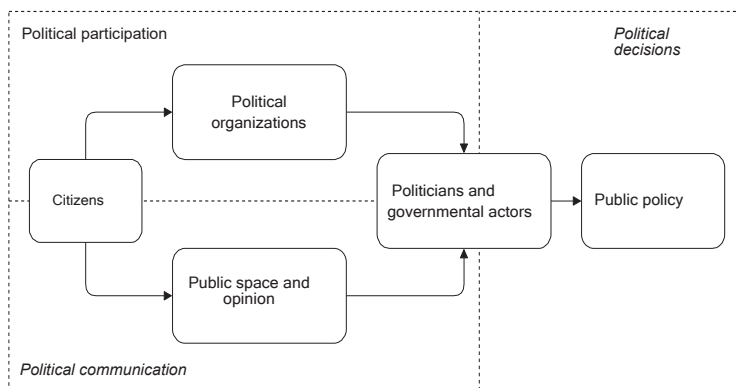
Digital Governance: Issues and Implications

Digital technologies are moving from a direct form of representation to a link between citizens and political power, creating openness, inclusiveness in public and political decision-making, and direct democratic participation from a representative form. Digital transformation is also affecting the political and civil society. New subjects of democracy emerged when some political parties resorted to micro-targeting in political campaigns and traditional actors adapted to new ways of propaganda and broadcasting. Private entities, in particular Internet intermediaries and social media platforms, are increasingly playing a central role in the public sphere as infrastructure providers, content creators, and distributors. Large technology companies act as gatekeepers in selecting and processing information to be shared on social platforms, directing it to a specific audience, and influencing public opinion, political debate, and ultimately election results.

In general, digital technology offers ways to improve the quality of democracy in terms of responsibility and accountability. Unless appropriate measures are taken, its impact on participation and coverage can be twofold: Internet access and

digital literacy will become important criteria for full participation in the democratic process. Digitalization can provide new channels for public administration to provide quality services. Since the 1950s, public administration has made significant efforts to modernize with the gradual introduction of digital technologies. Adoption of digital transformation also means contributing to cultural change in the work of civil servants. The increasing use of automated decision-making in the public sector raises a number of issues, including the risks of accountability, transparency, and discrimination. In the absence of appropriate security measures, the technology is more likely to cause systemic problems, in addition to ensuring high efficiency. To maximize the positive impact of digital technology, every state, regardless of the form of government and ideological basis, should consider digital technology not only as a tool but also as a value.

The common denominator of the scientific findings in the above-mentioned scientific literature is that digital technologies affect the system of political governance in three main aspects: political communication, political participation, and political decision-making. These three areas form the basis of democratic institutions in any system of public administration. Taking into account the model shown in Figure 1, we see the impact of digital technologies on all areas of democratic governance. We see the impact of digital technologies on political communication in the formation of public opinion, the growing role of communication between political institutions, leaders and civil society institutions. The influence of digital technologies on political participation creates a «direct democracy» in the political system and establishes a direct link between political decision-making institutions and citizens. In a democratic political system, each political decision of national importance is made with the direct consent of the electorate. In this context, through digital technologies, citizens are the direct basis for the formation of public opinion, and politically active citizens become the main object.

1 figure: System of functioning of democratic institutions. (Fung et al., 2013, 32)

In the context of the Covid-19 pandemic, the digitalization of the public sector is gaining momentum. The Covid-19 pandemic was a test of the effectiveness of public administration in the use of digital technologies throughout the world. Indeed, the ability to rapidly digitize administrative processes and services has greatly contributed to the sustainability of public action by continuing the work of democratic institutions and providing public services. At the same time, digitalization is pushing democracy to new risks and changes, and public administration to systemic change.

In Kazakhstan, too, the coronavirus pandemic has led to a massive, short-term digitalization of public services. The government of Kazakhstan, like many other countries, took the first structural step in the development of this industry in 2017 with the adoption of the Digital Kazakhstan program [14]. The Digital Kazakhstan program is a strategic state program aimed at accelerating economic development, transition to the digital economy, and improving quality. The purpose of the program is to accelerate the development of the country's economy in the medium term and improve the quality of life through the use of digital technologies, as well as to facilitate the transition of Kazakhstan's economy to a radically new development trajectory in the long run. Kazakhstan ranks 65th in the 2005 UN e-Government Development Index (among 193 countries), and in 2020 it ranks 29th. According to the UN report, Kazakhstan ranks 7th among Asian countries and 1st in Central Asia [15].

Digitalization in Kazakhstan: a Case Study

For the first time in 2004, the President of Kazakhstan, Nursultan Nazarbayev, proposed the idea of creating “e-government”, and the use of digital technologies in the civil service. It was the first initiative among Central Asian countries in 2006 with the launch of the e-service portal. However, until 2006, Kazakhstan did not implement any projects to digitize the public sector. Addressing the people of Kazakhstan in 2006, President Nursultan Nazarbayev outlined four key stages in the development of digitalization from 1997 to 2006:

- I stage (1997-2000) Strategic planning stage of state informatization.

- II stage (2001–2003) - the stage of development of basic information infrastructure in the field of public administration. The National Program for the Formation and Development of the National Information Infrastructure in Kazakhstan in 2001 is, in fact, the first tool for informatization of public administration.

- III stage (2004–2005) - the stage of introduction of new technologies in the field of public administration. Adoption of a national e-government program is the most important step at this stage.

- IV stage (2006-present) is unique for the first practical results of the introduction of e-government. On April 12, 2006, the website www.e.gov.kz was

launched. The main achievement of this period was the adoption and operation of the «Digital Kazakhstan» program in 2017 [16].

The process of digitization of public and political activities in Kazakhstan, along with the system of public administration has had a direct impact on the efficiency of political institutions and the introduction of democratic values. When Kazakhstan first introduced digital technology services to the public service sector in 2005, Kazakhstan was listed as a «closed, authoritarian» country by the Freedom House Research Center on the Democracy Index [17]. Although it rose to 29th place out of 193 countries in the e-services index in 2020, it was described by Freedom House as «closed, authoritarian» in its 2021 edition. rose to 94th place in the country. [18]. An important part of the state program «Digital Kazakhstan 2018-2022» is the vision of human capital by increasing the digital literacy of citizens. Improving the basic digital skills of the population is one of the initiatives that, along with the creation of a digital ecosystem for business and the state, encourages entrepreneurs to adapt to new technologies to increase productivity. The purpose of the state-run program is to increase the e-skills of the people. In Kazakhstan, we have seen that reforms on the digitalization process are relatively achieving the goals set in strategic, government programs.

Conclusion

Digital technologies have become one of the important political tools of government institutions. Regardless of what extent state structure is digitized, political processes are changing their form from offline to remote digital format. In the example of the Republic of Kazakhstan, the process of digitization, in relation to information and communication services, has a political-institutional function too. In the Republic of Kazakhstan, fundamental democratic values take some digital nature. For example, people's participation to the policy has been rising with the help of social networks, the forming of a unique culture of online petitions, public financial policy quarterly are becoming a new norm thanks to the process of digitization, etc. In this context, the implementation of digital technologies in the field of public-government services in Kazakhstan has indirectly contributed to the democratization of political institutions, the index of corruption.

List of references

1 World Bank, Digital Development Toolkit, [Electronic resource] URL<https://www.worldbank.org/en/topic/digitaldevelopment/brief/digital-development-toolkits> (date of reference: 27.01.2022).

2 Bennett W. L., Segerberg A. The logic of connective action // Information, Communication & Society. – Volume 15, Issue 5. – 2012. – P. 739-76.

3 Ratto, Matt, and Megan Boler. DIY citizenship: Critical making and social media. – MIT Press, 2014. – 464 p.

4 Howard P.N. Deep Democracy, Thin Citizenship: The Impact of Digital Media in Political Campaign Strategy // The Annals of the American Academy of Political and Social Science. – Volume 597. – 2005. – P. 153-170.

5 Carey J. W. Historical pragmatism and the internet // New Media & Society. – Volume 7, Issue 4. – 2005. – P. 443–455.

6 Ambati V., Balakrishnan N. and others. The Digital Library of India Project: Process, Policies and Architecture, [Electronic resource] URL <http://www.serc.iisc.ernet.in/~balki/papers/ICDL2006-Delhi.pdf> (date of reference: 28.01.2022).

7 Auletta K. Googled: The End of the World As We Know It. – New York, Penguin Press, – 2009. – 432 p.

8 Bawden D., Robinson L. The Dark Side of Information: Overload, Anxiety and Other Paradoxes and Pathologies // Journal of Information Science. Volume 35, Issue 2. – 2009. – P. 180–191.

9 Maurizio B. Knowledge, Information and Values in the Age of Mass Digitisation. / Maurizio B. // Value: Sources and Readings on a Key Concept of the Globalized World / Gennaro I. – Netherlands: Brill, 2012. – Volume 5. – P. 415–434.

10 Dyson G. Turing’s Cathedral: The Origins of the Digital Universe. – Vintage; 1st edition, 2012. – 464 p.

11 Evens A. Web 2.0 and the ontology of the digital // Digital Humanities Quarterly. – Volume 6, Issue 2. – 2012. – P. 10-31.

12 Hayles N.K. My Mother Was a Computer: Digital Subjects and Literary Texts. – 1st edition. Chicago: University of Chicago Press, 2005. – 288 p.

13 Kundnani H. The Future of Democracy in Europe Technology and the Evolution of Representation. – Chatham house, 2020. – 44 p.

14 Freedom House report 2018 [Electronic resource] URL <https://freedomhouse.org/report/freedom-world/2018/scores> (date of reference: 29.01.2022).

15 «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2017 жылғы 12 желтоқсандағы № 827 қаулысы. [Электронды ресурс] URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1700000827> (қаралған күні: 29.01.2022).

16 International Telecommunication Union, Kazakhstan to lead global school connectivity initiative in Central Asia [Electronic resource] URL <https://www.itu.int/en/mediacentre/Pages/PR02-2020-Kazakhstan-leads-global-school-connectivity-in-Central-Asia.aspx> (date of reference: 30.01.2022).

17 Формирование и развитие «электронного правительства». Мировой опыт. 2021 [Электронный ресурс] URL <https://zerde.gov.kz/activity/ict/publication/1611/> (дата обращения: 30.01.2022).

18 Freedom House report 2020 [Electronic resource] URL https://freedomhouse.org/sites/default/files/inline_images/2005.pdf (date of reference: 30.01.2022).

Transliteration

1 World Bank, Digital Development Toolkit, [Electronic resource] URL <https://www.worldbank.org/en/topic/digitaldevelopment/brief/digital-development-toolkits> (date of reference: 27.01.2022).

2 Bennett W. L., Segerberg A. The logic of connective action // Information, Communication & Society. – Volume 15, Issue 5. – 2012. – P. 739-76.

3 Ratto, Matt, and Megan Boler. DIY citizenship: Critical making and social media. – MIT Press, 2014. – 464 p.

4 Howard P.N. Deep Democracy, Thin Citizenship: The Impact of Digital Media in Political Campaign Strategy // The Annals of the American Academy of Political and Social Science. – Volume 597. – 2005. – P. 153-170.

5 Carey J. W. Historical pragmatism and the internet // New Media & Society. – Volume 7, Issue 4. – 2005. – P. 443–455.

6 Ambati V., Balakrishnan N. and others. The Digital Library of India Project: Process, Policies and Architecture, [Electronic resource] URL <http://www.serc.iisc.ernet.in/~balki/papers/ICDL2006-Delhi.pdf> (date of reference: 28.01.2022).

7 Auletta K. Googled: The End of the World As We Know It. – New York, Penguin Press, – 2009. – 432 p.

8 Bawden D., Robinson L. The Dark Side of Information: Overload, Anxiety and Other Paradoxes and Pathologies // Journal of Information Science. Volume 35, Issue 2. – 2009. – P. 180–191.

9 Maurizio B. Knowledge, Information and Values in the Age of Mass Digitisation. / Maurizio B. // Value: Sources and Readings on a Key Concept of the Globalized World / Gennaro I. – Netherlands: Brill, 2012. – Volume 5. – P. 415–434.

10 Dyson G. Turing’s Cathedral: The Origins of the Digital Universe. – Vintage; 1st edition, 2012. – 464 p.

11 Evens A. Web 2.0 and the ontology of the digital // Digital Humanities Quarterly. – Volume 6, Issue 2. – 2012. – P. 10-31.

12 Hayles N.K. My Mother Was a Computer: Digital Subjects and Literary Texts. – 1st edition. Chicago: University of Chicago Press, 2005. – 288 p.

13 Kundnani H. The Future of Democracy in Europe Technology and the Evolution of Representation. – Chatham house, 2020. – 44 p.

14 Freedom House report 2018 [Electronic resource] URL <https://freedomhouse.org/report/freedom-world/2018/scores> (date of reference: 29.01.2022).

15 «Cifirlyk Kazakstan» memleketтік bagdarlamasyn bekitu turaly Kazakstan Respublikasy Ukimetinin 2017 zhylygy 12 zheltokсандagy № 827 kaulysy [Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan dated December 12, 2017 № 827 on approval of the State Program “Digital Kazakhstan”]. [Jelektronnyy resurs] URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1700000827> (karalghan kuni: 29.01.2022).

16 International Telecommunication Union, Kazakhstan to lead global school connectivity initiative in Central Asia [Electronic resource] URL <https://www.itu.int/en/mediacentre/Pages/PR02-2020-Kazakhstan-leads-global-school-connectivity-in-Central-Asia.aspx> (date of reference: 30.01.2022).

17 Formirovanie i razvitie «jelektronnogo pravitel’sstva». Mirovoj opyt [Formation and Development of “Electronic government”. World Experience]. 2021 [Jelektronnyy resurs] URL <https://zerde.gov.kz/activity/ict/publication/1611/> (data obrashheniya: 30.01.2022).

18 Freedom House report 2020 [Electronic resource] URL https://freedomhouse.org/sites/default/files/inline_images/2005.pdf (date of reference: 30.01.2022).

Айтымбетов Н.И., Нышанбаев Н.К.

Цифрландыру үрдісінің демократиялық саяси институттар мен мемлекеттік басқару жүйесіне ықпалы: Қазақстан Республикасы мысалында

Аңдатпа. Цифрлы технологиялардың қоғамдық-саяси өмірдің саласына интеграциялануы әлемдік тәжірибеде басты тенденцияға айналып отыр. Саяси үрдістерде цифрлы технологиялардың қолданылуы құжат айналымын қысқартуға және мемлекеттік

аппараттың жұмысын жеңілдетуге мүмкіндік жасайды. Еңбекті автоматтандыру, робототехника, жасанды интеллект, үлкен мәліметтер базасы, 3D басып шығару, блокчейн, интернет кеңістігіндегі сөз бостандығы сияқты ұғымдар ұлттық экономикаға жаңа серпін беріп, оның инновациялық әлеуетін арттырады. Мемлекеттік басқару жүйесіне цифрлы технологияларды енгізу – бұл тек іс-әрекеттерді «қашықтықтағы формаға» көшіру ғана емес, сонымен қатар үлкен деректерді цифрлық тұрғыда басқару, кең ауқымдағы ақпаратты игеру немесе «сандық миграция процесі» деп атауға болады.

Қазақстанда соңғы онжылдықтар бойында ғылыми зерттеу орталықтары мен саясаткерлер мемлекеттік басқару саласына цифрлық технология мен инновацияны белсенді енгізуді талқылап келеді Біріншіден, мақала авторлар цифрландыру үрдісінің саяси институттар мен мемлекеттік басқару жүйесіне ықпалын анықтайтын ауқымды ғылыми әдебиеттерге шолу жасап, зерттеу жұмыстары арасында негізгі ғылыми пікірталастарды анықтайды. Екіншіден, цифрландыру үрдісінің қоғамдық саяси институттардың қызмет етуіне ықпалын анықтап, цифрландыру үрдісінің демократияны қалыптастырушы рөліне талдау жасалынады. Үшіншіден, цифрландыру үрдісінің саяси институттарға ықпалын Қазақстан Республикасы мысалында талданады.

Түйін сөздер: саяси институттар, электронды үкімет, цифрландыру процесі, демократиялық құндылықтар, азаматтық қоғам.

Айтымбетов Н.И., Нышанбаев Н.К.

Влияние процесса цифровизации на демократические политические институты и систему управления: на примере Республики Казахстан

Аннотация. Интеграция цифровых технологий в сферу общественно-политической жизни стала важной тенденцией в мировой практике. Использование цифровых технологий в политическом процессе создает возможность сократить документооборот и упростить работу государственного аппарата. Такие понятия, как автоматизация труда, робототехника, искусственный интеллект, большие базы данных, 3D-печать, блокчейн, свобода слова в интернет-пространстве дают новый импульс национальной экономике повышают ее инновационный потенциал. Внедрение цифровых технологий в государственное управление – это не только перевод действий в «дистанционную форму», но и цифровое управление большими данными, получение больших объемов информации или так называемый «цифровой миграционный процесс».

В Казахстане на протяжении последних двух десятилетий исследовательские центры и политики обсуждают активную интеграцию цифровых технологий и инноваций в сферу государственного управления. Во-первых, авторы рассматривают обширную научную литературу, в которой изучается влияние процесса цифровизации на политические институты и государственное управление, а также выявляют ключевые научные различия между исследовательскими работами. Во-вторых, определено влияние процесса цифровизации на функционирование общественных и политических институтов, а также проанализирована роль процесса цифровизации в формировании демократии. В-третьих, на примере Республики Казахстан анализируется влияние процесса цифровизации на политические институты.

Ключевые слова: политические институты, электронное правительство, цифровизация, демократические ценности, гражданское общество.

БОРЬБА СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ С МУСУЛЬМАНСКИМ ДУХОВЕНСТВОМ В СЕВЕРНОМ КАЗАХСТАНЕ В 20-30-е ГОДЫ XX ВЕКА: ОТ СТАТУСА «ЛИШЕНЦЕВ» ДО «УЧАСТНИКОВ КОНТРРЕВОЛЮЦИОННЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ»

Шаповал Юлия Васильевна

Shapoval74@mail.ru

*Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева
(Нур-Султан, Казахстан)*

Shapoval Yulia

Shapoval74@mail.ru

*L.N. Gumilyov Eurasian National University
(Nur-Sultan, Kazakhstan)*

Аннотация. Статья посвящена методам и стратегиям борьбы советской власти с мусульманским духовенством на материалах г. Петропавловска и Северо-Казахстанской области. Цель статьи – показать нарастание репрессий от методов правовой дискриминации в виде отнесения мусульманского духовенства к категории «лишенцев» до карательно-репрессивных методов НКВД, фабриковавших групповые дела по обвинению духовенства в организации и участии в контрреволюционных организациях, направленных на свержение советской власти. Основным методом исследования являлся метод исторической реконструкции, источниковой базой исследования-архивные материалы следственных дел реабилитированных мусульманских священнослужителей.

Мусульманское духовенство г. Петропавловска и Северо-Казахстанской области были активными субъектами религиозной и социальной жизни региона со своим видением общественного развития, которое не коррелировало с проектами радикального переустройства мира большевиков, где не было место религии. Антирелигиозная политика советского власти включала комплекс пропагандистских, дискриминационных и карательно-репрессивных мер, направленных на подрыв влияния духовенства в обществе и, в итоге, на его физическое уничтожение. В ходе усиления репрессий мусульманское духовенство выступало не только объектами репрессивной политики, но и, сохраняя свою субъектность, выстраивали стратегии защиты религии, как через правовые инструменты в виде официальных обращений к властям, так и через практику «нелегальных мечетей», «подпольных мулл», «бродячих мулл». Автор предполагает, что реабилитация мусульманского духовенства должна включать восстановление субъектности мусульманских священнослужителей, что выражается в восстановлении их имен, реконструкции их биографий, применяемых ими стратегий защиты религии, восстановлении их дискурсов о советской власти.

Ключевые слова: мусульманское духовенство, «лишенец», правовая дискриминация, карательно-репрессивные методы, контрреволюционная организация, стратегии защиты.

Введение

Влияние советской политики на ислам в Казахстане, начиная от исламских институтов, заканчивая повседневной жизнью мусульман, было большим и разрушительным, отголоски которого ощущаются и на современном этапе. В то же время, до сих пор мы не имеем полной картины антирелигиозной политики советского государства, ее нормативно-правовой основы, методов ее осуществления на разных этапах существования советской власти, реальных масштабов ее воздействия на функционирование ислама, как на институциональном уровне, так и личностном уровне судеб представителей мусульманского духовенства, которые были носителями религиозных кодов жизнеустройства и транслировали их мусульманскому населению. В немногочисленных исследованиях, посвященных исламу в советских центрально-азиатских республиках, в центре внимания ученых был, в большей степени, Узбекистан – «как республика с самой высокой плотностью населения, большой долей оседлых жителей и репутацией самой «исламской» республики в Центральной Азии» [1, с.106]. Соответственно, такие исследователи как А. Халид [1], Ш. Келлер [2], Ф.М. Мухаметшин, С.Н. Абашин, Б. М. Бабаджанов и др. [3] приводили яркие факты, статистику, кейсы, в основном связанные с Узбекистаном, уделяя значительно меньше внимания исламу в кочевых регионах, таких как большая часть Казахстана. Необходимо отметить, что и представители советской власти, как свидетельствуют опубликованные документы считали, что «Ислам столь прочно, как у узбеков, в киргизский аул не проник» [4, с. 112]. Я. Рой в своей известной книге, посвященной исламу в СССР, представил географически более целостную картину ислама в советских республиках Центральной Азии, но на материалах другого временного промежутка – от второй мировой войны до периода перестройки в середине 1980-х годов [5].

Главной причиной недостаточной изученности темы ислама в период советской власти в Центральной Азии в целом, и в Казахстане в частности, является отсутствие доступа исследователей к архивным материалам органов государственной безопасности, которые остаются засекреченными. Для целостного осмысления советского периода в истории Казахстана, Президентом РК К.-Ж. Токаевым была инициирована Государственная комиссия по полной реабилитации жертв политических репрессий, включая представителей духовенства, одна из целей которых рассекречивание материалов, касающихся массовых репрессий сталинско-большевистского режима и на

этой основе изучение и реконструкция данного исторического периода «радикального переустройства мира» [1, с. 79], сопровождающегося массовыми репрессиями различных категорий населения, включая священнослужителей всех конфессий и религий, в том числе ислама.

Как известно, антирелигиозная пропаганда была широко применяемым методом борьбы с религией, начиная с 1920-х годов. К 1927 году по всей стране были организованы ячейки Союза воинствующих безбожников, издавались газета «Безбожник» и журнал «Безбожник». В 1928 году для большего эффекта начал издаваться указанный журнал на узбекском языке – «Худосизлар» («Безбожник»). Однако, как отмечает исследователь Ш. Келлер [2, с.162], антирелигиозная пропаганда в 1920-е годы была малоэффективной, так как направлялась директивами из Москвы, осуществлялась, в основном, представителями русского этноса и обнаруживала незнание ислама и нежелание его знать, что приводило к фундаментальным ошибкам в формулировании целей и их реализации.

В результате жесткое наступление против духовенства было осуществлено органами государственной безопасности ОГПУ, затем НКВД под руководством партийных структур, начиная с конца 1920-х годов и достигла апогея в годы большого террора – 1937-1938 гг.

В данной статье мы обратимся к анализу методов и стратегий, которые применялись советской властью в борьбе с мусульманским духовенством, с влиянием исламского фактора на население, которые развивались от придания мусульманским священнослужителям статуса «лишенцев», дискриминируемых в ряде прав до обвиняемых в организации или участии в контрреволюционных националистических мультско-байских организациях, что предполагало более серьезные меры наказания, от больших сроков исправительно-трудовых лагерей (ИТЛ) до расстрела. В то же время, сами мусульманские религиозные деятели нами рассматриваются не просто как пассивные объекты воздействия советской политики, а как активные субъекты, которые пытались защитить свой проект общественного устройства, основанный на нормах ислама, традиционный образ жизни народа, частью которого был ислам, и выстраивали свои стратегии защиты, начиная от апелляций к нормативно-правовым актам, заканчивая практикой «нелегальных мечетей», которая была распространена в казахской степи. На наш взгляд, на данном этапе изучения репрессий священнослужителей в советское время очень важным является восстановление субъектности жертв политических репрессий, их имен, биографий, их дискурсов защиты и сопротивления, благодаря которым ислам, по выражению Ш. Келлер [2, с. 247] пережил коммунизм.

Методология

Основным методом исследования является метод исторической реконструкции. Политика советской власти по отношению к мусульманским служащим и их реакции на нее показаны на кейсе Петропавловска и Северо-Казахстанской области. Источниковой базой исследования являются следственные дела по обвинению представителей мусульманского духовенства в Специализированном государственном архиве Управления информатизации и связи Департамента полиции Северо-Казахстанской области, фонд №16 реабилитированных. При работе с архивными материалами применялся историко-критический подход, позволяющий критически анализировать документы следствия, учитывая исторический контекст 1920-х и 1930-х годов, политическую ангажированность сотрудников ОГПУ/УНКВД, выполнявших партийные директивы, и атмосферу психологического и, часто, физического давления, которому подвергались обвиняемые и свидетели. Руководствуясь этическими нормами, в тексте приводятся данные только реабилитированных представителей духовенства, имена допрашиваемых свидетелей и сотрудников УНКВД СКО не называются. Написание имен реабилитированных священнослужителей дается исходя из их анкеты в следственном деле.

Мусульманские священнослужители Петропавловска и Северо-Казахстанской области как субъекты религиозной и социальной жизни региона в 1920-е годы

Как показал исследователь Нурбаев Ж.Е. [6], в конце XIX- начале XX века в Петропавловске активно развивались исламские институты (мечети и духовные образовательные заведения), увеличивалась численность мусульманского духовенства, была развита благотворительная деятельность и общественная инициатива (мусульманские общественные объединения), направленные на продвижение исламской образованности и культуры. Согласно статистическим материалам, в 1914 году примерное количество мулл в Петропавловске было 63, а в Петропавловском уезде – 22. Кроме того, в Петропавловске функционировало шесть соборных мечетей. При пяти соборных мечетях имелись мужские мектебы и медресе, а при 2-й соборной мечети – начальное учебное заведение для девочек. Характерной чертой Петропавловска было то, что значительную часть духовенства составляли татары, в то же время в начале XX века возросло количество казахов среди мусульманских служащих [6].

Следственные архивные материалы свидетельствуют, что в 20-е, 30-е годы мусульманское духовенство Петропавловска и соответствующей области было представлено татарами и казахами, мулл-казахов было больше в сельских районах. В административном аспекте Петропавловск и Северо-Ка-

захстанская область подчинялись Центральному Духовном Управлению мусульман с центром в Уфе. До своей смерти в 1936 году руководителем ЦДУМ был муфтий Р. Фахретдинов, который пытался выстроить политкорректные сбалансированные отношения с советским руководством, чтобы сохранить исламские институты в советском государстве. В ЦДУМ входил представитель Казахстана – казий Магкулов Магдий, репрессированный в 1937 году. Согласно известному докладу «Мусульманское духовенство в Средней Азии в 1927 г.», который был подготовлен ОГПУ для Средазбюро ЦК ВКП (б) в конце 1920-х годов советская власть была обеспокоена усилением влияния ЦДУМ не только в Казахстане, но и в Киргизии [4, с. 112-114], и, соответственно, направила усилия на подрыв ЦДУМ.

Мусульманское духовенство г. Петропавловска было достаточно образованным и активным, часть имамов имела высшее духовное образование, значительная часть окончила средние духовные учебные заведения (медресе). Обратимся к биографическим данным некоторых имамов. Имамом мечети № 4 был татарин Абдрашитов Мухаметхафиз. Он родился в 1872 году в г. Петропавловске в семье имама. По его словам, с 15 лет он учился в духовных учебных заведениях Петропавловска, потом в 1894 году поехал в Бухару, где получил высшее духовное образование, после этого вернулся в родной город и стал работать имамом мечети № 4. Кроме того, он открыл книжный магазин духовной книги, которые поступали к нему по заказу из Казанской типографии [7]. Среди крупных имамов Петропавловска был и Абдулзалилов Мухамедсейт (в материалах следственного дела также встречается написание имени как Мухамед-Саид), который выполнял функции мухтасиба ЦДУМ в Петропавловске. Согласно анкете в архивном деле, он родился в 1868 году в г. Петропавловске, то же имел высшее духовное образование, которое получил в Бухаре. Абдулзалилов Мухамедсейт был крупным татарским богословским авторитетом [8]. Бегишев Мухамеджан, татарин, 1867 года рождения, был также крупным муллой, имамом казахской мечети № 3 г. Петропавловска [9]. Агисов Магдий, казах, 1880 г.р., имел среднее духовное образование, был имамом казахской мечети в г. Петропавловске [10].

Мусульманские священнослужители г. Петропавловска активно занимались обучением детей. Например, Бегишев Абдулзалиль Газизович. Его отец был крупным муллой – Газиз Мустафинович Бегишев. Сам Абдулзалиль с 7 лет учился сначала в Петропавловске, а затем в 1911 году поехал учиться в Константинополь, где окончил среднее духовное учебное заведение (медресе) на татарском языке. С 1913 года значительную часть своей жизни посвятил обучению детей, в 1928 года становится имамом мечети № 5 г. Петропавловска [11].

Многие имамы, муллы, мутавалли, муэдзины г. Петропавловска занимались торговлей, поэтому в архивных материалах встречается «мулла, бывший торговец».

Религиозная жизнь была достаточно активной в сельских районах, прилегающих к Петропавловску, об этом свидетельствуют следственные дела. Например, в Бейнеткорском районе были такие муллы, по национальности казахи, как Амренов Мажит (1881 г.р.), Бейсембаев Касым (1880 г.р.), Кембаев Ешкой (1887 г.р.), Ордыбаев Абдукарим (1880 г.р.), Оспанов Абдрахман (1872 г.р.). Все перечисленные муллы имели среднее духовное образование. Сельские муллы часто занимались, кроме религиозных обязанностей, сельским хозяйством. Определенная часть сельских мулл в следственных делах обозначались как «мулла, бывший бай». В некоторых случаях даже шло переименование скота, которое было в личном пользовании муллы. В этом отношении яркой иллюстрацией является биография сельского муллы Торежанова Сейткожа, казаха, 1873 года рождения. Он был родом из местечка, которое стало колхозом «Енбек» Сталинского района СКО, затем проживал в аулсовете № 5 Москаленского района Омской области. Он имел среднее духовное образование. Приведем его биографический нарратив из материалов дела: «Я до революции занимался скотоводством, в 1917 году начал работать муллой Карабулакской волости, и работал до 1919 года. С конца 1919 года был назначен преподавателем аулсовета № 1 для начальной школы и работал до 1923 года, одновременно работая муллой. В 1923 году от преподавательской деятельности отказался, так как предлагали мне бросить религиозную работу. До 1929 года единолично работал, имел выше среднего хозяйство» [12]. Такой мулла часто попадал под категорию «мулла-бай». Торежанов Сейткожа считался крупным и влиятельным муллой СКО и прилегающих областей.

Таким образом, мусульманское духовенство г. Петропавловска и СКО было активной частью общества, выполняя религиозные, образовательные, социальные, хозяйственные функции, внося свой вклад в развитие региона. Акторство мусульманского духовенства, поддерживающее и продвигающее свое понимание общественного развития входило в диссонанс с проектом тотальной трансформации, основанном на разрушении традиционных (в том числе религиозных) ценностей, выдвинутом советской властью.

***Наступление на ислам в 1920-е- начало 1930-х годов
и стратегии защиты мусульманского духовенства
г. Петропавловска и Северо-Казахстанской области***

При анализе следственных дел служителей религиозного культа Северо-Казахстанской области обращает на себя внимание то, что многие из них были лишены избирательных прав, то есть имели статус «лишенцев». Причем, лишение избирательных прав вводилось уже в первой Конституции РСФСР 10.07.1918, принятой советской властью. В статье 65 данной Конституции было определено семь категорий лиц, лишаемых избирательных прав, сре-

ди которых были «г) монахи и духовные служители церквей и религиозных культов» [13]. К служителям религиозных культов относились мусульманские служители религии. Исполнительные органы на местах при определении списков «лишенцев» к духовенству в ряде случаев применяло и другие пункты статьи 65, а именно «а) лица, прибегающие к наемному труду с целью извлечения прибыли»; «б) лица, живущие на нетрудовой доход, как-то проценты с капитала, доходы с предприятий, поступления с имущества и т.п.; ж) лица, осужденные за корыстные и порочащие преступления...» [13]. Таким образом, была большая вероятность, что если мулла не лишен избирательных прав как служитель религиозного культа, то он мог стать лишенцем как бай.

Как отмечает исследователь Москаленская Д.Н. лишение избирательных прав было мерой, направленной на предотвращения влияния категорий населения, которые большевики рассматривали как угрозу своей власти, а также преследующей цель искусственного структурирования и разделения общества, поддержание в нем атмосферы конфронтации, вражды, раскола [14, с. 3]. Служители религии, в том числе ислама, воспринимались как идеологические противники, а «религиозные институты являлись независимыми очагами власти, влияния и богатства, присутствия которых новый режим терпеть не мог» [1, с. 104].

Статус лишенцев подразумевал не только дискриминацию в политических правах, ряде социальных прав, но в правоприменительной практике вел к увеличению налогообложения на «лишенцев», а в сельских районах – наложение твердых заданий по хлебо- и мясо-заготовкам, которые многие из мусульманских служителей выполнить не могли. Неуплата налогов, невыполнение твердых заданий по заготовкам вело к судимости, и следующей за ней, конфискацию имущества и ссылке. Поэтому, на момент начала «большого террора» 1937-1938 годов значительная часть мусульманского духовенства уже имела судимости или по ст. 61- уклонение от налогов, срыв заготовок или по ст. 58-10 – контрреволюционная агитация, поскольку они пропагандировали не советскую идеологию, а религию ислам.

Из названных мулл Бейнеткорского района практически все они были «лишенцами», а Амренов Мажит, который в следственном деле обозначен как бывший бай-мулла, был ранее судим по ст. 58-10 за антисоветскую агитацию, мулла Оспанов Абрахман был судим в 1931 году по этой же статье.

В Петропавловске жил мулла, татарин Бикбаев Хафиз, который был родом из Пензенской губернии, служил имамом до 1929 года в одной из деревень Челябинской области. Как служитель религиозного культа он был «лишенцем», на него был наложен индивидуальный налог, за неуплату которого в 1930 году все его имущество было конфисковано, а он сам выслан в г. Петропавловск. Казахстан был одним из мест ссылок для таких «лишенцев» еще до репрессий 1937 года.

Следующим шагом ограничения влияния духовенства было Постановление ВЦИК и СНК РСФСР от 8 апреля 1929 года «О религиозных объединениях», которое регулировало деятельность религиозных организаций. Анализ данного Постановления приводит к выводу, что главной его целью являлось полное вытеснение религии из общественной сферы жизни общества, запрет осуществления социальных функций для религиозных объединений, в частности благотворительных, образовательных, культурно-просветительских, интегративных, что отражено в статье 17, и оставление за ними только функций по отправлению религиозного культа. Большим ударом для религиозных объединений в целом, и для священнослужителей, в частности, была статья 17 в, которая налагает запрет на обучение основам религии детей в кружках при религиозных общинах, и статья 18, запрещающая «преподавание каких бы то ни было религиозных вероучений в государственных, общественных и частных учебных и воспитательных заведениях» [15]. Указанные статьи лишали духовенства возможности влиять на будущее поколение, воспитывать детей в соответствии с религией, передавать религиозные знания. Невозможность доносить до молодого поколения религиозные ценности было воспринято очень болезненно представителями духовенства, включая мусульманских священнослужителей.

Единственным оплотом, местом притяжения верующих оставалась мечеть, однако согласно вышеупомянутому Постановлению, культового здания можно было лишиться достаточно легко, например, вследствие расторжения договора на пользование им по причине несоответствия техническим или санитарным требованиям, невыполнения предписаний местных органов. Другой наиболее часто применяемой причиной стал пункт 36 данного Постановления, позволяющий передавать молитвенное здание для государственных и общественных надобностей по постановлению республиканского, краевого или областного исполкома.

В материалах «Дела в отношении Бекишева Мухаметжана и других» [16] содержится документ, позволяющий пролить свет на то, каким образом закрывались мечети, и, как местное мусульманское сообщество с помощью правовых механизмов пыталось противодействовать этому, выступая в качестве акторов. Данный документ представляет собой жалобу в Президиум ВЦИК РСФСР от уполномоченного общества верующих мусульман при приходе № 1 мечети г. Петропавловска Ильяс Смагулов (также в материалах дела встречается как Исмагулов Ильяс), в которой обжалуется постановление секретариата КазЦИК от 07.02.1931 года о прекращении договора с религиозным обществом и передачи мечети № 1 г. Петропавловска для удовлетворения культурно-просветительских нужд города. И. Исмагулов, ссылаясь на вышеуказанное Постановление ВЦИК-СНК РСФСР от 08.04.1929 г., обосновывает неправомочность решения секретариата КазЦИК о закрытии мечети.

Мусульманская обществу мечети № 1 было зарегистрирована согласно всем правилам в горсовете. Оно включало примерно 300 верующих. У мечети изъяли вакуфные земли и собственность, вакуфные склады переданы городом под пекарню. Два учебных здания, в которых располагались мектебы, были приспособлены городскими властями под татарскую советскую школу и татарскую библиотеку и читальню. В распоряжении мусульманского общества прихода № 1 осталась только мечеть, которую изымают у верующих, хотя для общественных потребностей в городе имеется достаточно домов, экспроприированных у кулаков. Из материалов дела мы узнаем, что Исмагулов Ильяс был религиозным активистом, в течение 20 лет был мутавалли мечети. После вынесения постановления КазЦИК о закрытии мечети и передаче ее под общественные надобности он лично ходил по домам и собирал подписи верующих, чтобы обжаловать это решение. Этот поступок вспомнят ему, когда органы безопасности НКВД привлекут его по другому делу. Судя по материалам дела, мечеть № 1 была закрыта окончательно.

Согласно другому «Делу по обвинению Амренова Мажита и других», в котором большинство составляют муллы Бейнеткорского района, несмотря на давление местных властей, мусульманские служители «усиленно пропагандировали ислам, используя собрание верующих» [17].

В материалах «Дела по обвинению Агисова М. и Торежанова С.» при описании обстоятельств дела встречаются термин «подпольный мулла» [18], которым названы ряд бывших мулл. Это говорит о существовании практики «нелегальных мечетей», под которой подразумевались религиозные практики проводимые незарегистрированными служителями религии вне зарегистрированных религиозных обществ и культовых сооружений. Практика «нелегальных мечетей», в отличие от вышеприведенной жалобы, была уже нелегальной стратегией защиты религии. Данная практика сохранялась, как показал Я. Рой, и в остальные периоды советской власти, где всегда действовали нелегальные, подпольные муллы, которые совершали религиозные обряды. Для Казахстана Я. Рой отмечает феномен «бродячих мулл», которые странствовали и выполняли свои религиозные обязанности [5, с. 331]. Данный исследователь называет этот феномен самоорганизацией религиозной жизни, которая была свойственно исламу, с отсутствием строгой централизации в его организационных структурах.

Таким образом, с самого начала своего прихода к власти большевики проводили политику вытеснения религии и подрыва влияния мусульманского духовенства. Это выразилось в отнесении служителей религиозного культа к категории «лишенцев», что подразумевало дискриминацию в политических, социальных правах, назначение индивидуальных высоких налогов и твердых заданий по хлебо-мясо-заготовкам. Основываясь на архивных материалах, мы показали, что многие представители мусульманского духовенства были

«лишенцами», особенно те, кто были обозначены как «мулла-бай». Кроме того, по причине неуплаты индивидуальных налогов и твердых заданий по заготовках, а также в связи с продолжением религиозного служения, они были осуждены и приговорены к ссылке и конфискации имущества. Ко времени большого террора значительная часть мусульманских служителей имела уже судимость, а порой две судимости. До второй половины 1920-х годов большевики придерживались политики ограничения влияния ислама через урезание вакуфной земли, вытеснение религиозных школ и замену их советскими школами, что было закреплено в Постановлении ВЦИК-СНК РСФСР от 08.04.1929 г. В конце 1920-х годов советская власть переходит к политике прямого давления, административными методами национализируя полностью вакуфные земли, молитвенные здания, мектебы и медресе при них. С 1929 году под любым предлогом реализуется политика закрытия мечетей.

Архивные материалы свидетельствуют, что мусульманские священнослужители г. Петропавловска, Северо-Казахстанской области применяли стратегии защиты религии в виде легальных методов жалоб и обращений к властям, что не имело эффекта. Также, применялись нелегальные способы, такие как распространение практики «нелегальных мечетей», феномен «бродячих мулл».

Муллы как «организаторы и участники контрреволюционных организаций»: применение прямых карательных-репрессивных мер

Наращение репрессий против мусульманских священнослужителей в начале 1930-х годов и переход к карательным мерам НКВД был связан с осуществлением курса на коллективизацию, которая разрушала традиционные основы казахского общества, кочевой тип жизни и способ производства. Проект коллективизации и советизации аула означал тотальную трансформацию жизненного уклада и выстраивался на противопоставлении прежнему общественному устройству и типу хозяйствования. В нем не было места муллам, которые стали препятствием не только на пути советизации аула, но и советизации человека, его мировоззренческих ориентиров.

Этот виток репрессий характеризуется массовыми групповыми делами против духовенства разных религий и конфессий, включая мусульманское. Эти групповые дела сфабрикованы по одному алгоритму и ориентированы не только на применение статьи 58-10 – контрреволюционная агитация, но и на статью 58-11 – контрреволюционная организационная деятельность, а также статьи 58, п. 4, в которой говорилось об оказании помощи международной буржуазии, статья 58 п.6 – шпионаж. Как правило, НКВД вскрывало существование контрреволюционных организаций, направленных на подрыв и свержение советского строя.

В отношении мулл Бейнеткорского района СКО было сфабриковано вышеупомянутое групповое дело «Дело по обвинению Амренова Мажита и других». В обвинительном заключении говорилось: «В Бейнеткорском районе СКО существовала контрреволюционная националистическая ячейка под руководством бывшего бая/имама, в данное время муллы... Амренова Мажита» [19]. В эту контрреволюционную ячейку входили следующие муллы: Амренов Мажит, Ордыбаев Абдыкарим, Амренов Назымжан, Бейсембаев Касым, Кембаев Ешкей, Оспанов Абдрахман. Их обвиняли в проведении работы по подрыву колхозного строя, разложении трудовой дисциплины, срыв колхозных мероприятий, дискредитации сталинской Конституции. Данная контрреволюционная ячейка, исходя из обвинительного заключения была частью разветвленной контрреволюционной мульско-байской группировки, охватывающей ряд районов области, цель которой свержение существующего советского строя при помощи мировой буржуазии, создание буржуазно-демократического самостоятельного мусульманского государства. Постановлением Тройки УНКВД СКО от 13 сентября 1937 года все перечисленные муллы были приговорены к ВМН-расстрелу, кроме Оспанова А., который был приговорен к 10 годам лишения свободы, но в ноябре 1937 года умер в тюрьме Петропавловска.

Следующее групповое дело – «Дело по обвинению Бекишева Мухаметжана и других» было аналогичным. Обвинение также строилась на том, что муллы входили в контрреволюционную ячейку г. Петропавловска, которая была частью большой контрреволюционной организации на территории Северо-Казахстанской области, которая была создана по линии ЦДУМ. Цель контрреволюционной организации – свержение советской власти, образование буржуазного мусульманского государства при помощи извне. Дело также рассматривалось Тройкой УНКВД СКО. Было осуждено семь мулл. Из них пять мулл, а именно Абдулзалилов Мухаметсейит, Бегишев Мухаметжан, Абдрашитов Мухаметхафиз, Бикбаев Хафиз, Исмагилов Ильяс, были приговорены к расстрелу. Двое мулл, Гимадетдинов Ахтям, Бегишев Абдулзалил приговорены к 10 годам исправительно-трудовых работ (ИТЛ).

Еще одно групповое дело «Дело по обвинению Агисова М. и Торежанова С.» было открыто против мулл Агисова Магдий и Торежанова Сейиткожа, которые обвинялись в том, что возглавляли упомянутую выше контрреволюционную организацию на территории СКО и Омской областях и были связаны с руководством ЦДУМ, ряд членов которого к тому времени были объявлены агентами японской разведки. Тройка УНКВД СКО приговорила указанных представителей мусульманского духовенства к расстрелу.

В перечисленных делах содержится указание на то, чтобы попутно возбуждать дела на других представителей мусульманского духовенства, имена которых фигурировали в деле. Соответственно, групповых дел по данной «контрреволюционной организации» было еще больше.

Таким образом, в 1937 году карательно-репрессивная машина НКВД физически ликвидировала в рамках сфабрикованных групповых дел большое количество представителей мусульманского духовенства. До настоящего времени мы не знаем точного количества репрессированных мусульманских служащих, пока можем оперировать примерными цифрами. В Северо-Казахстанской области в списках МВД числится 41 человек, которые были имамами, муллами, муэдзинами, мутавалли, чья жизнь и деятельность связаны с СКО. Эти представители мусульманского духовенства были реабилитированы. В перечисленных делах мы насчитали еще 61 имя мусульманских служащих из Северо-Казахстанской области и Омской области, по некоторым из них в дальнейшем были возбуждены новые групповые дела.

По вышерассмотренным трем групповым делам, направленных против мусульманского духовенства СКО, а в конечной цели – против прежнего руководства ЦДУМ, перечисленные мусульманские священнослужители были реабилитированы в соответствии с Указом Президиума Верховного Совета СССР от 16.01.1989 г. «О дополнительных мерах по восстановлению справедливости в отношении жертв репрессий, имевших место в период 30-х-40-х и начале 50-х годов».

Необходимо отметить, что родственники перечисленных мусульманских служащих не знали о расстрельных приговорах. Из материалов дел следует, что на обращение родственников, массово последовавших после разоблачения культа личности Н.С. Хрущевым, часто давался ответ, что репрессированные родственники были приговорены к разным срокам ИТЛ и умерли в лагере от болезней.

Заключение

На примере Северо-Казахстанской области, мы показали какими методами велась борьба с мусульманским духовенством в период массовых репрессий в 20-30е годы XX века. С самого начала большевики воспринимали религиозных деятелей как идеологических противников, соответственно, они были отнесены к дискриминируемой в правах категории «лишенцев» с наложением на них индивидуальных налогов и твердых заданий по хлебозаготовкам, которые многие не могли выполнить и подвергались за это суду, высылке с конфискацией имущества. В дальнейшем политика советской власти была направлена на подрыв влияния мусульманского духовенства на население, что включало национализацию вакуфной собственности, ограничение деятельности, а затем ликвидацию религиозных школ, закрытие мечетей, а по Постановлению ВЦИК-СНК РСФСР 1929 года вытеснение религиозных организаций из общественной жизни. В 1930-е годы, видя недостаточную эффективность антирелигиозной пропаганды, органы НКВД перешли

к прямым карательно-репрессивным мерам, фабрикуя групповые дела по организации контрреволюционных мусульманско-байских организаций, где мусульманские служители были уже не просто «лишенцами», а организаторами или участниками контрреволюционных группировок, за что Тройками НКВД приговаривались к расстрелу. Нами было приведено несколько таких дел, относящихся к 1937 году.

Необходимо отметить, что мусульманское духовенство выстраивало стратегии защиты религии в условиях антирелигиозной политики и репрессий, применяя как правовые инструменты, подавая письма, жалобы в партийные органы, так и нелегальными методами – продолжая религиозная служение через практику «нелегальных мечетей», «бродячих мулл».

Статья выполнена в рамках реализации проекта программно-целевого финансирования «Массовые политические репрессии в Казахстане в 20-50-х гг. XX в. и процессы реабилитации: создание единой базы данных».

Список литературы

1 Халид А. Ислам после коммунизма: Религия и политика в Центральной Азии. – М., Новое литературное обозрение, 2010. – 304 с.

2 Keller, Sh. To Moscow, Not Mecca. The Soviet campaign against Islam in Central Asia, 1917-1941. – London, 2001. – 270pp.

3 Мухаметшин Ф.М. и др. Россия и Средняя Азия: Политика и ислам в конце XVIII – начале XXI. М., Издательство Московского университета, 2013. – 480 с.

4 Арапов Д.Ю.(сост.) Ислам и советское государство (1917-1936). Сборник документов. Вып. 2. – М., Издательский дом Марджани. – 208 с.

5 Ro`I Ya. Islam in the Soviet Union. From the Second World War to Gorbachev. – London: Hurst&Company, 2000. – 740 pp.

6 Нурбаев Ж.Е. Истоки формирования институтов ислама в Северном Казахстане (на материалах Петропавловского уезда Акмолинской области)// «edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы. – 2016. – № 1 (05)// <https://edu.e-history.kz/kz/publications/view/360>. (Дата обращения: 26.10.2021).

7 Специализированный государственный архив Управления информатизации и связи Департамента полиции СКО. Ф.16 б/о. Д. № 1081. Л. 30, 32.

8 Специализированный государственный архив Управления информатизации и связи Департамента полиции СКО. Ф.16 б/о. Д. № 1081. Л. 17.

9 Специализированный государственный архив Управления информатизации и связи Департамента полиции СКО. Ф.16 б/о. Д. № 1081. Л. 23.

10 Специализированный государственный архив Управления информатизации и связи Департамента полиции СКО. Ф.16 б/о. Д. № 1114. Л. 109.

11 Специализированный государственный архив Управления информатизации и связи Департамента полиции СКО. Ф.16 б/о. Д. № 1081. Л. 82.

12 Специализированный государственный архив Управления информатизации и связи Департамента полиции СКО. Ф.16 б/о. Д. № 1114. Л. 207.

13 Конституция Российской Социалистической Федеративной Советской Республики, 10.07.1918 г.// <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/cnst1918.htm/> (Дата обращения: 15.09.2021).

14 Москаленская Д.Н. Православные священно- и церковнослужители – «лишenci» Западной Сибири в середине 1920-х-середине 1930-х годов: статус, облик, поведение. Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. - Новосибирск, 2017. – 227с.

15 «О религиозных объединениях» Постановление ВЦИК-СНК РСФСР, 8 апреля 1929 года//https://www.1000dokumente.de/?c=dokument_ru&dokument=0007_rel&object=translation&l=ru. (Дата обращения: 20.10.2021).

16 Специализированный государственный архив Управления информатизации и связи Департамента полиции СКО. Ф.16. б/о. Дело № 1081. Л.1.

17 Специализированный государственный архив Управления информатизации и связи Департамента полиции СКО. Ф.16 б/о. № 2314. Л.81.

18 Специализированный государственный архив Управления информатизации и связи Департамента полиции СКО. Ф.16. б/о. Дело № 1114.

19 Специализированный государственный архив Управления информатизации и связи Департамента полиции СКО. Ф.16 б/о. Д.№ 2314. Л. 146.

Transliteration

1 Halid A. Islam после kommunizma: Religija i politika v Central'noj Azii. [Islam After Communism: Religion and Politics in Central Asia] – М., Novoe literaturnoe obozrenie, 2010. – 304 s.

2 Keller, Sh. To Moscow, Not Mecca. The Soviet campaign against Islam in Central Asia, 1917-1941. – London, 2001. – 270pp.

3 Muhametshin F.M. i dr. Rossiya i Srednjaja Azija: Politika i islam v konce XVIII – nachale XXI.[Russia and Middle Asia: Politics and Islam in the End of XIX- Beginning of XX c.]. – М., Izdatel'stvo Moskovskogo universiteta, 2013. – 480 s.

4 Arapov D.Ju.(sost.) Islam i sovetskoe gosudarstvo (1917-1936). Sbornik dokumentov. Vyp. 2.[Islam and Soviet State (1917-1936)]. – М., Izdatel'skij dom Mardzhani. – 208 s.

5 Ro' I Ya. Islam in the Soviet Union. From the Second World War to Gorbachev. – London: Hurst&Company, 2000. – 740 pp.

6 Nurbaev Zh.E. Istoki formirovaniya institutov islama v Severnom Kazahstane (na materialah Petropavlovskogo uezda Akmolinskoj oblasti) [The Origins of the Formation of Islamic Institutions in Northern Kazakhstan (Based on Materials From the Petropavl District of Akmola Region)] // «edu.e-history.kz» jelektronnyj rylymi zhurnaly. – 2016. – № 1 (05)// <https://edu.e-history.kz/kz/publications/view/360>. (Дата obrashhenija: 26.10.2021).

7 Specializirovannyj gosudarstvennyj arhiv Upravlenija informatizacii i svjazi Departamenta policii SKO. F.16. b/o. D. № 1081. L. 30, 32.

8 Specializirovannyj gosudarstvennyj arhiv Upravlenija informatizacii i svjazi Departamenta policii SKO. F.16 b/o. D. № 1081. L. 17.

9 Specializirovannyj gosudarstvennyj arhiv Upravlenija informatizacii i svjazi Departamenta policii SKO. F.16 b/o. D. № 1081. L. 23.

10 Specializirovannyj gosudarstvennyj arhiv Upravlenija informatizacii i svjazi Departamenta policii SKO. F.16 b/o. D. № 1114. L. 109.

11 Specializirovannyj gosudarstvennyj arhiv Upravlenija informatizacii i svjazi Departamenta policii SKO. F.16 b/o. D. № 1081. L. 82.

12 Specializirovannyj gosudarstvennyj arhiv Upravlenija informatizacii i svjazi Departamenta policii SKO. F.16 b/o D. № 1114. L. 207.

13 Konstitucija Rossijskoj Socialisticheskoj Federativnoj Sovetskoj Respubliki, 10.07.1918 g.// <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/cnst1918.htm/> (Дата obrashhenija: 15.09.2021).

14 Moskalenskaja D. N. Pravoslavnye svjashhenno- i cerkovnoslužhiteli – «lishency» Zapadnoj Sibiri v seredine 1920-h-seredine 1930-h godov: status, oblik, povedenie [Orthodox Priests and Clergy – “disenfranchised” of Western Siberia in the Middle of 1920-middle of 1930s Years: Status, Appearance, Behavior]. Dissertacija na soiskanie uchenoj stepeni kandidata istoricheskikh nauk. - Novosibirsk, 2017. – 227s.

15 «О религиозных об#единениях» Postanovlenie VCIK-SNK RSFSR, 8 aprlja 1929 godahttps [On Religious Associations. Resolution of the all-Russian Central Executive Committee of the RSFSR] //www.1000dokumente.de/?c=dokument_ru&dokument=0007_rel&object=translation&l=ru. (Data obrashhenija: 20.10.2021).

16 Specializirovannyj gosudarstvennyj arhiv Upravlenija informatizacii i svjazi Departamenta policii SKO. F.16. b/o. Delo № 1081. L.1.

17 Specializirovannyj gosudarstvennyj arhiv Upravlenija informatizacii i svjazi Departamenta policii SKO. F.16 b/o. № 2314. L.81.

18 Specializirovannyj gosudarstvennyj arhiv Upravlenija informatizacii i svjazi Departamenta policii SKO. F.16. b/o. Delo № 1114.

19 Specializirovannyj gosudarstvennyj arhiv Upravlenija informatizacii i svjazi Departamenta policii SKO. F.16 b/o. D.№ 2314. L. 146.

Шаповал Ю.В.

XX ғасырдың 20-30 жылдарында Солтүстік Қазақстандағы кеңестік өкіметтің мұсылман дін басыларымен күресі: «мақұрымдар» мәртебесінен «контрреволюциялық ұйым мүшелеріне» дейін

Аңдатпа. Мақала Петропавл қаласы мен Солтүстік Қазақстан облысы материалдары негізіндегі кеңестік өкіметтің мұсылман дін басыларына қарсы күрес әдістері мен стратегияларына арналады. Мақаланың мақсаты – мұсылман дін басыларын «мақұрымдар» санатына жатқызу тәрізді құқықтық кемсіту әдісінен кеңестік өкіметті құлатуға бағытталған контрреволюциялық ұйымға қатысушылар мен оны ұйымдастырушылар айыбын тағу бойынша топтық істерді құрастырған ХПК-тің жазалушы-репрессивті әдістеріне дейінгі жазалау шараларының ұлғайуын көрсету. Негізгі зерттеу әдісі – тарихи жаңғырту әдісі, зерттеудің дереккөз базасы – ақталған және оңалтылған мұсылман діни қызметкерлердің тергеу істері туралы мұрағаттық құжаттар.

Петропавл қаласы мен Солтүстік Қазақстан облысының мұсылман дін басылары большевиктердің дінге орын жоқ, әлемді түбегелі қайта құру жобаларымен сәйкес келмейтін өздерінің қоғамдық даму көзқарастары бар аймақтың діни және әлеуметтік өмірінің белсенді субъектілері болды. Кеңестік өкіметтің дінге қарсы саясаты қоғамдағы дін басыларының әсерін жоюға бағытталған насихаттық, кемсітушілік және жазалаушы-репрессивтік тәсілдер кешенінен тұрды, нәтижесінде, толық физикалық жоюға бағытталды. Жазалау шараларының күшейуі барысында мұсылман дін басылары қуғын-сүргін саясатының объектісі ғана болып қалған жоқ, сонымен қатар, өзінің субъектілігін сақтай отырып өкіметке ресми үндеу түрінде құқықтық құрал, «астырттын мешіттер», «жасырын молда», «кезбе молда» тәжірибелері арқылы дінді қорғау стратегиясын құрды. Автордың ойы бойынша, мұсылман дін басыларын ақтау және оңалту мұсылман діни қызметкерлерінің субъектілігін қалпына келтіруден басталу керек, яғни, олардың есімдерін қайтару, олардың дінді қорғау стратегиясын қолдана отырып өмірбаянын қайта жазу, олардың кеңестік өкімет туралы дискурстарын қалпына келтіру.

Түйін сөздер: мұсылман дін басылары, «мақұрымдар», құқықтық кемсіту, жазалаушы-репрессивті әдіс, контрреволюциялық ұйым, қорғау стратегиясы.

Shapoval Y.

The Struggle of the Soviet Power Against the Muslim Clergy in Northern Kazakhstan in the 20-30s of the XX Century: From the Status of ‘Disenfranchised’ to ‘Participants of Counter-Revolutionary Organizations’

Abstract. The article is devoted to the methods and strategies of the struggle of the Soviet government against the Muslim clergy based on the materials of the city of Petropavlovsk and the Northern Kazakhstan region. The purpose of the article is to show the growth of repression from methods of legal discrimination in the form of classifying the Muslim clergy as “disenfranchised” to the punitive and repressive methods of the National Security Forces (NKVD), which fabricated group investigative deals on accusations of the clergy as organizers and participants in counterrevolutionary organizations for overthrowing Soviet power. The main research method was the method of historical reconstruction, the source base of the research was archive materials of the investigative deals of rehabilitated Muslim priests.

The Muslim clergy of Petropavlovsk and the Northern Kazakhstan region were active subjects of the religious and social life of the region with their own vision of social development, which did not correlate with the projects of a radical transformation of world by the Bolsheviks, where there was no place for religion. The anti-religious policy of the Soviet government included a set of propaganda, discriminatory and punitive-repressive measures aimed at undermining the influence of the clergy in society and, as a result, at its physical destruction. In the course of the intensification of repressions, the Muslim clergy acted not only as objects of a repressive policy, but also, while retaining their subjectivity, built strategies for protecting religion both through legal instruments in the form of official appeals to the authorities, and through the practice of “illegal mosques”, “underground mullahs”, “itinerant mullahs”. The author believes that the political rehabilitation of the Muslim clergy should include the restoration of the subjectivity of Muslim clergy, which is expressed in the reveal of their names, the reconstruction of their biographies, the defense strategies which they use, and the recovery of their discourses about Soviet power.

Key words: Muslim clergy, “disenfranchised”, legal discrimination, punitive and repressive methods, counter-revolutionary organization, defense strategies.

THE REVIVAL OF ISLAM IN PUBLIC SPHERE OF SOVEREIGN KAZAKHSTAN

¹*Nurmoldina Inkar*, ²*Sikhimbayeva Damira*

¹*inkar_vko87@mail.ru*, ²*alpesh8302@gmail.com*

^{1,2} *Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak*
(Almaty, Kazakhstan)

¹*Нурмолдина Инкар Мурзабековна*, ²*Сихимбаева Дамира Алиевна*

¹*inkar_vko87@mail.ru*, ²*alpesh8302@gmail.com*

^{1,2} *Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак*
(Алматы, Казахстан)

Abstract. In Kazakhstan, after gaining independence, as well as in other countries of the post-Soviet space, the process of legalization of religious institutions began to manifest itself in the form of a stormy “revival”. For thirty years of independence, Islam in Kazakhstan has acquired a new history, which is determined by the high level and status of religion in a secular state. Islam became a symbol of not only religion but also of ethno-cultural revival, a new system of national consciousness and values. From the first years of liberation from the ideology of state atheism and the policy of banishing religion from the social space, there has been a tendency in Kazakhstani society of rapid religious renewal, a return to spiritual sources that have long embraced the traditions and culture of the Kazakh people. This article examines the issues devoted to the revival of Islam in public sphere, the impact of state regulation policy on Islamization, the main trends in re-Islamization of public life. The study aims to analyze the influence of the revival of Islam and its institutionalization in religious, economic, cultural, and political spheres. This study applied philosophical, historical, and comparative analysis. The methodological basis of the work was the scientific works of foreign and domestic scientists.

Key words: Islam, revival, secular, state, institutionalization, government regulation, influence

Introduction

Contemporary events taking place in Kazakhstan and other Central Asian countries confirm the relevance of the issues of the revival of Islam, spiritual traditions, problems of strengthening the national and spiritual unity of the state and its security. These problems are especially topical now when Kazakhstan is actively searching for moral guidelines of religious teachings, methods of preventing the “politicization of religion” as one of the most dangerous factors of destabilizing society, there is an ever-growing interest on the part of young people and other socially active segments of the population in Islamic values. And this requires a

detailed study based on various theories and concepts, an integrated and interdisciplinary approach, makes us look for answers to the questions, what are the real goals of religious movements and trends? What is the impact of the revival of Islam on the state of religiosity in the country? How to use Islamic traditions while not allowing them to become an obstacle to socio-political transformations? How to re-formulate the requirements of modernity so that they correspond to the conditions of the country and would be recognized as necessary by all? All these questions require very careful study.

Methodology

The study examines theoretical formulations that are crucial in explaining the character and scope of Islamic revival in sovereign Kazakhstan. The goal of the study to consider the practical influence of Islamic revitalization and refers to the institutionalization of Islam within religious, economic, cultural, and political establishments. The study argues, after sovereignty, despite the secular and authoritarian character of the administration, 'Islamic revival' has become an institutionalized phenomenon, and its presence and social role in public space has increased rather than decreased.

In this study were applied philosophical, historical, and comparative analyses. Scientific works of foreign and domestic theologians were used as a methodological basis for the work. The scientific methodological foundation of the report is a dialectical method of recognizing social phenomena.

“Islamic Revival” in the Republic of Kazakhstan after Gaining Sovereignty

It is a natural phenomenon that the process of reassessment of the spiritual values of some conceptual provisions of various ideological theories and views takes place with the implementation of the changes. And this is quite comprehensible because any construction of a new autonomous state as a historical phenomenon is distinguished by its individuality and identity. In this case, more than ever, the ability for introspection, the accuracy of forecasting, and the perception of historical experience becomes crucial.

In general, it should be noted that the conclusions reached by researchers dealing with the question of the influence of Islam on modern Kazakhstani society divided into two groups. Some are convinced that we should not rely heavily on religious traditions, but that it is necessary to rebuild the life of the society on principles and basis that have nothing to do with religion. Others believe that it demanded to revive Islamic traditions, without which it is impossible to raise the spirituality of the people. And yet, it should be noted that the excessive accentuation of the elements of religious life, as well as the denial of any impact on new

phenomena, makes it difficult to understand the inner essence of socio-political and cultural processes in which traditional values are intertwined and synthesized with modernity, creating a kind of a contradictory picture, the originality of which cannot always be understood and embraced by consciousness [1, p. 24].

Islam is one of the largest and most traditional religious formations in Kazakhstan. The process of Islamization of Kazakhstan and other Central Asian states as a result of the “Islamic revival” that began during the period of gaining sovereignty by the countries of the region was inevitable since Islam never left spiritual life of the peoples of Central Asia during the years of Soviet atheistic ideology. It lived in the traditions of the people, despite the fact that there was a break in the chain of transmission of religious education from father to son, etc. And with the return of Islam to public life, Islam began to gradually take root in many spheres of public and private life of the region’s population.

According to official statistics, about 70% of the population identifies themselves as Muslims. As stated by sociologists, some part of the people living in Kazakhstan is apathetic to religion, mainly in the cities and in the northern regions. The emphasized atheist policy of the USSR pursued in the twentieth century was decisive and today there are atheists and hesitant people [2, p. 122]. In the opinion of Prof. Dr. S.Edelbay, the religious eagerness of the people of Kazakhstan is exaggerated. “The process of Islamic revival in Kazakhstan was followed by the process of revitalization of Islam. The growing number of Mosques, Madrasah, Muslim schools and Islamic institutions of higher education, Islamic publications, and well-educated ministers of religion come as evidence of reactivation of religious life. Nowadays, there are more than 3 thousand Mosques in Kazakhstan (compared to 63 during the Soviet period). More and more young and middle-aged people turn to religion. Arab countries invest considerable amounts of money in the Islamic education of the young. The majority of religious schools and institutions were built with the money invested from abroad”. [2, p. 123]

“More and more believers go on a Hajj to Mecca. The number of Pilgrims visiting local holy places is growing. Several visits are considered equal to Hajj. Interest in the Quran is growing. As many believers did not study and can’t read Arabic, they phonetically transcribed the Quran in Kazakh and learned the texts aurally. This helps the believers to learn the prayers necessary for the Namaz. The position of Islam in family matters also grows stronger. Celebrations of Islamic traditions become an integral part of everyday life of Kazakhs. Most Kazakhs consider themselves Muslims and celebrate at least some part of the rites and rituals. That concerns the Friday Namaz in a Mosque, religious holidays (Oraza, Qurban ait), the ritual of circumcision (Sunnat/Sundet), obituary-obsequies rituals and marriage rituals. Growing importance of religious holidays is stressed by the fact that children born on those days get names like Aisha, Islam, Ramazan, Medina, Omar etc.” [2, p. 124]. As we know, at the turn of two centuries, the rise of

what was later called the “beginning of the Islamic revival” in Central Asia (in our opinion, it would be more correct to use the term “revitalization of religion”, that is, the return of religion to life). The Islamic faith and related traditions as important elements of national identity began their revival in the North Caucasus, Azerbaijan, the Volga region, Crimea, The Republic of Tatarstan, and other regions of the former USSR. Researchers point out that the general prerequisite for this rise in interest in religion was powerful socio-political processes that influenced many aspects of society [3, p. 25]. An important role here was played by the years of “perestroika” and the consequences of the collapse of the USSR, coupled with the gaining of independence of the former Soviet republics, which allowed, after a short period of time, to unite spiritual and cultural values with their people, gradually forming ethnic and religious identity under new conditions. Mosques and temples began to revive.

The number of believers began to grow gradually. Their number especially increased after the adoption on January 15, 1992, of the Law of the Republic of Kazakhstan “On freedom of religion and religious associations”, which guaranteed the right to freedom of religion (Article 1), equality of citizens of the Republic of Kazakhstan, regardless of their attitude to religion (Article 3), a ban on the organization of political organizations of a religious nature, etc. [4, p. 1].

This Law reflected significant changes in the state regulation of the religious sphere in the new socio-economic and socio-political conditions. The new legislation established the equality of all religions towards the Law, the right of citizens to determine their attitude to religion. The principle of non-interference of the state in affairs of religious associations was proclaimed.

The revival of religion is a complex and not devoid of internal contradictions process. Its development in the depths of individual countries and Muslim communities has its specific features and characteristics. The course of this process in some countries is currently leading to increased disunity (for example, Afghanistan) in others - to the consolidation of the existing state system (Indonesia), thirdly, it continues to threaten the secular political system (Turkey, Egypt), etc. Of course, in different countries, process of the revival of religion had and has a different form and content. And it depends on following main factors:

- a) demographic and ethnic composition of the population;
- b) historical tradition, expressed in characteristic for given country as a whole and the peoples inhabiting it, in particular, the ethno-cultural complex;
- c) level of socio-economic development, nature and direction of economic processes in a given period;
- d) features of socio-political structure of society and dynamics of its development;
- e) prevailing ideological “climate” and, in particular, state and functioning of traditional religious systems;

f) international situation both in the world arena and in a studied region.

All of these factors can be considered only in close interaction and mutual influence, as it happens in real life.

The Kazakhstani Model of State-Confessional Relationship and Regulation Policy

Secularity is one of the fundamental principles of functioning of a modern legal state in Kazakhstan. The principle of secularism enshrined in the Constitution of our country. It implies non-interference of the state in internal affairs and canonical issues of religious activity, equal treatment of all religious organizations, ensuring their equal rights. In turn, religious associations do not assume functions and tasks of the state. At the same time, the state creates all the necessary conditions for citizens to meet their religious needs. The secular state assumes that social relations, including education, health care, family, and marriage institutions, are regulated exclusively by secular law, and not by religious norms. The principle of secularism does not imply the denial of religion at all, does not violate the rights of citizens. On the contrary, it is just the same and is necessary to prevent any citizen of Kazakhstan had not been discriminated against for their rights regardless of their religious affiliation. Every citizen has the right to be Muslim, Christian, Buddhist, atheist, or agnostic. Secularism is a prerequisite for a person's freedom of choice.

Coverage of topical issues of state-religious relations in the Republic of Kazakhstan in the era of globalization is of interest and at the same time difficulty, since religion as a socio-cultural phenomenon, traditionally claiming a monopoly of spiritual life of an individual and society as a whole, is becoming in the modern world one of the topical areas of knowledge and activity. The problems of worldview pluralism, the fate of world religions in Kazakhstan, as well as the activities of Christian and Muslim movements both in the distant past and now are associated with geopolitical position of Kazakhstan in the system of global world coordinates [5, p. 96]

Article 1 of Section I of the Constitution of the Republic of Kazakhstan, which establishes that “the Republic of Kazakhstan asserts itself as a democratic, **secular**, legal and social state, the highest values of which is a person, his life, rights, and freedoms” [6, p. 1], enshrines one of the principles of construction and functioning of Kazakhstan.

The proclamation of this thesis in the Constitution of the Republic of Kazakhstan means that there is no official state religion in the republic and none of the creeds is recognized as mandatory or preferable. The state is equally tolerant to Islam and Orthodoxy, to confessions of other faiths.

The preamble of the Law of the Republic of Kazakhstan “On religious activity and religious associations” of 2011 states that: “This Law based on the fact that

the Republic of Kazakhstan asserts itself as a democratic, **secular** state, confirms the right of everyone to freedom of conscience, guarantees equality of everyone regardless of his religious conviction ... “ [4, p. 1].

At the same time, the Law recognizing the remarkable role of Islam in the Hanafi School and Orthodox Christianity in the history of Kazakhstan. The Law testifies respect for other religions, and also does not provide any legal advantages to the named confessions.

It is important to note that the secular foundations of the state structure directly determine the current principles of freedom of conscience in the republic. The secular state legally guarantees and ensures the rights of citizens to freely practice religion disseminate and propagate it.

Freedom of conscience means the right of people, guaranteed by the state laws, to think and act by their convictions, independently determine their attitude towards religion and take actions, subject to the established law and order.

Citizens of the Republic of Kazakhstan are equal before the law in all areas of economic, political, social, and cultural life, regardless of their attitude to religion.

Direct or indirect restriction of the rights or establishment of any advantages of citizens, depending on their attitude to religion, or incitement of enmity and hatred associated with this, or insult to the feelings of citizens, as well as desecration of objects, buildings, and places, entail responsibility established by the legislation of the Republic of Kazakhstan [4].

In Kazakhstan, the state promotes the establishment of relations of mutual tolerance and respect between citizens, professing religion and not professing it, as well as between various religious associations.

At the same time, exercise of the right to freedom of religion should not condition or limit the universal human rights and obligations of citizens to the state. No one has the right to refuse to perform civic duties based on their religious convictions, except in cases provided for by law.

The secular state carries out legal regulation of the exercise by citizens of the right to freedom of religion and the activities of religious associations.

Analysis of the constitutional and legal norms of secular Kazakhstan makes it possible to classify all types of relations between the state and religious organizations into the following principles and forms of manifestation:

- separation of religious associations from the state;
- equality of all religious associations legitimately operating in the religious and legal space of the republic;
- secular civil service and local self-government, non-assignment to religious associations to perform the functions of state bodies;
- secularism of the education system, except for spiritual (religious) educational organizations, separation of the state system of upbringing and education from religion and religious associations;

- prohibition of religious organizations from direct participation in political activities;
- the establishment of a special regime for monuments of history and culture, which are at the same time religious values and shrines.

The fundamental principle of secularism in Kazakhstan is a separation of the state from religious associations. That means the independence of the state and state-legal relations from religion and absence of subordination of state activities to religious associations.

State authorities are formed and operate based on the Constitution of the Republic of Kazakhstan and not based on canonical (religious) law.

In Kazakhstan, religious associations are not subjects of political activity; therefore, they do not participate in state administration, in the formation of state bodies. At the same time, the Constitution of Kazakhstan does not allow the activities of political parties on a religious basis.

The departure of religious rites, cult ceremonies, and other events related to the doctrine may not be carried out in government agencies or accompany government activities.

Acts of religious associations cannot be sources of law in Kazakhstan. The country's judicial system is also free from the influence of religion and does not include as an integral part the jurisdiction of religious associations [7, p. 14].

The principle of separation of religious associations from the state does not mean the omission of religious associations and believers from public life. The state considers believers to be full citizens of Kazakhstan, and religious associations and believers are significant participants in fulfilling socially beneficial activities: charitable, cultural, educational, humanitarian, and cooperates with them in carrying out such activities.

Moreover, the state seeks to involve religious associations in solving social problems: alcoholism and drug addiction, crime prevention, the organization of a healthy lifestyle, strengthening the family, creating a high spiritual and moral climate in society.

The state can provide religious associations with assistance in the reconstruction or repair of religious buildings and structures, mainly of cultural and historical value, without direct financing of religious associations

Recognizing non-interference in internal affairs of religious associations and the right to religious autonomy, the state reserves the right to respond to activities of believers and religious associations in case of their violation of the legislation of the Republic of Kazakhstan, causing damage to the legitimate interests of citizens, organizations and the state as a whole. In such cases, the state takes enforcement measures provided for by law.

Thus, secular nature of the Republic of Kazakhstan, being one of the foundations of the constitutional system, complements ideological and political pluralism with spiritual diversity.

The state's leadership sought to link Islamic values with a national tradition, to present religion as a significant component in the history of the people. Support for religious revival was called upon to ideologically ensure the policy of expanding interstate relations, which is so essential for the prospects for the economic development of states, to help strengthen cooperation with Muslim countries. It must be admitted that to a certain extent, it manifested the flexibility of political methods, an ability to adapt to requirements of the times of the Kazakh leadership, reviving traditions of the past and establishing a new political system, a new vision of international relations.

Modern religious life in the country is an internally heterogeneous, up to opposite meanings, holistic education. This is determined by the fact, that the process of religious revival was combined in time with such socio-economic and political reforms which contributed to the formation of a social structure and worldview that was non-traditional for Kazakhstani society. On the other hand, the change in information regime, the fruits of "glasnost" (publicity) and the first steps towards spiritual freedom of society made people re-evaluate the cultural heritage of the past. All these changes in social and spiritual life of society influenced religious orientation of people. At each of its levels, there was a struggle between various criteria and assessments, selection of values, pictures of religious worldview took place. The processes of religious revival in many ways became for Kazakhstan, as it were, basic in the problem of the religiosity of the population. They determine to a certain extent both the depth of this problem and its content.

Despite objections by the liberal international community, civic activists, international and domestic human rights defenders, government control of missionaries, release of religious literature and charitable activities has increased. According to the updated legislation, now in the country:

- Muslim organizations of republican level only have the right to conduct religious training of clergy and publish literature;
- change of jurisdiction also changes status of a preacher, that is, if a clergyman moves to a neighboring area, then under new law he is a missionary;
- young people cannot learn from informal missionaries;
- a special questionnaire is conducted for conscripts in the army in order to identify the degree of their religiosity;
- in correctional institutions, it is forbidden to perform collective prayer, they monitor replenishment of a list of believers who converted to Islam in a colony (immediately after the law came into force in the city of oil workers of Atyrau, with the approval of the prosecutor's office, a mosque was closed at the local correctional colony);
- it is forbidden to perform prayer in state institutions [4, p. 8].

The country's criminal code has also been updated. In response to the spread of radical ideology, including use of the latest technologies, since 2013 age at which

criminal responsibility for propaganda of extremism and terrorism comes from 16 to 14 years. The article on financing and aiding terrorism has been completely revised. Violation of the legislation on religious activity and religious associations is regarded as a criminal offense.

As a result of the complex of the listed and other measures aimed at protecting spiritual security, the internal political situation in the republic remains stable. At the same time, tightening of legislation has led to the emergence of risk factors associated with the activities of clandestine destructive religious movements and trends.

The Concept of State Policy in Religious Sphere of the Republic of Kazakhstan for 2017 - 2020 (hereinafter - the Concept) is a system of official views on improving state-confessional and inter-confessional relations, strengthening secular foundations of the state and preventing use of religion for destructive purposes [8].

The Concept became the basis for development of state policy in religious sphere, improving the system of regulatory legal acts, socio-economic, political and managerial measures to regulate the religious sphere in the country.

Also, the Concept consolidated the efforts of central and local executive bodies, religious associations and civil society institutions to develop state policy in religious sphere, developed guidelines for development of the Kazakh model of state-confessional and inter-confessional relations based on the features of historical and cultural heritage of the Kazakh people.

The following interesting activities can be noted that will be carried out within the framework of the Concept or are proclaimed to it:

- civil servants, including those in leadership positions, cannot openly demonstrate their religious convictions in a collective, force subordinate employees to participate in activities of religious associations;
- propaganda of religion is not allowed in the system of law enforcement, special bodies and the Armed Forces;
- canonical issues of religions are covered only by the mass media established by registered religious associations;
- students must comply with dress code requirements;
- students will be provided in studying process only with scientific knowledge about religions;
- religious associations and their representatives in their activities should not urge citizens to refuse medical assistance in situations where medical intervention is necessary in the interests of preserving the health and life of a person;
- all religious associations in Kazakhstan should ensure that their representatives recognize state symbols, national and state holidays and respect them;
- carrying out a marriage ceremony according to religious rules should be carried out only after marriage is registered with authorized bodies in the manner prescribed by law;

- the state will ensure transparency and clarity of organizational, financial, economic and preaching activities of religious associations operating in the country;
- prevent use of religious pilgrimage for penetration and dissemination of ideas of destructive religious movements [8, p. 6].

A new stage of development, which Kazakhstan has entered today, urgently requires development of state policy to maximize the involvement of moral, political and intellectual potential of Islam in the process of democratic transformations in the country. The new format of relations between the state and religion should not imply a gross ousting of Islam from politics, but the direction of its political activity in a channel that meets the interests of the state.

The effectiveness of the state approach will be higher if the parameters of Islam's participation in politics receive an Islamic justification, if this participation is based on the positive principles of Muslim political and legal culture, adapted to the conditions of a secular state. In other words, the authorities should influence the development of a political concept by Islam that would meet state interests.

At the same time, Islam is a significant factor in international life. The prospects of Kazakhstan's cooperation with Muslim countries and its role in the modern world largely depend on the state's policy in this direction.

Institutionalization of Religious Activity in the Republic of Kazakhstan

1) The Law on Religion

The modern institutionalization of religious activity in the country was marked, first of all, by adoption of the Law on January 15, 1992 "On Freedom of Religion and Religious Associations", which was subsequently (October 11, 2011) was supplemented and adopted as the Law "On Religious Activities and Religious associations" [4].

For example, the preamble of the law says: "This Law is based on the fact that the Republic of Kazakhstan asserts itself as a democratic, secular state, confirms the right of everyone to freedom of conscience, guarantees the equality of everyone regardless of his religious beliefs, recognizes the historical role of Hanafi Islam and the Orthodox Christianity in the development of culture and spiritual life of the people, respects other religions that are combined with the spiritual heritage of the people of Kazakhstan, recognizes the importance of interfaith harmony, religious tolerance and respect for the religious beliefs of citizens." [4].

2) The establishment of state regulation of religious activities.

The Committee for Religious Affairs

To implement the legislative framework and exercise state control in the field of religious activities of Non-Governmental Organizations, on December 30, 2005, by the Decree of the Government of the Republic of Kazakhstan No. 1319, a state

body was established in the person of the Committee for Religious Affairs under the Ministry of Justice of the Republic of Kazakhstan, which was then transferred to the Ministry of Culture. On May 18, 2011, the Committee was removed from the Ministry and reorganized into the Agency for Religious Affairs of the Republic of Kazakhstan [9]. At the moment, it acts as a Civil Society Committee under the Ministry of Information and Social Development of the Republic of Kazakhstan.

The Agency for Religious Affairs was a central executive body, not part of the Government, exercising state leadership in the field of ensuring interfaith harmony, the rights of citizens to freedom of religion and interaction with religious associations, as well as, within the limits stipulated by law, cross-sectoral coordination and other functions in sphere of activity, referred to its competence.

A policy of moderate balance between state control and development of religious Non-governmental Organizations

3) Creation of a dialogue platform in the field of religious activity. Congress of Leaders of World and Traditional Religions.

One of the first heads of state, who boldly and openly declared that pure religion is not in the place of terrorism and that all sorts of “isms” are not inherent to Islam, was N.A. Nazarbayev. First President of the Republic of Kazakhstan took the initiative of the forum of world and traditional religions in the capital of Kazakhstan - Astana which was held on 23-24 September 2003. [10]. To date, 6 congresses of world religions have been held. Due to the epidemiological situation in the country and the world, the VII Congress of Leaders of World and Traditional Religions was postponed to 2022.

4) International cooperation - Islamic vector

On the official websites of the Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Kazakhstan, it is stated: “The activation of relations between Kazakhstan and Muslim countries meets the long-term interests of our country and corresponds to the provisions of the Address of the ex-President of the Republic of Kazakhstan N.A. Nazarbayev to the people of Kazakhstan on March 1, 2006, in which the Head of State noted development of cooperation with Islamic countries as one of the priorities of Kazakhstan’s foreign policy”.

Organization of Islamic Cooperation.

The active participation of our country in activities of the Organization of Islamic Cooperation (OIC), along with other large regional and global organizations, is becoming increasingly important at the present stage. Interaction with the Islamic world is one of the priorities of Kazakhstan’s foreign policy. For its part, the Islamic world views Kazakhstan as an integral part of the Muslim community. Kazakhstan joined the OIC in 1995. Its delegation took part in all the major events, such as the Summit Meeting of the Ministers of Foreign Affairs, as well as the annual coordination meeting of OIC foreign ministers during the UN General Assembly.

During the Chairmanship of Kazakhstan in the Organization of Islamic conference in 2011-2012, Astana put forward a project for a long-term program to provide economic and financial support to the least developed countries in the Islamic world. In addition, under the chairmanship of Astana has already conducted several events in Kazakhstan, including the VII World Islamic Economic Forum, III Islamic Conference of Health Ministers of countries participating in OIF, as well as some other initiatives designed to make a significant contribution to solving the problems of Muslim countries.

Islamic Bank for Reconstruction and Development

A special place in cooperation with the OIC and the Islamic world is given to interaction with the Islamic Development Bank, which has the status of a first-tier international bank that works only with government programs and does not provide services and lending to the population. Islamic Bank for Reconstruction and Development was founded on December 18, 1973, at the first conference of Finance Ministers of the participating countries of the Organization of Islamic Conference. Operations started on October 20, 1975.

Kazakhstan has ratified the Memorandum of Association of the Islamic Development Bank, May 15, 1996. On March 11, 1997, the IDB opened its regional office in Almaty [11].

5) Assistance and development of religious Non-governmental Organizations

Assistance and development of religious Non-governmental organizations in civil society, the role of creating favorable conditions for the development of non-governmental organizations (NGOs), including in religious sphere, is no less important than the legal field itself and state control. So today, we can observe how the state not only promotes but also actively implements positive religious norms in the socio-economic and cultural spheres of the country, helping NGOs to meet the needs of certain social groups.

a) Support in economic sphere. Adoption of the Islamic Banking Law

Islamic banking is a way of doing banking that is consistent with the religious rules of Islam. The essence of the Islamic economy, first of all, is the rejection of loan percentage, from futures transactions, from “easy” money, and from speculative transactions. The concept of project investment is the closest to how the methodology of work is.

The result of the adoption of the law on Islamic banking was, first of all, the opening of a second-tier Islamic bank - Bank Al Hilal Bank and then Zaman bank, which are designed to be a locomotive in the implementation of Islamic banking products in the country's economy.

One of the main goals of opening Islamic banks in Kazakhstan and introducing the principles of Islamic finance is to open up new opportunities for local companies to work with Islamic investors.

In addition to the Islamic Bank Al Hilal, the Muslim insurance company «Takaful» and the financial company «Fattah FINANCE» opened and providing services within the framework of Islamic financing [12].

b) Support in cultural and domestic sphere. Halal industry development in the Republic of Kazakhstan

Halal is an Arabic word that in a terminological sense means “permitted” or “lawful”. Muslims use it to define products, goods, services, and actions permitted by religious canons. In a broader sense, Halal covers aspects of Muslim life such as food and catering, clothing and jewelry, medicine and pharmaceuticals, cosmetics and perfumery, cosmetology and personal care, hotel services and tourism, recreation and entertainment, interpersonal and labor relations, financial products and tools.

At the moment, five organizations are carrying out independent certification activities without third-party Halal recognition in Kazakhstan:

1. LLP “Halaldamu” (Halal Development)
2. Halal Quality Center LLP
3. Association of Halal Industry of Kazakhstan (AHIK)
4. Halal services Alliance LLP
5. Halal Holding LLP [13].

Also, one of the elements of Islamic identity in a secular society is Muslim women’s clothing, hijab. Even though many in the country are fighting for the title of “exemplary secular state” and trying in every possible way to prevent the visible manifestations of separatism in the “Dress Code”, the market for Muslim women’s clothing is growing from year to year. Today it confidently wins more and more places from the “glamor” on the catwalks of brand fashion houses, as well as in everyday wardrobes of women. Lines of Muslim women’s clothing were launched not only by specialized ateliers but also by famous fashion houses of Kazakhstan [14, p. 293].

c) Support in spiritual and educational sphere.

The Spiritual Administration of Muslims of Kazakhstan (SAMK)

The SAMK is the largest and most influential religious non-governmental organization in the country, uniting most of Muslims of Kazakhstan. The Chairman of the SAMK - the Supreme Mufti - is elected at a general meeting. At the same time, the candidacy of the Supreme Mufti coordinated with the Akorda [15].

Egyptian university of Islamic culture “Nur-Mubarak”

Realizing that only enlightened and educated religious leaders can oppose extremist religious groups, and even traditional and moderate NGOs will not be able to resist the threat of terrorism themselves without state support, the country’s leadership, from the first years of gaining independence, has been taking concrete steps to resolve such problems. One of these decisions is a resolution on the construction of an educational institution, which was adopted at a meeting of two heads of state during the visit of the First President of the Republic of Kazakhstan N.A. Nazarbayev to Egypt. For this purpose, 6 hectares of land were allocated in Almaty. On June 16th, 1993 ex-President of the Republic of Kazakhstan

N.A. Nazarbayev together with the Minister of the Waqfs of the Arab Republic of Egypt M. al-Majhub laid the foundation stone of the university campus.

On July 2, 2003, the Agreement on establishment of the Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak was ratified by the Parliament of the Republic of Kazakhstan and the decree of President N.A. Nazarbayev No. 460-11 became legal. The University was licensed by the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan [16, p. 178].

Today, Nur-Mubarak University of Islamic Culture of Egypt is a unique university in the Republic of Kazakhstan, which trains highly educated imams, specialists in Islamic studies, religion, theology, two foreign languages (Arabic-English, English-Arabic)

Nur-Mubarak is a golden milestone in life of independent Kazakhstan, which is moving towards world civilization [17].

Muslim media resources of the Republic of Kazakhstan

According to Wendell Schwab, Asyl Arna was the most popular Islamic television channel in Kazakhstan and the dominant Islamic media company in Kazakhstan [18, p. 77]. Studio “Asyl Arna” was registered as an LLP under the Ministry of Justice of the Republic of Kazakhstan on September 27, 2007, and in 2008 received certificate No. 9467-E on “Registration of Mass Media” in the Committee of Information and Archives under the Ministry of Culture and Information. It was closed as the official Myftyat channel Halyq Arna was opened in November, 2020 on the initiative of the Supreme Mufti Nauryzbay Kazhy Taganuly. The media potential of the Spiritual Administration of Muslims of the Republic of Kazakhstan is improving every year. For 30 years the magazine “Iman” and the newspaper “Munara” have been published. At present, 21 websites like muftyat.kz, Fatua.kz and Azan.kz are functioning at the SAMK, and there is also a TV and radio studio [19, pp. 958-960].

Conclusion

The study examines theoretical formulations that are crucial in explaining the character and scope of Islamic revival in sovereign Kazakhstan. Furthermore, the study considers practical influence of Islamic revitalization and refers to the institutionalization of Islam within religious, economic, cultural, and political establishments. The study argues, after sovereignty, despite secular and authoritarian character of the administration, ‘Islamic revival’ has become an institutionalized phenomenon, and its presence and social role in public space has increased rather than decreased.

Today, the Muslim community of the republic is gradually coming to understanding of the need to realize their interests in social life of the country, equal participation in social and political processes. The main issue is a constructive approach from both sides - both from secular state and from the side of religion.

Timely and thoughtful inclusion of the religious communities of Kazakhstan in the socio-economic processes, in turn, strengthens the structures of our society, solves not only spiritual, moral, social problems, but also topical interregional, inter-clan, international issues. It should be noted that strengthening authority of the muftayat certainly contributes to intra-community integration, raising the status of Muslim community, and harmonizing interethnic relations.

Magnificence of the revival of Islam in Kazakhstan is that it is growing in the contemporary world while preserving tolerance and inclusion, which kept its appearance in the Kazakh steppes many centuries back.

There is still some work to be done on organizational and legal consolidation of cooperation, formation of its national model of state-confessional relations. Of course, achieving a full-blooded harmonious coexistence of secular state and Islam in our country requires considerable effort and time, but we are firmly convinced that freedom-loving, proud and wise people of Kazakhstan, following the course of democratizing society, will certainly gradually achieve this high goal - harmonious relations in society.

Through interaction of the state and religion, enshrined at legislative level, it is possible to eliminate the existing mistrust and suspicion between the clergy and secular authorities. And, most importantly, transition of relations between the state and religion to a new qualitative level has a primary role in strengthening the foundations of statehood, constitutional order, ensuring harmonious relations within society, and protecting national interests.

List of references

1 Актуальные проблемы развития религиозной ситуации в Республике Казахстан/ Под общ. ред. З.К. Шаукуеновой. – Алматы: ИФПИР КН МОН РК, 2013. – 137 с.

2 S. Edelbay. Traditional Kazakh Culture and Islam // International Journal of Business and Social Science. Centre for Promoting Ideas, USA – Vol. 3 No. 11. – June 2012. – 122-133 pp. [Electronic resource] URL <https://docplayer.net/32921462-Traditional-kazakh-culture-and-islam.html> (accessed 08.07.2021).

3 Джалилов З.Г. Возрождение ислама в контексте новых реалий Казахстана // Үлкен Алтай әлемі – Мир Большого Алтая – World of Great Altay 2(1.1). 2016. – P. 23-32

4 Law of the Republic of Kazakhstan “On religious activity and religious associations” 11 October 2011 № 483-IV. <https://adilet.zan.kz/eng/docs/Z1100000483> (accessed 12.07.2021)

5 D. Achilov. Islamic revival and civil society in Kazakhstan // in C. Ziegler, ed., Civil Society and Politics in Central Asia. Lexington: University Press of Kentucky. 2015. – 81-110 pp.

6 Constitution of the Republic of Kazakhstan, August 30, 1995. – 56 p.

7 Косиченко А.Г. Светскость государства: казахстанские реалии и мировой опыт //Казахстанская правда. Общенациональная ежедневная газета Казахстана. – №189. – 2014. (27 сентября 2014 г.). – С.11-16.

8 Information and legal system of regulatory legal acts of the Republic of Kazakhstan (2017) Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan dated June 1, 2017 No 325 «On approval of the Concept of state policy of the Republic of Kazakhstan in the field

of religion for 2017-2020». [Electronic resource] URL <https://www.adilet.zan.kz/eng/docs/P1700000325> (accessed 09.07.2021)

9 Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan dated December 30, 2005 No. 1319 Issues of the Committee for Religious Affairs of the Ministry of Justice of the Republic of Kazakhstan. – 44 p.

10 Official website of the Congress of world and traditional religions. [Electronic resource] URL <https://www.religions-congress.org> (accessed 15.07.2021)

11 Law of the Republic of Kazakhstan dated May 15, 1996 No. 2-I on the ratification of the Founding Agreement of the Islamic Development Bank, signed in Jeddah on August 12, 1974. [Electronic resource] URL <https://www.isdb.org/> (accessed 12.07.2021)

12 “О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам организации и деятельности исламских банков и организаций исламского финансирования” [On Making Amendments and Additions to Certain Legislative Acts of the Republic of Kazakhstan on Matters of the Organization and Activities of Islamic Banks and Organizations of Islamic Banks], Law of 2 February 2009, No.133-4, [Electronic resource] URL <http://www.pavlodar.com/zakon/> (accessed 10.07.2021)

13 [Electronic resource] URL <http://www.nca.kz/info/articles/media/o-sfere-khalal-v-kazahstane/> (accessed 11.07.2021)

14 G. Yemelianova. Islam, national identity and politics in contemporary Kazakhstan // Asian Ethnicity №15 (3). – 2014. – pp. 286–301.

15 [Electronic resource] URL <https://www.muftyat.kz/kk/> (date of reference 11.07.2021)

16 Serikbay Haji Oraz. Islam of the great steppe. Spiritual Administration of Muslims of Kazakhstan. – Astana, 2018. – 280 p. [Electronic resource] URL https://www.muftyat.kz/media/muftyat/book_6350.pdf (accessed 08.07.2021).

17 [Electronic resource] URL <https://www.nmu.kz/ru/> (accessed 12.07.2021)

18 W. Schwab. Asyl Arna’s social media, visual culture, and Islam in Kazakhstan // M. Laruelle, ed., Nation-Branding, Economic Trials, and Cultural Changes, in Kazakhstan Washington, D.C.: The George Washington University, Central Asia Program. 2017. – pp. 75-81.

19 Moldakhmet B., Nassimova G., Balapanova A., Asan A. Islam in Kazakhstan: Modern Trends and Stages of Development // World Academy of Science, Engineering and Technology. International Journal of Humanities and Social Sciences. – Vol: 6, No: 5. – 2012. – 957-960 pp.

Transliteration

1 Aktual’nye problemy razvitiya religioznoj situacii v Respublike Kazahstan [Actual Problems of the Development of the Religious Situation in the Republic of Kazakhstan]/ Pod obshh. red. Z.K. Shaukenovoj. – Almaty: IFPIR KN MON RK, 2013.

2 S. Edelbay. Traditional Kazakh Culture and Islam // International Journal of Business and Social Science. Centre for Promoting Ideas, USA – Vol. 3 No. 11. – June 2012. – 122-133 pp. [Electronic resource] URL <https://docplayer.net/32921462-Traditional-kazakh-culture-and-islam.html>. (accessed 08.07.2021).

3 Dzhaliyov Z.G. Vozrozhdenie islama v kontekste novyh realij Kazahstana [Revival of Islam in the Context of the New Realities of Kazakhstan.]. Ylken Altaj әlemi – Mir Bol’shogo Altaja – World of Great Altay 2(1.1). 2016. – P. 23-32

4 Law of the Republic of Kazakhstan ““On religious activity and religious associations”” 11 October 2011 № 483-IV. [Electronic resource] URL <https://adilet.zan.kz/eng/docs/Z1100000483> (accessed 09.07.2021).

5 D. Achilov, 'Islamic revival and civil society in Kazakhstan', in C. Ziegler, ed., *Civil Society and Politics in Central Asia* (Lexington: University Press of Kentucky, 2015. – P. 81–110.

6 Constitution of the Republic of Kazakhstan, August 30, 1995. – 56 p.

7 Kosichenko A.G. Svetskost' gosudarstva: kazahstanskije realii i mirovoj opyt [Secularity of the State: Kazakhstani Realities and World Experience] // *Kazahstanskaja pravda. Obshhenacional'naja ezhednevnaia gazeta Kazahstana*. 2014. №189 (27 sentjabrja 2014 g.).

8 Information and legal system of regulatory legal acts of the Republic of Kazakhstan (2017) Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan dated June 1, 2017 No 325 «On approval of the Concept of state policy of the Republic of Kazakhstan in the field of religion for 2017-2020». [Electronic resource] URL <https://adilet.zan.kz/eng/docs/P1700000325> (accessed 08.07.2021).

9 Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan dated December 30, 2005 No. 1319 Issues of the Committee for Religious Affairs of the Ministry of Justice of the Republic of Kazakhstan.

10 Official website of the Congress of world and traditional religions [Jelektronnyj resurs] www.religions-congress.org (accessed 09.07.2021)

11 Law of the Republic of Kazakhstan dated May 15, 1996 No. 2-I on the ratification of the Founding Agreement of the Islamic Development Bank, signed in Jeddah on August 12, 1974. [Electronic resource] URL <https://www.isdb.org/> (accessed 09.07.2021)

12 "O vnesenij izmenenij i dopolnenij v nekotorye zakonodatel'nye akty Respubliki Kazahstan po voprosam organizacii i dejatel'nosti islamskih bankov i organizacij islamskogo finansirovanija" [On Making Amendments and Additions to Certain Legislative Acts of the Republic of Kazakhstan on Matters of the Organization and Activities of Islamic Banks and Organizations of Islamic Banks] [Electronic resource] URL <https://Law of 2 February 2009, No.133-4, available at http://www.pavlodar.com/zakon/> (accessed 10.07.2021)

13 [Electronic resource] URL <http://www.nca.kz/info/articles/media/o-sfere-khalal-v-kazahstane/> (accessed 11.07.2021)

14 G. Yemelianova, 'Islam, national identity and politics in contemporary Kazakhstan', *Asian Ethnicity* 15(3), (2014). – pp. 286–301.

15 [Electronic resource] URL <https://www.muftyat.kz/kk/> (date of reference 11.07.2021)

16 Serikbay Haji Oraz. *Islam of the great steppe. Spiritual Administration of Muslims of Kazakhstan*. – Astana, 2018. – 280 p. [Electronic resource] URL https://www.muftyat.kz/media/muftyat/book_6350.pdf (accessed 08.07.2021)

17 [Electronic resource] URL <https://nmu.kz/ru/> (date of reference 12.07.2021)

18 W. Schwab, 'Asyl Arna's social media, visual culture, and Islam in Kazakhstan', in M. Laruelle, ed., *Nation-Branding, Economic Trials, and Cultural Changes, in Kazakhstan* (Washington, D.C.: The George Washington University, Central Asia Program, 2017. – P. 75–81.

19 Moldakhmet B., Nassimova G., Balapanova A., Asan A. *Islam in Kazakhstan: Modern Trends and Stages of Development* // *World Academy of Science, Engineering and Technology. International Journal of Humanities and Social Sciences*. – Vol: 6, No: 5. – 2012. – 957-960 pp.

Нурмолдина И.М., Сихимбаева Д.А.

Возрождение ислама в общественной сфере в суверенном Казахстане

Аннотация. С обретением независимости в Казахстане, как и в других странах постсоветского пространства, процесс легализации религиозных институтов стал проявляться в форме бурного «возрождения». За тридцать лет независимости ислам в Ка-

захстане приобрел новую историю, которая определяется высоким уровнем и статусом религии в светском государстве. Ислам - это символ не только религии, но и этнокультурного возрождения, новой системы национального сознания и ценностей. С первых лет освобождения от идеологии государственного атеизма и политики вытеснения религии из социального пространства в казахстанском обществе наблюдается тенденция стремительного религиозного обновления, возврата к духовным истокам, издавна охватывающим традиции и культуру казахского народа. В данной статье рассматриваются основные вопросы, посвященные возрождению ислама в публичной сфере, влияние государственной политики регулирования на исламизацию, а также основные тенденции ре-исламизации общественной жизни. Целью исследования является анализ практического влияния возрождения ислама и его институционализации в религиозных, экономических, культурных и политических сферах. В этом исследовании были применены философский, исторический и сравнительный анализ. Методологической основой работы послужили научные труды зарубежных и отечественных ученых.

Ключевые слова: ислам, возрождение, государство, светскость, институционализация, государственное регулирование, влияние.

Нурмолдина И.М., Сихимбаева Д.А.

Егеменді Қазақстанның қоғамдық өмірінде исламның қайта жаңғыруы

Аңдатпа. Посткеңестік кеңістіктегі өзге елдердей, Қазақстан Республикасында да тәуелсіздік алғаннан кейін діни дәстүрлерді заңдастыру үдерісі қарқынды «жаңғыруды» басынан кешірді. Тәуелсіздіктің отыз жылында Қазақстандағы ислам діні зайырлы мемлекеттегі діннің жоғары деңгейі және мәртебесімен анықталатын жаңа тарихқа ие болды. Ислам діннің ғана емес, сонымен қатар этномәдени жаңғырудың символы, ұлттық сана мен құндылықтардың жаңа жүйесіне айналды. Мемлекеттік атеизм идеологиясынан және дінді әлеуметтік кеңістіктен ығыстыру саясатынан азат болудың алғашқы жылдарынан бастап қазақстандық қоғамда екпінді діни жаңару, қазақ халқының дәстүрлері мен мәдениетін ежелден қамтитын рухани қайнарларға оралу үрдісі байқалды. Бұл мақалада исламның қоғамдық өмірде қайта жаңғыруына, мемлекеттік реттеу саясатының исламның таралуына әсерін қамтитын негізгі мәселелер, сондай-ақ қоғамдық өмірді қайта исламдандырудың негізгі тенденциялары қарастырылады. Зерттеудің мақсаты – исламның жаңғыруы мен оның діни, экономикалық, мәдени және саяси институттар арқылы институционализациясының практикалық әсерін талдау. Бұл зерттеуде философиялық, тарихи және салыстырмалы талдау қолданылды. Жұмыстың әдістемелік негізі шетелдік және отандық ғалымдардың ғылыми еңбектері болды.

Түйін сөздер: Ислам, жаңғыру, мемлекет, зайырлық, институционализация, мемлекеттік реттеу, ықпал.

THE RADICALIZATION OF ISLAM IN KAZAKHSTAN: A VIEW FROM THE ALONSO PYRAMID

¹*Mukhatayeva Gulnara*, ²*Antonio Alonso Marcos*

¹*gmukhataeva@inbox.ru*, ²*aalonso@ceu.es*

¹*Al-Farabi Kazakh National University, PhD student*
(Almaty, Kazakhstan)

²*CEU San Pablo University, Faculty of Humanities and Communication Science,*
PhD, Associate Professor
(Madrid, Spain)

¹*Мухатаева Гульнара Исахановна*, ²*Antonio Alonso Marcos*

¹*gmukhataeva@inbox.ru*, ²*aalonso@ceu.es*

¹*Казахский национальный университет имени аль-Фараби, PhD докторант*
(Алматы, Казахстан)

²*Университет СЕУ Сан Пабло, факультет гуманитарных*
и коммуникативных наук, PhD, ассоциированный профессор
(Испания, Мадрид)

Abstract. This article discusses the stages of emergence of religious radicalism in Kazakhstan and describes the internal and external factors which led to terrorist acts in the country and the relocation of entire Kazakh families to the war zones in the Middle East. The authors also look into the key questions related to the term “radicalization” which is widely used in academic literature. In this paper, this term is used as a shorthand for complex processes whereby certain individuals and communities may become extremist, militant and violent. Also, there is neither a generally accepted perception of a radical nor a straightforward path to radicalization, it is a kind of process to shape an individual’s worldview, and also is part of the socialization process. Notably, the empirical studies cited by the authors suggest that violent attitudes are not forced upon individuals.

Keywords: Alonso pyramid, radicalization process, fundamentalism, islamization of radicalism, jihadism.

Introduction

Over the last decade, “radicalization” has become a dominant analytical paradigm for the interpretation and explanation of the phenomenon of political violence especially within the studies of jihadist terrorism and involvement of “foreign militants” in the armed conflicts in Syria and Iraq. As such, by opening, to a certain extent, new paths of research, this concept has significantly modified the tools for the analysis and interpretation of the phenomenon of political violence by focusing the researcher’s attention on radicalization as a process. The trajectory of radicalization is constantly evolving and changing. It is important to note that the

values preached by the ideologists of radical groups are humanitarian: religious education, help to fellow believers, consolidation of brotherhood, idealization of life in a perfect society.

Methodology

The research methodology is based on the analysis of the cases of jihadi terrorists in Europe since 2000 and the analysis of dozens of books and articles written on the radicalization process. The content analysis of the chats between 171 members of a WhatsApp group who are based in different regions of Kazakhstan and share Salafi ideology was also used.

The Alonso Pyramid. Describing the Radicalization Process

The “radicalization process” is a widely accepted term to describe how some people transform themselves into violent ones, attacking others’ lives. There are several models that offer such description, and everyone is interesting as it is focused on a specific aspect of the process. In 2008, Professor Alonso created a new model to describe that itinerary in Islam. Of course, it is unnecessary to say that similar pyramids (using different terms) can be applied to other religions, political ideologies, philosophical streams or even to the adherence to sports teams.

The Alonso Pyramid model, according to his thesis, takes the shape of a pyramid, as there are much more people that are non-radical believers than jihadists. So, apart from those believers, following an ascending movement, the first step is the “radicalism”. The term “radical” comes from Latin *radix, radicis*, which means “root”. This is a religious concept to name that way of thinking and life where people want to recover the original meaning (and forms) of the religious message, in this case the Muhammad’s message. Is that a threat for the security of the state? The answer to this question depends on what implies exactly; only if it implies violence against others, it is a threat. Is it dangerous worshipping God by praying five times per day? Stopping one’s activities could be considered a waste of time or unproductive by other people, but not a threat as such. The term “extremism” is similar, comes from the Latin word *extremus*, which means “extreme”; can be used to refer to those people or to any movement defending the purity of the origin times, avoiding the contamination provoked by posterior ideas. Only a small portion of normal believers wants to live their faith like in the 7th century, so radicalism means a little part of Muslim people in the world.

The next step should be the “fundamentalism”. The use of this term comes from the publication of some pamphlets titled “The Fundamentals” in the begging of the 20th century in the USA. “The Fundamentals: A Testimony To The Truth” was a set of ninety essays published between 1910 and 1915 by the Testimony Publishing Company of Chicago. They were published to counter the liberal interpretation of

the Bible, looking for a return to the origin, the fundamentum (in Latin, “basement”, “foundation”) [1, c.67]. As a consequence, those fundamentalist ideas had political implications. To sum up, “fundamentalism” means the transformation of religious ideas in political ones. Some people instrumentalize religious messages to create a political ideology or to justify political decisions. They are the fundamentalists. And, again, here comes the same question aforementioned: “Is that a threat for the State security?”; and the same answer: “It depends”. In democratic countries, the limit is the legitimization or the direct usage of violence. In secular states or countries, maybe it is not very common to find political parties based on religion, but, what is wrong if there are? How many people would vote for them? Why a political ideology based on religion is a security concern? If a fundamentalist deputy, based on his religious ideas, suggests at the Parliament a law which forbids drinking alcohol, what could happen? The Parliament could vote in favor or against, and that would be the reflection of the society (as the political parties are channels to communicate society and decision makers). Where is the danger there? The problem could be that the success of such ideology in a given country could transform the political system, adopt a new constitution, etc. Should we accept such political evolution, if it is what the (high, qualified) majority of the Parliament decides and people support in referendum? It is possible to find examples of fundamentalism (the application of religious ideas to political realm) in Islam in Saudi Arabia, Iran or Afghanistan.

The last step in this ascending scale should be the jihadism, both as a supporter of using violence to get those political goals or as a person directly involved in the preparation, financing, logistic support or attacking other people. The term *jihad*, in Arabic, means “fight, struggle”, which, at the end of the day means violence. There are, at least, two different types of *jihad*: the inner (“greater”) *jihad* (*al-jihād al-akbar*), and the lesser *jihad* (*al-jihād al-asghar*), usually translated as “holy war”. As said before, fortunately, there are not many people supporting violence, most Muslim people are peaceful; and there are even less people involved in such actions. The problem here is that only one person can cause terrible personal or material damages, and their actions have an expansive effect on the society confidence and feeling of protection or safety (essential for the normal course of life). It is clear that this is a security concern for the States.

There are two ways to make someone obey the law: law and education. The capitalist way of life has produced an existential vacuum in some of the cases studied of jihadist terrorists: young people who used to go to nightclubs (even gays nightclubs) to immolate themselves as “martyr” (*shahid*) in the name of God. Appreciation for money, consumption, lavish lifestyle, pleasure at any price, contempt for everything spiritual or authentically religious, leaves the human being without an instrument that helps him find answers to questions that arise from within, questions that for a long time millennia arise spontaneously within the human being and that even Philosophy seeks to answer: who am I, where do I come from, where am I going.

According to some authors, this process usually started many years before the involvement in violent actions, when they were children (in their families) or youngsters (in their peer groups).

Besides that, some authors discuss about whether it is possible to retrace this path, to undo this process.

External and Internal Factors for Radicalization

In Kazakhstan, the environment for the emergence of religious radicalism was formed in the period from 1991 to 1998, which, according to D. Wilkovsky [2] and K.I. Polyakova [3], was influenced externally, in particular, through the educational migration of Kazakhstanis to religious educational institutions in Turkey, Saudi Arabia, Egypt and Pakistan and the activities of private, primarily Arabic, charitable foundations in Kazakhstan. Eventually, the scene was joined by local preachers of radical Islam, including students at the Medina Islamic University in Saudi Arabia: Nazratulla Abu Maryam [4], Dilmurat Abu-Muhammad, Kuanysh Bashpaev and Denis (Abdulla) Korzhavin.

The deployment of the terrorist network in Kazakhstan dates back to 2002 when the Union of Islamic Jihad (the UIJ), after its split from a larger group the Islamic Movement of Uzbekistan (the IMU) over the disagreements on the strategy of promoting terrorist ideology, sent two of its members – Zhakshybek Biimurzaev and Akhmad Bekmirzaev [5] – to Kazakhstan. The envoys an extensive undercover terrorist network Jamaat of Central Asian Mujahideen which was joined by citizens of Kazakhstan, Kyrgyzstan and Uzbekistan. It took as short as 6-8 weeks for the leaders to recruit new members who were trained as *shahids* and sent to Pakistan and Uzbekistan. The group, among other things, engaged in assaults and robberies in Kazakhstan [6, p.67-78].

That said, after 2011, they resorted to using more violent methods of protests in Kazakhstan.

On May 17, 2011, the 25-year old suicide bomber Rakhimzhan Makhatov blew himself up in the office of the Aktobe Department of National Security Committee.

On October 31, 2011, an explosive device detonated in a garbage bin near a residential building in Atyrau [5] and the second bomb accidentally went off and killed the suspected bomber, Bauyrzhan Sultangaliev [7]. Prior to that, as instructed by the leaders of the international group Jund-al-Khilafah (Soldiers of the Caliphate), Bauyrzhan Sultangaliev, Alimzhan Sagenov and Meirambek Usabekov were supposed to plant improvised explosive devices in some of the city's busy areas aiming to kill a large number of people. However, the group members ditched this scenario and placed the bombs near the buildings of the Administration (Akimat) and the Prosecutor's Office of the Atyrau Region [6, pp.122-123].

On November 12, in Taraz, 34-year old Maksat Kariev killed two officers of the Department of National Security (DKNB) who were watching him under external surveillance as well as two officers of the designated security department. During the gun shop assault, he killed a security guard and fatally wounded a casual visitor. On the same day, Kariev fired a rocket from an RPG-26 launcher at the building of the regional DKNB. Maksat Kariev blew himself up while officers of the separate traffic police battalion were attempting to arrest him which resulted in the death of police captain Gaziz Baitasov.

On December 3, 2011, five members of a terrorist group and two law enforcement officers were killed during a special operation in the village of Boralday of the Ili District in the Almaty Region. Earlier, on November 8, 2011, members of a criminal group killed two police officers and planned to carry out more acts of violence in Almaty.

On July 11, 2012, in the village of Tausamaly of the Karasai District in the Almaty Region, the improper assembly of an improvised explosive device resulted in an explosion in a private residence killing nine people – four women and five children.

On July 30, 2012, during a special operation six terrorists were eliminated in a rented apartment in the AkKent residential complex in Almaty.

On August 13, 2012, twelve people were killed by religious extremists in the Kordon-Aksay Gorge in the Ile-Alatau National Park. According to investigation, during the summer of 2012, religious extremists organized a criminal gang in the Almaty Region which was hiding in the national park.

On June 5, 2016, a group of 26 radicals attacked two gun shops in Aktobe killing one of the owners and stealing some weapons. Afterwards, the extremists carried out an armed assault on the military unit of the National Guard killing three and injuring six servicemen. The extremists were detained and the leader of the group was killed. In total, eight people, including civilians and policemen, were killed and about forty were injured. It was established during the trial that the persons involved in the terrorist attack planned to leave for Syria and join armed *jihad* but failed to do so as they had no money and passports. Instead of going to Syria, this group decided to perform *jihad* in Kazakhstan during the month of Ramadan.

On July 18, 2016, in Almaty, 26-year old Ruslan Kulekbaev attacked a police post and a branch of the National Security Committee killing ten people, including eight policemen and two civilians. Ruslan Kulekbaev was sentenced to death on charges of terrorism. However, President N.A. Nazarbayev by his decree imposed moratorium on death penalty. Kulekbaev will be held in strict isolation in solitary confinement. Notably, Ruslan Kulekbaev's radicalization took place in the correctional facility where he was serving his sentence for illegal possession of weapons [8].

According to open sources, the targets of terrorist acts in Kazakhstan were mainly law enforcement officers and national security officers as opposed to foreign militants who tend to commit terrorist aimed against large numbers of victims among civilians. Another difference of terrorist acts in Kazakhstan from those in

Western countries is that the European jihadists are second and third-generation immigrants while Kazakhstan's terrorists are local residents. However, low level of institutional trust is also characteristic of radical groups based in Europe.

In addition, the period from 2013 to 2015 was marked by the relocation of entire families of Kazakhstan citizens to the armed conflict zones in the Middle East. Some experts have been eager to characterize this phenomenon as "family *jihad*". According to the National Security Committee, approximately 800 Kazakhstan citizens, including some 120 men, over 250 women and 500 underage children, relocated to Syria and Iraq.

The deployment of Central Asian militants to Syria was facilitated by international sponsors. The prestige and historic and religious significance attributed to the military actions in Syria greatly influenced Central Asian militants in their decision to fight in the Middle East [9, p. 69].

In 2017, relocations to Syria stopped as international terrorist organizations were being pushed out from Syria and Iraq by the military coalition as well as due to the preventive actions of Kazakhstan's law enforcement.

Kazakhstan's researcher Serik Beissembayev names the low socio-economic status, criminal subculture, shadow economy and radical Salafi ideology as key factors that have contributed to the spread of violent extremism in the country [10].

The research conducted by Dina Sharipova and Serik Beissembayev who took 20 interviews from prisoners convicted on charges of extremist and terrorist activities in 2011 as well as from relatives of the radicals who were killed during police raids in Kazakhstan, the convicted extremists are young people coming from poor and deprived backgrounds. They were unable to obtain good education and found themselves unemployed which resulted in their social and economic marginalization. Many of them eventually ended up in grey zones, such as markets where the young people were exposed to the Salafi networks. Salafism emerged as an important alternative ideology that offered these young people a new identity, social justice, solidarity and support. Also, according to this research, the repressive practices of the law enforcement agencies towards the followers of the Salafi version of the Muslim faith contribute to violent extremist. In addition, a favorable environment for the internalization of radical ideas was created by the criminal subculture among the youth. The fact that the law enforcement agencies became targets for former criminals is the manifestation of the "we versus them" attitudes which were developed by the young people prior to adopting Salafi-jihadist ideas [11, pp.8-12].

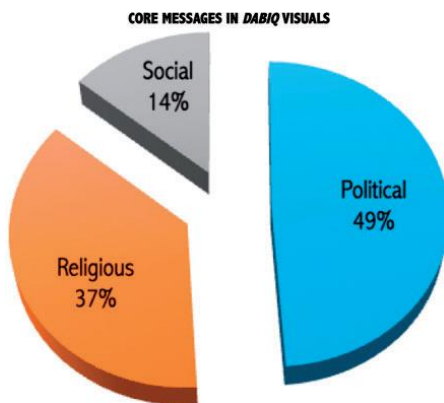
Thus, radicalism is a process and the transformation of a radical is a deeply individual and distinct phenomenon. It is not unlikely that the first step toward the examination of radicalization is the understanding that radicalization is not something in and of itself. There is no particular practice and particular thought which could be defined as radicalization. In sociological terms, it is all about socialization. Individuals function in the world through normal socialization, learn about what it means to be a human –

i.e. how to live their life, how to communicate with others and which code of conduct and forms of religious practice to follow – from their friends, family and people whose opinion is respected by them. As such, what we see is not an isolated process to be labeled as “radicalization”, but socialization in the worldviews and behaviors which we define as “radical”. It would be wrong to believe that radicalization is actualized bypassing an individual’s worldview through ideological indoctrination, the so called “brainwashing”. Radicalization is an active involvement in a new worldview. By now, some people who are qualified as radicalized have socialized in the worldview or ideology that are seen as radical. However, many people who are not believed to be radicalized may share views which are defined as radical and may well see violence as a tool for achieving their goals. Criminal gangs, for instance, resort to violence. However, the today’s use of the term “radicalization” it is normally applied to the paths leading to terrorism. Another problem with this term is in its implied meaning: does it only apply to those who resort to violence or engage in terrorist acts or to a wider base of supporters sharing identical worldviews or to specific terrorist groups? Without a more careful distinction between what these terms mean and how they should be applied, their loose use may lead to a “witch hunt” [12].

The Content of Radical Media and Communities

The content analysis of the English version of the ISIS online magazine *Dabiq* carried out by Dr Shahira Fahmy, Professor in Journalism at the University of Arizona suggests that a significant part – i.e. 86% – of the researched material was related to the narrative on the religious/political power of the “Caliphate”. Contrary to the expectations, it was observed that the social narrative covering the demonstration of brotherhood, ideal life under the Caliphate and prosperity accounted for the smallest share of the content – 14%. However, violent content accounted for just over one –tenth of the depicted visuals [13, p.281-284].

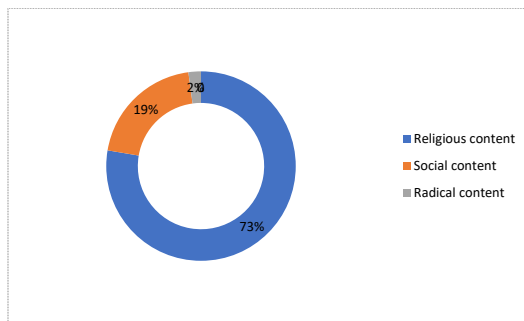

At the same time, the author of this article analyzed the content of the chats between 171 members of a WhatsApp group who are based in different regions of Kazakhstan and share Salafi ideology. The content analysis covered 3000 messages over the period of three months (August, September and October) of 2018. The discussions of the group members mainly focused on religious topics – 73% (2,190 messages). As for social content – 19% (570 messages), - the messages contained information about financial help required for Kazakhstan Muslims who were experiencing difficult circumstances. Such help, *inter alia*, is supposed to be provided to the families whose members are serving terms for extremism-related crimes. The latter demonstrates that certain believers in Kazakhstan perceive criminal prosecution as injustice against Muslims.

The radical narrative accounts for only 2% (60 messages) and represents negative attitudes toward representatives of other religious schools, secular authorities and Kazakhstan's religious legislation which strictly governs the life of believers as well as discriminatory judgments toward those Muslims whose religious beliefs and actions, according to the subjective opinions of the group members, prevent them from being regarded as true Muslims. Group members share the view that contemporary followers of the Hanafi school which is followed by the majority of Kazakhstan's Muslims have departed from the belief system (*aqidah*) developed by the founder of this Madhab Abu Hanifa. Group members define themselves as "*Ahlu Sunnah wal-Jama'a*", which means "those who follow the path of Prophet Muhammad and his companions". The texts of the chats are dominated with messages aiming to create intra-confessional intolerance. For example, those believers whose views are different from the beliefs of the group members are labeled as polytheists, sectarians, hypocrites in religion (*munafiqs*), unbelievers (*kafirs*) and grave worshipers. The group's ideologues warn against innovations or novelties and apostasy which include the failure to observe the five pillars of Islam, mocking the religion and religious attributes (e.g., the beard). The most active communicants promote the ideology of *takfir* (accusation of apostasy). At the same time, group members condemn the extreme views of movements such as Takfir wal-Hijra and al-Ikhwan al-Muslimin, terrorist organizations within ISIS and Al-Qaeda and call their followers "Kharijites" (supporters of radical political sentiments).

However, the absence of politics-related discussions can be explained by the group rules which may be due to the fear that the chat is monitored by law enforcement agencies. For example, attempts by a group member to discuss the oppressive and discriminatory practices against Muslims in the Xinjiang Uygur Autonomous Region of China are banned by the group administrator.

Key topics discussed within the chat

The cited empirical studies show that in the cases described, the radical worldview stems from the rejection of the secular way of life, the perceived infringement of religious rights and freedoms, the desire to help Muslims and follow the canons of Islam in a Sharia state.

Notably, there is a good reason to believe that, initially, a significant number of Muslims who went to Syria did not plan to participate in armed activities. An analysis of media publications containing interviews with women who returned from Syria under the Zhusan special operation showed that most of them just followed their husbands, who had convinced them that they should help Muslims. However, once in the war zone, they eventually became involved in the activities of terrorist groups thereby joining combat actions. The propaganda materials of the international terrorist organization Islamic State also contained calls for a humanitarian cause. After their arrival, many became disillusioned with what was taking place within the so-called Islamic State and began to search for ways to return to their homeland. As such, the main motivation for the relocation of Kazakhstan citizens to the Middle East was rather their desire to live in a just *sharia* state and help fellow Muslims who were perceived as being occupied by infidel government and subjected to violence. Such interpretation may be quite different from what we usually understand by the term “radicalization”. But this again suggests that the paths to radicalism are diverse and non-linear.

It is important to understand that radical environment which does not lead to violence is like to remain a complex and even alarming counterculture but not as much of a threat as it is actually commonly perceived. It is clear that, although many may share the “jihadist” worldviews, only a few actually make one step further towards violence.

Conclusion

Radicalization is a process and a deeply individual one which is related to the socialization of an individual. Numerous studies suggest that the adoption of a rad-

ical worldview has nothing to do with imposing ideologemes that are alien to the individual or to changing their way of thinking. On the contrary, it is encouraged by humane messages about helping fellow believers and the desire to create an ideal society. As a rule, radical minorities experience discrimination, miscommunication and alienation from the society. And as the higher is the degree of pressure and control from the state, they are more likely to transform from inactive to active behavior. In other words, radicals may shift from studying and preaching religious knowledge to violence in order to protect their faith. The concept of defensive jihad which is used as an argument in support for contemporary terrorism is logically embedded in the worldview of a follower of a radical religious doctrine.

List of references

- 1 Abbu Warda, Najib: “Mito y realidad del fundamentalismo islámico en Oriente Medio: el caso egipcio” // Corral Salvador. C. Los fundamentalismos religiosos, hoy, en las Relaciones Internacionales. - Madrid: UPCO, 1994.
- 2 Wilkovsky, D. Arabian Islamic Organizations in Contemporary Kazakhstan: External Influence on Islamic Renaissance. – Astana-Almaty: IWEP under the Foundation of the First President, 2014. - 191 p.
- 3 Polyakova K.I. () Islamic Extremism in Central Asia. – Moscow: Institute of Oriental Studies of the Russian Academy of Sciences. 2014. – 136 p.
- 4 Проповедник псевдосалафизма «Назратуллах абу-Марьям» задержан в Саудовской Аравии // *Kazinform*, October 18, 2018. Electronic resource. URL: https://lenta.inform.kz/kz/propovednik-psevdosalafizma-nazratullah-abu-mar-yam-zaderzhan-v-saudovskoy-aravii_a3426929 (accessed 12 January 2022).
- 5 Roggio, B. Jund al Khilafah claims double bombing in Kazakhstan // *The Long War Journal*. October 31st, 2011. Electronic resource. URL: https://www.longwarjournal.org/archives/2011/10/jund_al-khilafah_claims_double.php (accessed 17 January 2022).
- 6 Karin, E. “The Soldiers of the Caliphate”: Myth and Reality. – Almaty: Vlast, 2014 – 173 p.
- 7 Rakisheva, B., Morrison, Ch. Suicides in Kazakhstan: Possibly Terrorist Acts // Ramirez, J.M., Morrison, C., Kendall, A.J. Conflict, Violence, Terrorism, and their Prevention. - Cambridge: Cambridge Scholars Publishing, 2014.
- 8 Виновник стрельбы в Алматы сошелся с салафитами в колонии – КНБ // *Total.kz*, July. 18. 2016 Electronic resource. URL: https://total.kz/ru/news/obshchestvo/vinovnik_strelbyi_v_almatyi_soshelsya_s_salafitami_v_kolonii_knb (accessed 20 December 2022).
- 9 Karin, E., Zenn, J. Between ISIS and Al-Qaeda: Central Asian Foreign Fighters in the Syrian War. – Almaty, 2017. – 312 p.
- 10 Beissembaev, S. Religious Extremism in Kazakhstan: Between Criminal Activities and Jihad. – Strategia Public Fund, 2015. Electronic resource. URL: https://www.ofstrategy.kz/images/Статья_радикализм_итог_Серик.pdf/. (accessed March 03, 2021)/
- 11 Sharipova, D., Beissembayev, S. Causes of Violent Extremism in Central Asia: The Case of Kazakhstan. - *Studies in Conflict & Terrorism*. – Vol. 44 Issue 5. 2021 Electronic resource. URL: <https://doi.org/10.1080/1057610X.2021.1872163> (accessed April 8, 2021).
- 12 Hedges P. Radicalisation: Examining a Concept, its Use and Abuse. - *Counter Terrorist Trends and Analyses*, Vol. 9, Issue 10. – pp. 12-18 2017. Electronic resource. URL: <https://www.rsis.edu.sg/wp-content/uploads/2014/07/CTTA-October-2017.pdf>. (accessed March 17, 2021).

13 Fahmy S. The age of terrorism media: The visual narratives of the Islamic State Group's Dabiq magazine. - The International Communication Gazette, Vol. 82(3). 2020. Electronic resource. URL: <https://www.researchgate.net/publication/340266937> (accessed April 8, 2021).

Мухатаева Г.И., Antonio Alonso Marcos

Радикализация ислама в Казахстане: видение через «пирамиду Алонсо»

Аннотация. В статье рассматриваются этапы зарождения религиозного радикализма в Казахстане, указываются внутренние и внешние факторы, приведшие к террористическим действиям в стране, выезду казахстанцев целыми семьями в зоны вооруженных действий на Ближнем Востоке. В статье также уточняются ключевые вопросы, связанные с понятием радикализации. Этот термин широко используется в научной литературе, в данной работе он используется как сокращенное обозначение многогранных способов, с помощью которых мировоззрение отдельных людей и сообществ может стать экстремистским, воинствующим или насильственным. Кроме того, нет ни общепринятого образа радикала, ни линейного пути к радикализации, это своего рода процесс формирования мировоззрения индивида, а также часть процесса социализации. Примечательно, что эмпирические исследования, на которые ссылаются авторы, свидетельствуют о том, что насильственное отношение не навязывается отдельным лицам.

Ключевые слова: пирамида Алонсо, процесс радикализации, фундаментализм, исламизация радикализма, джихадизм.

Мухатаева Г.И., Antonio Alonso Marcos

Қазақстандағы исламның радикалдануы: «Алонсо пирамидасы» арқылы көрініс

Аңдатпа. Мақалада Қазақстанда діни радикализмнің пайда болу кезеңдері қарастырылады, сонымен қатар, елдегі террорлық әрекеттерге, қазақстандықтардың отбасыларымен Таяу Шығыстағы қарулы іс-қимыл аймақтарына кетуіне себеп болған ішкі және сыртқы факторлар да көрсетіледі. Сондай-ақ, мақалада радикалдану ұғымына қатысты негізгі мәселелер нақтыланады. Бұл термин ғылыми әдебиеттерде кеңінен қолданылады, бұл жұмыста жеке адамдар мен қауымдастықтардың дүниетанымы экстремистік, әскери немесе зорлық-зомбылыққа айналуы мүмкін көп қырлы тәсілдердің қысқартылған атауы ретінде қолданылады. Екіншіден, радикалдың жалпы қабылданған бейнесі де, радикалданудың түзу жолы да жоқ. Радикалдану адамның дүниетанымынан ажыратылған процесс емес екенін байқау маңызды болып табылады. Керісінше, радикалдану жеке тұлғаның әлеуметтенуімен байланысты, жаңа дүниетанымға белсенді қатысуды білдіреді. Сонымен қатар, авторлар келтірген эмпирикалық зерттеулерде зорлық-зомбылық жеке адамдарға жүктелмегенін көрсетеді.

Түйін сөздер: Алонсо пирамидасы, радикалдану үрдісі, фундаментализм, радикализмнің исламизациясы, жихадизм.

БІЗДІҢ АВТОРЛАР – НАШИ АВТОРЫ

Antonio Alonso Marcos – Университет CEU Сан Пабло, факультет гуманитарных и коммуникативных наук, PhD, ассоциированный профессор

Айтымбетов Нуркен Искакович – Институт философии, политологии и религиоведения КН МОН РК, ведущий научный сотрудник Центра политических исследований, PhD

Барлыбаева Гаухар Гинаядовна – Институт философии, политологии и религиоведения КН МОН РК, главный научный сотрудник Центра философии, доктор философских наук

Бижанов Ахан Хусаинович – Институт философии, политологии и религиоведения КН МОН РК, главный научный сотрудник Центра политических исследований, доктор политических наук, профессор

Дунаев Владимир Юрьевич – Институт философии, политологии и религиоведения КН МОН РК, главный научный сотрудник Центра политических исследований, доктор философских наук, профессор

Золотарева Анастасия Вячеславовна – Казахский национальный университет имени аль-Фараби, магистрант

Казанцева Дина Борисовна – Южный федеральный университет, кандидат психологических наук, докторант

Карибаев Олжас Омарович – Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, саясаттану және әлеуметтік-философиялық пәндер кафедрасының оқытушысы, гуманитарлық ғылымдар магистрі

Курганская Валентина Дмитриевна – Институт философии, политологии и религиоведения КН МОН РК, главный научный сотрудник Центра политических исследований, доктор философских наук, профессор

Құрманғалиева Ғалия Құрманғалиевна – ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, философия орталығының директоры, философия ғылымдарының докторы, доцент

Мионг Сун Ок – Казахский национальный университет имени аль-Фараби, PhD, доцент

Молдабек Ескер Бегалыұлы – Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, PhD докторант

Мустафаева Анар Абдикадиевна – Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, PhD, қауымдастырылған профессор

Мухатаева Гульнара Исахановна – Казахский национальный университет имени аль-Фараби, PhD докторант

Нурмолдина Инкар Мурзабековна – Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак, PhD докторант

Нусипова Гильнара Игенбаевна – Институт философии, политологии и религиоведения КН МОН РК, старший научный сотрудник Центра философии, PhD докторант

Нұрмұратов Серік Есентайұлы – ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, философия орталығының директоры, философия ғылымдарының докторы, профессор

Нышанбаев Нурболат Кайратович – Казахский национальный университет имени аль-Фараби, PhD докторант

Сихимбаева Дамира Алиевна – Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак, начальник департамента науки и инноваций, PhD, доцент

Сулейменов Пірімбек Мұхамбетұлы – Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, философия кафедрасы, саяси ғылымдарының кандидаты, доцент

Толипов Фарход Фазилевич – Директор негосударственного научного учреждения «Караван знаний», доктор политических наук, политолог

Туллубеков Асыл Серикович – Казахский национальный университет имени аль-Фараби, старший преподаватель кафедры философии, кандидат философских наук

Хаван Айдынгүл – Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, PhD докторант

Чан Янгджу – Казахский Университет Международных Отношений и Мировых Языков имени Абылай Хана, магистрант

Шайдулина Дарья Рустамовна – Институт философии, политологии и религиоведения КН МОН РК, научный сотрудник Центра философии, магистр гуманитарных наук

Шайкемелев Мухтарбек Сейд-Алиевич – Институт философии, политологии и религиоведения КН МОН РК, главный научный сотрудник Центра политических исследований, доктор философских наук, доцент

Шатовал Юлия Васильевна – Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, кафедра религиоведения, доктор философских наук, доцент.

OUR AUTHORS

Antonio Alonso Marcos – CEU San Pablo University, Faculty of Humanities and Communication Science, PhD, Associate Professor

Aitymbetov Nurken – Institute for Philosophy, Political Science and Religious Studies of the RK MES CS, Leading Researcher of Center for Political Studies, PhD

Barlybaeva Gaukhar – Institute for Philosophy, Political Science and Religious Studies of the RK MES CS, Chief Researcher of the Philosophy Center, Doctor of Philosophical Sciences

Bizhanov Akhan – Institute for Philosophy, Political Science and Religious Studies of the RK MES CS, Chief Researcher of Center for Political Studies, Doctor of Political Sciences, Professor

Chun Yangjoo – Kazakh Ablai Khan University of International relations and World languages, Master student

Dunaev Vladimir – Institute for Philosophy, Political Science and Religious Studies of the RK MES CS, Chief Researcher of Center for Political Studies, Doctor of Philosophical Sciences, Professor

Karibaev Olzhas – Abay Kazakh National Pedagogical University, Lecturer at the Department of Political Science and Social and Philosophical Disciplines, Master of Arts

Kazantseva Dina – Southern Federal University, candidate of psychological sciences, doctoral student

Khavan Aidyngul – Al-Farabi Kazakh National University, PhD student

Kurganskaya Valentina – Institute for Philosophy, Political Science and Religious Studies of the RK MES CS, Chief Researcher of Center for Political Studies, Doctor of Philosophical Sciences, Professor

Kurmangaliyeva Galiya – Institute of Philosophy, Political Science and Religious Studies of the RK MES CS, Doctor of Philosophical Sciences, Associate Professor

Moldabek Yesker – Al-Farabi Kazakh National University, PhD student

Mustafayeva Anar – Al-Farabi Kazakh National University, PhD, Associate Professor

Myong Soon-ok – Al-Farabi Kazakh National University, PhD, Associate Professor

Mukhatayeva Gulnara – Al-Farabi Kazakh National University, PhD student

Nurmoldina Inkar – Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak, PhD student

Nurmuratov Serik – Institute of Philosophy, Political Science and Religious Studies of the RK MES CS, Director of the Philosophy Center, Doctor of Philosophical Sciences, Professor

Nussipova Gulnara – Institute for Philosophy, Political Science and Religious Studies of the RK MES CS, Senior Researcher of the Philosophy Center, PhD student

Nyshanbaev Nurbolat – Al-Farabi Kazakh National University, PhD student

Shaidulina Darya – Institute for Philosophy, Political Science and Religious Studies of the RK MES CS, Scientific Researcher of the Philosophy Center, Master of Arts

Shaikemelev Mukhtarbek – Institute for Philosophy, Political Science and Religious Studies of the RK MES CS, Chief Researcher of Center for Political Studies, Doctor of Philosophical Sciences, Associate Professor

Shapoval Yuliya – L.N. Gumilyov Eurasian National University, Department of Religious Studies, Doctor of Philosophical Sciences, Associate Professor

Sikhimbayeva Damira – Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak, Head of Department of Science and Innovation, PhD, Associate Professor

Suleimenov Pirimbek – Al-Farabi Kazakh National University, Department of Philosophy, Candidate of Political Sciences, Associate Professor

Tolipov Farkhad – Director of Non-State Scientific Institution “Caravan Of Knowledge”, Doctor of Political Sciences, Political Scientist

Tuleubekov Assyl – Al-Farabi Kazakh National University, Senior Lecturer at the Department of Philosophy, Candidate of Philosophical Sciences

Zolotareva Anastassiya – Al-Farabi Kazakh National University, Master student

CONTENT

HERITAGE OF AL-FARABI: TRANSLATIONS AND RESEARCH

Khavan A., Mustafaeva A.

Studying of Abu Nasr al-Farabi's treatise "Risala fi-s Siyasa".....3

Suleimenov P., Moldabek Y.

Al-Farabi : Analysis of Aristotle's Principles in the Study of Logic
in the Context of the Science of History and Philosophy.....17

PHILOSOPHY FROM THE ORIGINS TO POSTMODERN

Barlybaeva G., Nussipova G., Shaidulina D.

Abay's Philosophy and the Cultural Code of the Kazakhs.....34

Zolotareva A., Tuleubekov A.

The Death Phenomenon in Tolstoy's and Heidegger's Philosophy.....49

PERSONALITY. SPIRITUALITY AND VALUES OF HUMAN LIFE

Kazantseva D.

Socio-Philosophical Analysis of Personality Potential.....61

Nurmuratov S., Kurmangaliyeva G., Karibaev O.

Humanistic Potential of Culture and Values.....76

POLITICS AND GLOBAL PROCESSES

Bizhanov A.

Sustainable Development of States and Societies in the context
of Global World Processes.....90

Chun Y., Myong S.

Can a Peace Treaty Guarantee Peace on the Korean Peninsula?
Its Problems and Limitations.....102

Tolipov F.

The Emancipation of Central Asia: Eclectics, Synthetics,
and Organics of Regionalism.....115

KAZAKHSTAN: POLITICAL REALITIES OF THE PRESENT

Shaikemelev M., Dunaev V., Kurganskaya V.

Political Culture of Kazakhstan: Basic Parameters, Features, Trends
of Transformation (Based on the Results of Sociological Research).....124

Aitymbetov N., Nyshanbaev N.

The Impact of the Digitalization Process on Democratic Political Institutions
and Public Administration: in the Example of the Republic of Kazakhstan.....142

RELIGION IN THE SOCIO-CULTURAL CONTEXTS OF THE PAST AND PRESENT

Shapoval Y.

The Struggle of the Soviet Power Against the Muslim Clergy
in Northern Kazakhstan in the 20-30s of the XX Century:
From the Status of ‘Disenfranchised’ to ‘Participants of
Counter-Revolutionary Organizations’ 153

Nurmoldina I., Sikhimbayeva D.

The Revival of Islam in Public Sphere of Sovereign Kazakhstan.....169

Mukhatayeva G., Antonio Alonso Marcos

The Radicalization of Islam in Kazakhstan:
a View From the Alonso Pyramid.....187

Our authors.....198

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ ЖӘНЕ РЕДАКЦИЯЛЫҚ КЕҢЕС:

Бас редактор Құрманғалиева Ғалия Құрманғалиқызы, философия ғылымдарының докторы, доцент, ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институтының бас ғылыми қызметкері (Алматы қ., Қазақстан),

Бас редактор орынбасары: Нұрмұратов Серік Есентайұлы, философия ғылымдарының докторы, профессор, ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану, дінтану институтының бас ғылыми қызметкері (Алматы қ., Қазақстан),

Жауапты хатшы Ержанова Айдана Жеңісқызы, гуманитарлық ғылымдар магистрі, ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институтының ғылыми қызметкері (Алматы қ., Қазақстан),

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫНЫҢ МҮШЕЛЕРІ

Абдильдина Раушан Жабайхановна, ҚР ҰҒА академигі, атындағы Мәскеу мемлекеттік университетінің қазақстандық филиалының әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасының меңгерушісі, философия ғылымдарының докторы (Алматы қ., Қазақстан), **Әмребаев Айдар Молдашұлы**, ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институтының Саяси зерттеулер орталығының директоры, философия ғылымдарының кандидаты (Алматы қ., Қазақстан), **Азербайев Аслан Дыбысбекұлы**, Қазақстан Республикасы Тұңғыш Президенті - Елбасы кітапханасының жетекші ғылыми қызметкері, PhD (Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан), **Бижанов Ақан Құсайынұлы**, ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институтының бас ғылыми қызметкері, саяси ғылымдарының докторы, профессор (Алматы қ., Қазақстан), **Қадыржанов Рүстем Қазақбайұлы**, ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институтының бас ғылыми қызметкері, философия ғылымдарының докторы, профессор (Алматы қ., Қазақстан), **Качеев Денис Анатольевич**, Ахмет Байтұрсынов атындағы Қостанай мемлекеттік университетінің доценті, философия ғылымдарының кандидаты (Қостанай қ., Қазақстан), **Масалимова Әлия Рымғазықызы**, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-нің философия және саясаттану факультетінің деканы, философия ғылымдарының докторы, профессор (Алматы қ., Қазақстан), **Сатершинов Бақытжан Меңдібекұлы**, ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институтының Дінтану орталығының директоры, философия ғылымдарының докторы, профессор (Алматы қ., Қазақстан).

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ РЕДАКЦИЯЛЫҚ КЕҢЕС:

Нысанбаев Әбдімәлік, ҚР ҰҒА академигі, төраға (Алматы қ., Қазақстан); **Сейдуманов Серік Тұрарұлы**, ҚР ҰҒА академигі, төраға орынбасары (Алматы қ., Қазақстан); **Кныш Александр**, Мичиган университетінің профессоры (Энн Арбор қ., АҚШ), **Лазаревич Анатолий Аркадьевич**, Беларусь ҰҒА Философия институтының директоры, философия ғылымдарының кандидаты (Минск қ., Беларусь); **Мехди Санаи**, Тегеран университетінің профессоры (Тегеран қ., Иран); **Смирнов Андрей Вадимович**, ҰҒА академигі, РФА Философия Институты (Москва қ., Ресей); **Мамедзаде Ильхам Рамиз оглу**, Әзірбайжан ҰҒА Философия институтының директоры, философия ғылымдарының докторы (Баку қ., Әзірбайжан); **Тогусаков Осмон Асанкулович**, ҚР ҰҒА корреспондент мүшесі, философия ғылымдарының докторы (Бішкек қ., Қырғызстан); **Хейл Генри**, Вашингтон университетінің профессоры (Вашингтон қ., АҚШ); **Шынай Бюлент**, Бурса университетінің профессоры (Бурса қ., Түркия); **Шермухамедова Низинахон Арслоновна**, Мирзо Улугбек атындағы Өзбекстан ұлттық университетінің профессоры, философия ғылымдарының докторы (Ташкент қ., Өзбекстан); **Фэн Юйцзянь**, Фудан университеті профессоры, Халықаралық зерттеулер институты директорының орынбасары (Шанхай қ., Қытай); **Эшмент Беата**, Гумбольдт университетінің профессоры (Берлин қ., Германия).

Құрылтайшы:

Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Ғылым комитетінің «Философия, саясаттану және дінтану институты» шаруашылық жүргізу құқығындағы республикалық мемлекеттік кәсіпорын.

Жарияланған мақалалар редакция алқасының көзқарасымен сәйкес келмеуі мүмкін. Редакцияның сапалы мақалаларды таңдап алуға құқы бар, сондай-ақ, ұсынылған материалдардағы ақпараттардың дұрыс жеткізілуіне жауапкершілікке алмайды.

Дизайн және беттеу: **Ж. Рахметова**

Теруге 10.03.2022 ж. берілді. Басуға 24.03.2022 ж. қол қойылды.
Форматы 70x100/16 . Таралым 500 дана. Есепті баспа табағы 12,87.

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ И РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ:

Главный редактор *Курмангалиева Галия Курмангалиевна*, доктор философских наук, доцент, главный научный сотрудник Института философии, политологии и религиоведения КН МОН РК (г. Алматы, Казахстан).

Заместитель редактора *Нурмуратов Серик Есентаевич*, доктор философских наук, профессор, главный научный сотрудник Института философии, политологии и религиоведения КН МОН РК (г. Алматы, Казахстан).

Ответственный секретарь *Ержанов Айдана Женисовна*, магистр гуманитарных наук, научный сотрудник Института философии, политологии и религиоведения КН МОН РК (г. Алматы, Казахстан).

ЧЛЕНЫ РЕДАКЦИОННОЙ КОЛЛЕГИИ

Абдильдина Раушан Жабайхановна, академик НАН РК, заведующая кафедрой социально-гуманитарных дисциплин Казахстанского филиала МГУ им. М.В. Ломоносова, доктор философских наук (г. Нур-Султан, Казахстан); *Амребаев Айдар Молдашевич*, директор Центра политических исследований Института философии, политологии и религиоведения КН МОН РК, кандидат философских наук, (г. Алматы, Казахстан); *Азербаетов Аслан Дыбысбекович*, ведущий научный сотрудник Библиотеки Первого Президента РК – Елбасы, PhD (г. Нур-Султан, Казахстан); *Бижанов Ахан Хусаинович*, главный научный сотрудник Института философии, политологии и религиоведения КН МОН РК, доктор политических наук, профессор (г. Алматы, Казахстан); *Кадыржанов Рустем Казахбаевич*, главный научный сотрудник Института философии, политологии и религиоведения КН МОН РК, доктор философских наук, профессор, (г. Алматы, Казахстан); *Качеев Денис Анатольевич*, доцент Костанайского государственного университета имени Ахмета Байтурсынова, кандидат философских наук (г. Костанай, Казахстан); *Масалимова Алия Рымгазиевна*, декан факультета философии и политологии КазНУ им. аль-Фараби, доктор философских наук, профессор (г. Алматы, Казахстан); *Сатеришинов Бахытжан Менлибекович*, директор Центра религиоведения Института философии, политологии и религиоведения КН МОН РК, доктор философских наук, профессор (г. Алматы, Казахстан).

МЕЖДУНАРОДНЫЙ РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ:

Нысанбаев Абдумалик, академик НАН РК, председатель (г. Алматы, Казахстан); *Сейдуманов Серик Турарович*, академик НАН РК, зам. председателя (г. Алматы, Казахстан); *Кныш Александр*, профессор Мичиганского университета (г. Энн Арбор, США); *Лазаревич Анатолий Аркадьевич*, директор Института философии НАН Беларуси, кандидат философских наук (г. Минск, Беларусь); *Мехди Санай*, профессор Тегеранского университета (г. Тегеран, Иран); *Смирнов Андрей Вадимович*, академик РАН, директор Института философии РАН (г. Москва, Россия); *Мамедзаде Ильхам Рамиз оглу*, директор Института философии НАН Азербайджана, доктор философских наук (г. Баку, Азербайджан); *Тогусаков Осмон Асанкулович*, член-корреспондент НАН КР, доктор философских наук (г. Бишкек, Кыргызстан); *Хейл Генри*, профессор Университета Дж. Вашингтона (г. Вашингтон, США); *Шынай Бюлент*, профессор Университета Бурса (г. Бурса, Турция); *Шермухамедова Нигинахон Арслоновна*, профессор Национального университета Узбекистана имени Мирзо Улутбека, доктор философских наук (г. Ташкент, Узбекистан); *Фэн Юйцзянь*, профессор, заместитель директора Института международных исследований, Фуданьский университет (г. Шанхай, Китай); *Эшмент Беата*, профессор Гумбольдского университета (г. Берлин, Германия).

Учредитель:

Республиканское государственное предприятие на праве хозяйственного ведения
«Институт философии, политологии и религиоведения»

Комитета науки Министерства образования и науки Республики Казахстан.

Публикуемые материалы не обязательно отражают точку зрения редакционной коллегии.

Редакция оставляет за собой право отбора качественных статей и не несет ответственности за достоверность информации в представленных материалах.

Дизайн и верстка: *Ж. Рахметова*

Сдано в набор 10.03.2022 г. Подписано в печать 24.03.2022 г.

Формат 70x100¹/₁₆, Тираж 500 экз. Уч.изд.л. 12,87.

EDITORIAL BOARD AND EDITORIAL COUNCIL:

Chief Editor Kurmangalieva Galiya, Doctor of Philosophical, Associate Professor, Chief Researcher of the RK MES CS IPPSRS (*Almaty, Kazakhstan*),

Deputy Editor Nurmuratov Serik, Doctor of Philosophy, Professor, Chief Researcher of the RK MES CS IPPSRS (*Almaty, Kazakhstan*).

Executive Secretary Yerzhanova Aidana, Master of Arts, Scientific Researcher of the RK MES CS IPPSRS (*Almaty, Kazakhstan*).

MEMBERS OF THE EDITORIAL BOARD:

Abdildina Raushan, Doctor of Philosophy, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Head of the Department of Social and Humanitarian Disciplines of the Kazakh branch of Lomonosov Moscow State (*Nur-Sultan, Kazakhstan*); **Amrebayev Aydar**, Candidate of Philosophical Sciences, Director of the Political Studies Center of the RK MES CS IPPSRS (*Almaty, Kazakhstan*), **Azerbayev Aslan**, PhD, Leading Researcher of the Library of the first President of the Republic of Kazakhstan - Elbasy (*Nur-Sultan, Kazakhstan*), **Bizhanov Akhan**, Doctor of Political Sciences, Professor, Chief Researcher of the RK MES CS IPPSRS (*Almaty, Kazakhstan*), **Kadyrzhanov Rustem**, Doctor of Philosophy, Professor, Chief Researcher of the RK MES CS IPPSRS (*Almaty, Kazakhstan*), **Kacheev Denis**, Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor of Baitursynov KRU (*Kostanay, Kazakhstan*), **Masalimova Aliya**, Doctor of Philosophy, Professor, Dean of the Faculty of Philosophy and Political Science of the al-Farabi KazNU (*Almaty, Kazakhstan*), **Satershinov Bakhytzhon**, Doctor of Philosophy, Professor, Director of the Religious Studies Center of the RK MES CS IPPSRS (*Almaty, Kazakhstan*).

INTERNATIONAL EDITORIAL COUNCIL:

Nysanbaev Abdumalik, Academician of the RK NAS, Chairman (*Almaty, Kazakhstan*), **Seidumanov Serik**, Academician of the RK NAS, Deputy Chairman (*Almaty, Kazakhstan*), **Knysht Alexander**, Professor of Michigan University (*Ann Arbor, USA*), **Lazarevich Anatoly Arkadiyevich**, Candidate of Philosophical Sciences, Director of the Institute of Philosophy of the National Academy of Sciences of Belarus (*Minsk, Belarus*); **Mehdi Sanai**, Professor of Tehran University (*Tehran, Iran*); **Smirnov Andrey Vadimovich**, Academician of the Russian Academy of Sciences, Director of the Institute of Philosophy of the RAS (*Moscow, Russia*), **Mammadzade Ilham Ramiz oglu**, Doctor of Philosophy, Director of the Institute of Philosophy of the National Academy of Sciences of Azerbaijan (*Baku, Azerbaijan*); **Togusakov Osmon Asankulovich**, Doctor of Philosophy, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic (*Bishkek, Kyrgyzstan*), **Hale Henry**, Professor of George Washington University (*Washington, USA*), **Shynay Bulent**, Professor of the University of Bursa (*Bursa, Turkey*); **Shermukhamedova Niginahon Arslonovna**, Doctor of Philosophy, Professor of Ulugbek NUU named (*Tashkent, Uzbekistan*); **Feng Yujun**, Professor, Deputy Director of the Institute of International Studies, Fudan University (*Shanghai, China*); **Eschment Beata**, professor at the Humboldt University (*Berlin, Germany*).

Founder:

Republican state enterprise on the right of economic management
«Institute for Philosophy, Political Science and Religion Studies»
of Committee Science of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan.
Published materials don't necessarily reflect the points of view of the editorial board.
Editorial staff reserves the right to select quality articles and is not responsible for the reliability
of information in the submissions.

design and layout: **Zh. Rakhmetova**

Passed to the set on 10.03.2022. Signed in print on 24.03.2022.
The format is 70x1001/16. Circulation 500 copies. Found.edit.page 12,87.